

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ УКРАЇНИ
імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО

О. Г. Данильян, В. М. Тараненко

ОСНОВИ ФІЛОСОФІЇ

*Рекомендовано Міністерством освіти
і науки України як навчальний посібник
для студентів вищих навчальних закладів*

Харків
«Право»
2003

Гриф «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів надано 6.032003р.

РЕЦЕНЗЕНТИ:

доктор філософських наук, професор,
завідувач кафедри культурології
Національної юридичної академії
України імені Ярослава Мудрого **В. О.
Лозовий;**

доктор філософських наук, професор
кафедри філософії Харківського військового
університету **К. Д. Паюсов;**

доктор філософських наук, професор,
завідувач кафедри філософії Харківського
національного університету
радіоелектроніки **В. І. Штанько**

Данильян О. Г., Таряненко В. М.

Д17 Основи філософії; Навч. посібник. - Харків: Право, 2003. - 352 с.

ISBN 966-7146-78-2

У навчальному посібнику розглядається предмет філософії, її основні функції, роль і значення в житті суспільства; дається розгорнута характеристика історії розвитку філософської думки, її різних напрямків і шкіл; стисло і доступно викладаються основні розділи філософії: онтологія, феноменологія, філософія розвитку; еліфтемологія, методологія, соціальна філософія, антропологія, філософія історії. Посібник створено на основі курсу лекцій, прочитаного в Національній юридичній академії України імені Ярослава Мудрого.

Для студентів, аспірантів і викладачів вузів, а також для тих, хто цікавиться філософськими проблемами.

© О. Г. Данильян, В. М.

Таряненко, 2003

ISBN 966-7146-78-2

© Видавництво «Право», 2003

Передмова

Людство увійшло в третє тисячоліття обтяженим безліччю проблем. Найгострішими серед них є міжнародний тероризм, численні регіональні і міжетнічні конфлікти, екологічна, сировинна, продовольча проблеми, поширення наркоманії і СНІДу, що разом з іншими глобальними проблемами поставили людство на межу виживання. У цій ситуації питання світоглядної орієнтації людини, усвідомлення нею свого місця і ролі в житті суспільства, відповідальності за свої справи і вчинки стають визначальними. У становленні ж світоглядної культури людини філософія відіграє вирішальну роль. Саме філософія допомагає людині вирішувати проблеми її буття, сенсу існування, обґрунтовує пріоритетні цінності в житті суспільства, визначає прийнятні шляхи і способи досягнення цих цінностей.

У свою чергу суттєвий вплив на долю світу, людської цивілізації в цілому в ХХІ столітті можуть зробити результати соціальної і політичної трансформації країн (утому числі й України), що здійснюють нині нелегкий перехід від тоталітаризму до демократії. У процесі посттоталітарної трансформації нині перебуває четверта частина території планети, якій належить гігантський людський, промисловий, культурний і військовий потенціал, що може бути використаний як на користь, так і на шкоду людства. Це також вимагає всебічного філософського осмислення, глибокого філософського аналізу. Свого часу Гегель писав: «Філософія особливо потрібна в ті періоди, коли відбувається переворот у політичному житті суспільства... тому щр думка завжди передує діяльності і перетворює її». Усе це свідчить про те, що потреба сучасної людини у філософських знаннях зростає, а її філософська культура стає найважливішою складовою загальної культури, формування якої в сучасних умовах набуває особливого значення.

Значну роль відіграє філософія і в професійній підготовці юриста. Адже відомо, що право як сфера людської діяльності тісно пов'язане з філософією. Фундаментальні проблеми права, такі як справедливість, воля і рівність, провина і відповідальність та інші, є одночасно і суттєвими філософськими проблемами, а їхнє розв'язання пов'язане з основними філософськими питаннями про сутність людини і зміст її життя, про онтологічну структуру світу і засоби його пізнання. Право, таким чином, уже за своїм духом «філософічне», являє собою «філософію на практиці»:

Отже, вміння усвідомити високий гуманістичний зміст своєї діяльності, обґрунтувати з філософської точки зору свою теоретичну позицію і прийняти практичне рішення є ознакою високого професіоналізму і цивільної

чесності юриста. Таке обґрунтування, особливо в галузі практичних рішень, не завжди усвідомлюється, однак воно значною мірою визначається домінуючими настановами світогляду юристів, і на формування цього світогляду має впливати філософія. Спроби вирішувати фундаментальні теоретичні проблеми юриспруденції без філософського обґрунтування призводять, як правило, до їхньої релятивізації, або догматизації. «Той, хто гадає, що обійдеться без філософського обґрунтування функціонування правової системи, — пише відомий французький філософ права Г. А. Шварц-Ліберман фон Валендорф, — насправді несвідомо керується своєю «особистою», доморослою філософією, ризикуючи скінчити блуканням у темряві правової дисгармонії».

Водночас, попри всю важливість і актуальність цієї дисципліни, в ній бракує сучасної навчальної й навчально-методичної літератури. Посібник, розроблений на основі програми з філософії, покликаний певною мірою заповнити цю прогалину і допомогти студентам у вивченні філософії.

Складається він з трьох частин. У першій частині розкривається зміст і призначення філософії, йдеться про багатовікову історію розвитку філософської думки, у тому числі і в Україні, розглядаються основні напрямки світової філософії. Підвищена увага до історії розвитку філософської думки пояснюється тим, що вивчення філософії необхідно починати з вивчення її історії. Адже відомо, що без історії немає і теорії, тому будь-яка наука, що прагне до творчого розвитку свого змісту, не може бути байдужою до минулого, до історії своїх ідей, відкриттів, висновків.

У другій частині посібника акцентується увага на вічних проблемах філософії: онтології, феноменології, філософії розвитку, гносеології, методології тощо. Кожну з цих проблем автори розглядають в історичному ракурсі, — від давнини до наших днів. Третя частина цієї роботи присвячена розгляду соціально-філософської проблематики, проблем філософської антропології і філософії історії. Серед них: природа як основа людського буття, суспільство та його головні сфери, людина як предмет філософського аналізу, особистість і суспільство, зміст і спрямованість історії та ряд інших. Розглядаючи ці проблеми, автори наголошують, що філософія за своєю суттю поліфонічна і жодна філософська школа не може мати монополії на істину. Отже, тільки плюралістичний підхід до розгляду будь-яких філософських проблем дозволяє уникнути однобокості й отримати їхнє «об'ємне відображення».

До посібника також подано список літератури, який включає основні праці видатних філософів, монографічну та навчальну літературу. Крім того, до кожної теми запропоновано кілька схем і контрольних запитань. Усе це сприятиме поглибленому оволодінню студентами філософськими знаннями як під час практичних занять, так і під час самостійної роботи, якій у сучасному навчальному процесі надається великого значення.

Автори посібника щиро вдячні всім, хто допомагав їм у ході підготовки та друкуванні цього навчального посібника.

Частина перша

СУТНІСТЬ ФІЛОСОФІЇ, ОСНОВНІ ЕТАПИ ТА НАПРЯМКИ ЇЇ РОЗВИТКУ

Розділ 1

Філософія, коло її проблем і роль у суспільстві

Термін «філософія» приблизно в VI столітті до н. е. ввів славнозвісний математик і мислитель Піфагор. Цей термін утворюється із сполучення двох грецьких слів: *philos* — любов та *sophia* — мудрість. Отже, буквально філософія є любов до мудрості, або, як казали за давніх часів на Русі, «любомудрів». Пояснення та закріплення в європейській культурі слова «філософія» пов'язане з ім'ям Платона (427-347 рр. до н. е.). Філософи — це, на його думку, люди, які відкривають таємниці природи і людського життя, вчать діяти й жити у злагоді з природою і вимогами самого життя. Тож філософія є особливим видом знання — це «софійне», мудре знання і повчання на його основі. До того ж — це не просто абстрактна теорія, а й практична мораль. Часто її пов'язують із світоглядом, називають його основою. Щоб така характеристика філософії стала зрозумілою, слід розібратися в тому, яке місце в системі людських знань посідає світогляд, а яке — філософія.

Метою розгляду цього розділу є аналіз феномену світогляду, його структури, історичних типів і, особливо, філософії, її власної природи і значення в особистому та суспільному житті людини.

§1

Світогляд людини, його суть, структура та історичні типи

У систему людських знань термін «світогляд» був запроваджений німецьким філософом Іммануїлом Кантом. Світогляд — невід'ємний атрибут людської свідомості.

Кожна людина має світогляд, і в кожній людині він індивідуально специфічний. Але чи є між ними щось спільне? І що таке світогляд взагалі? Далі, чи змінюється зміст світогляду протягом життя окремої особи або ж поколінь людей, історично віддалених між собою? Тобто, чи розвивається світогляд? Отже, перед нами одна з одвічних філософських проблем: що таке світогляд людини, як його розуміти, яке його соціальне значення?

У найелементарнішому розумінні слова світогляд — це сукупність поглядів людини на світ і сенс життя. Якщо конкретизувати, то **світогляд—це сукупність узагальнених уявлень про дійсність, які відображають, розкривають і зумовлюють певне практичне і теоретичне ставлення людини до світу, спосіб сприйняття, осмислення і оцінки навколишньої дійсності і самої себе як конкретно-історичного суб'єкта пізнання і практики.** Наголошуємо, що світогляд — не просто узагальнене уявлення про світ, а форма самосвідомості людини, вузловими категоріями якої виступають поняття «світ» і «людина». Через ці поняття суб'єкт світогляду усвідомлює своє призначення у світі і формує життєві настанови. Відношення «світ — людина» — це основне питання світогляду.

Світогляд являє собою складне духовне явище, для якого характерні цілісність, єдність усіх компонентів. Структуру світогляду становлять і виконують у ньому важливу роль такі елементи.

Узагальнені знання. Вони є основою, інформаційною базою світогляду. Що більші знання того чи іншого народу або тієї чи іншої людини, то серйозніше підґрунтя дістає відповідний світогляд. Слід зауважити, що до світогляду належать не всі і не будь-які знання, а лише ті, які є життєво важливими для людини, які гірпрактично і теоретично розкривають сутність стосунків між людиною і світом у кожен історичну епоху.

Переконання. Це внутрішні соціально-психологічні елементи духовності, завдяки яким сприймаються або ж, навпаки, відкидаються світоглядні знання. Переконання — це не тільки інтелектуальна позиція, а й емоційний стан, стійка психологічна настанова, впевненість у справедливості своїх принципів, ідей, поглядів. Тому переконання є одним з необхідних структурних елементів світогляду.

Цінності. Це позитивне або негативне ставлення до явищ навколишнього світу, яке ґрунтується на потребах та інтересах людей, культур певного соціуму. Їх людина засвоює в процесі життя. За змістом і сутністю цінності відрізняються від знань. Знанням притаманне прагнення до істини — об'єктивного пізнання реального світу, цінності втілюють у собі особливе ставлення людей до всього навколишнього відповідно до їх прагнень, потреб, інтересів.

Ідеали. Це світоглядна форма цілеспрямованого відображення дійсності, уявний зразок досконалості, норма, до якої слід іти як до кінцевої мети. Особливість ідеалів у тому, що вони становлять випереджене відображення дійсності. Слід підкреслити, що суспільний ідеал виконує не тільки цілеспрямовувальну, але й оцінювальну (аксіологічну) функцію щодо відношення соціального суб'єкта до об'єкта і до самого себе. Світоглядні цінності — це вищі цінності життя і культури, які визначають життєву орієнтацію суб'єкта у всіх сферах його діяльності.

Вірування. Це форма і спосіб сприйняття соціальної інформації, норм, цінностей та ідеалів суспільного життя. Не набуті власним практичним чи пізнавальним досвідом, вони сприймаються як очевидні факти чи характеристики об'єктивної дійсності сущого і належного; спосіб засвоєння досвіду попередніх поколінь, сприйняття сподівань, очікувань та надій щодо майбутнього.

Принципи діяльності. Вони є нормативно-регулятивним компонентом світогляду; визначають свідоме практичне і теоретичне ставлення соціального суб'єкта до об'єкта і до самого себе.

Життєві норми. Це зразки, стандарти діяльності, що закріпилися історично або усталилися як певні правила поведінки, виконання яких окремою людиною чи групою людей є необхідною умовою підпорядкування особистої діяльності суспільним вимогам.

Слід також назвати ще один варіант структури світогляду, що сприяє розумінню його поліфункціональності. В основу цієї поліфункціональності покладені властиві людині фізіолого-психо-логічні механізми та засоби пізнання світу й орієнтації. Йдеться про такі засоби духовного світу людини і їх роль у функціонуванні світогляду, яку почуття, розум, воля і їхня взаємодія. Виходячи з цього, у структурі світогляду вирізняють такі його підструктури: а) *світовідчуття*, або *моцінно-психологічний* рівень світогляду; б) *світосприймання*, або досвід формування пізнавальних уявлень про світ з використанням наочних образів; в) *світорозуміння*, або пізнавально-інтелектуальний рівень. Синтез знань людей про природу і соціальну реальність утворює загальну картину світу, сукупність природничих наук — природничо-наукову, а сукупність суспільних наук — соціально-історичну картину дійсності. Створення загальної картини світу є завданням усіх галузей знання.

Отже, світогляд — це своєрідна інтегративна цілісність знання і цінностей, розуму і чуття, інтелекту і дії, критичного сумніву і свідомої переконаності. Спільне функціонування названих елементів і створює ту цілісну систему духовного світу людини, яка спонукає її до практичної дії, до певного способу життя та думки. Функціону-

вання світогляду повинно: а) забезпечити ефективність пізнаваль-но-орієнтаційної діяльності людини і б) бути духовним спонукачем у її соціально-практичній діяльності. Таким чином, світогляд виконує дві взаємопов'язані функції: пізнавально-орієнтаційну (яка забезпечується світоглядними знаннями і оцінками) та соціально-практичну (яка ґрунтується на світоглядних переконаннях і принципах діяльності).

Світогляд у цілому постає загальнолюдським явищем, тобто він є притаманним кожній людині в її нормальному стані. Але саме загальнолюдський характер світогляду зумовлює його надзвичайно велику різноманітність, адже люди дуже по-різному уявляли і уявляють собі світ і себе в ньому. Коли б ми поставили перед собою завдання перелічити основні види світогляду, нам, напевно, знадобилося б багато часу. Отже, виникає потреба в класифікації світогляду.

Існує кілька критеріїв **класифікації світогляду** (схема 1.1). За критерієм загальності можна вирізнити такі світогляди: індивідуальний, груповий (професійний, національний, класовий), загальнолюдський та ін. Проте як з особистістю, так і без особистостей не може існувати жодна світоглядна система. За ступенем історичного розвитку виокремлюють античний, середньовічний і т. д. світогляди, а

Схема 1.1. Класифікація світогляду за ступенем теоретичної «зрілості» — життєво-практичний і теоретичний.

Життєво-практичний світогляд являє собою сукупність різноманітних, а іноді таких, що виключають одні одних світоглядних понять, ідей, поглядів, цілей соціального суб'єкта. Такий світогляд породжується безпосередніми умовами життя і досвідом людей, який передається з покоління в покоління. Він має стихійний, несистематизований характер, становлячи набір сентенцій життєвої мудрості, виражених у прислів'ях, приказках, притчах та інших фольклорних формах. Прикладом таких форм життєвої мудрості є численні прислів'я і приказки. Цей рівень світогляду існує у формі здорового глузду. Теоретичний світогляд більш складний: тут усвідомлюються світоглядні проблеми, дається їх розгорнуте обґрунтування і рішення. Це можуть бути різні концепції простору, часу, суспільного розвитку, людини тощо. Теоретичний світогляд існує в логічно впорядкованих системах, в основі яких лежить певний категоріальний апарат і логічні процедури доведень та обґрунтувань.

Світогляд має історичний характер. Це означає, що індивідуальний світогляд змінюється протягом життя окремої людини, а суспільний світогляд еволюціонує з розвитком спільноти, людства. Таке розуміння світогляду породжує необхідність виділення його історичних типів.

Протягом історії людської цивілізації сформувалися такі типи світогляду: міфологічний, релігійний та філософський. Звичайно ці типи світогляду не відокремлені один від одного якоюсь чіткою межею або історичною датою. В реальному, особливо сучасному, світогляді завжди можна відшукати елементи всіх його історичних форм. Проте така класифікація дає змогу виявити певну закономірність соціального функціонування та розвитку світогляду як певної реальності. Розглянемо історичні типи світогляду детальніше.

Міфологічний світогляд. Міфологія (від грец. *мі/оз* — оповідь і *Іоцов* — словщ, поняття, вчення) є універсальним типом світогляду первісних суспільств; всі етноси своїм першим світоглядом мають міфологію, яка містить у своїй основі міф — вигадану розповідь, витвір народної фантазії, в якому явища природи або культури подаються в наївно-антропоморфній формі. Порівняльне вивчення міфів різних народів показало, що, по-перше, дуже схожі міфи існують у різних народів, в різних частинах світу і, по-друге, міф був єдиною універсальною формою свідомості. Він відображав світовідчуття, світосприйняття і світорозуміння тієї епохи, в яку створювався. У міфологічній свідомості закріплені поетичне багатство та мудрість різних народів.

Чому ж сприйняття світу первісною людиною набуло такої дивної форми, як міфологія? Слід, напевно, враховувати такі передумови;

а) первісна людина ще не вирізняла себе з навколишнього середовища — природного та соціального; б) нероздільність первісного мислення, яке ще чітко не відокремилось від емоційної сфери. Наслідком таких передумов стало наївне олюднення навколишнього природного середовища. Людина перенесла на природні об'єкти свої особисті властивості, приписувала їм життя, людське почуття. У міфі неможливо відокремити натуральне від символічного, реальне від фантастичного, існуюче від бажаного, духовне від природного, людське від нелюдського, зло від добра і т. ін. Через це для міфа характерна така цілісність, яка для інших форм свідомості майже неможлива. Окрім того, міф для носіїв міфологічної свідомості був не думкою чи розповіддю, а самою реальністю.

Отже, нездатність провести різницю між природним і надприродним, байдужість до протиріч, слабкий розвиток абстрактних понять, чуттєво-конкретний, метафоричний, емоційний характер — ці та інші особливості первинної свідомості перетворюють міфологію на дуже своєрідну символічну (знакову) систему, через терміни якої сприймався і описувався увесь світ. З розвитком і ускладненням форм життя міфологічна премудрість перестає задовольняти людину. Міф як специфічний ступінь суспільної свідомості поступово розкладається, і з нього виокремлюється ціла низка напрямів духовної діяльності, яка стає характерною вже для цивілізаційно розвинених суспільств (схема 1.2).

Релігійний світогляд. Це другий історичний тип світогляду. Умовами для його формування стали: перехід від первісного ладу до рабовласницького суспільства і певні досягнення в організації суспільного виробництва, передусім в розподілі праці, зокрема виділення розумової праці. Як соціально-історичне явище релігія змінювалась разом із зміною формою суспільного життя, які вона спотворено відображала. Етапами її еволюції були первісні віру-

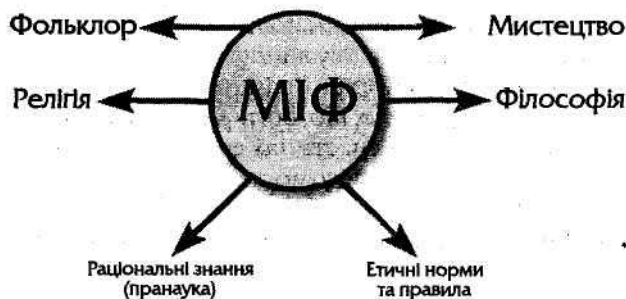

Схема 12. Сфери духовної діяльності, які

виокремилися з міфу 10

вання (тотемізм, магія, фетишизм, анімізм), національні (їудаїзм, індуїзм, синтоїзм, даосизм, конфуціанство), світові релігії (буддизм, християнство, іслам).

Релігія є більш зрілою формою світогляду, ніж міфологія. У ній буття осягається не міфічними, а іншими способами. Вирізнямо такі: а) в релігійній свідомості вже чітко розділяються суб'єкт і об'єкт, а отже, долається характерна для міфу неподільність людини й природи; б) світ роздвоюється на духовний та тілесний, земний і небесний, природний і надприродний, до того ж земний починає розглядатися як наслідок надприродного. Міфологічні ж персонажі живуть у феноменальному світі (на горі Олімп, на горі Меру тощо); в) у релігії надприродний світ недоступний органам чуття, а тому — в об'єкти цього світу треба вірити. Віра і виступає головним засобом осягнення буття; г) особливістю релігійного світогляду є також його практичність, оскільки віра без справ мертва. А у зв'язку з цим віра в Бога та надприродний світ взагалі викликає своєрідний ентузіазм, тобто життєву енергію, яка надає розумінню цього світу життєвого характеру; д) якщо для міфу головним є обґрунтування зв'язку індивіда з родом, то для релігії головним є досягнення єдності людини з Богом як втіленням святості та абсолютною цінністю.

Релігія — явище багатопланове і багатозначне. Сьогодні, незважаючи на наукові досягнення, які, здавалось би, заперечують її світоглядні положення, релігія продовжує бути великою соціально організованою й організуючою силою у світі. Це значною мірою пов'язано з тим, що вона по-своєму відображає великий життєвий досвід людства, зберігає систему емоційно-образних уявлень і переживань, цінностей, норм життя, моральних ідеалів, які так потрібні сучасному людству. За допомогою обрядовості релігія культивує людські почуття любові, добра, терпимості, співчуття, милосердя, обов'язку, справедливості. Але в релігійному світогляді можуть відображатися і протилежні настрої, ідеї: фанатизм, вороже ставлення до людей іншої віри тощо (досконально релігійний світогляд вивчається в курсі «Релігієзнавство»).

Філософський світогляд. Цей тип світогляду в сучасних умовах розглядається як один із впливових і дійових типів. Він, як і релігія, розвинувся з первинної міфології, успадкувавши її світоглядні функції. Але що ж споріднює і різнить філософію і розглянуті типи світогляду?

їх об'єднує загальна спрямованість — дати картину світу і в ньому людину з її ставленням до дійсності, що її оточує, і з'ясувати сенс людського буття. Проте відповіді на ці проблеми представники різних видів світогляду шукають своїми шляхами. **Що ж до сучасно-**

Схема 13- Світогляд, філософія, наука ГО

філософського світогляду, то необхідно звернути увагу на такі його особливості:

а) філософському світогляду властива не чуттєво-образна, яку попередніх світоглядах, форма освоєння дійсності, а абстрактно-понятійна. Він має широкий рівень узагальнення (категорії, принципи), що виходять на межу буття і небуття;

б) філософський світогляд — це теоретична форма світогляду, яка історично виникла, і перша форма систематизованого теоретичного мислення взагалі. Він спрямований на критичне дослідження та вирішення світоглядних проблем з метою підвищення ступеня достовірності та надійності таких рішень;

в) відмінність філософського світогляду від міфічного та релігійного полягає в тому, що релігія і міфологія збігаються з відповідним світоглядом, тоді як філософія становить ядро наукового світоприйняття. Вона надає йому цілісності, взаємопов'язаності й визначеності (схема 1.3);

г) на відміну*від релігії і міфології, філософія в осмисленні світу систематично спирається на наукові знання. Але якщо на своєму початку філософський світогляд спирався на часткові, не систематизовані знання, то сучасний світогляд має можливість повного використання, як тепер кажуть, Великої науки. Разом з тим філософія справляє величезний вплив на розвиток науки. Вона виступає загальною методологією наукового пізнання;

д) філософія прагне поставити і розв'язати граничні, абсолютні Проблеми ЛЮДСЬКОГО БУТТЯ;

є) філософія досліджує пізнавальне, ціннісне, соціально-політичне, моральне та естетичне ставлення людини до світу; виробляє певні критерії і принципи суспільної та індивідуальної діяльності, спираючись не на авторитет, а на знання необхідності.

Таким чином, філософський світогляд — закономірний етап у духовному розвитку людства, який був обумовлений як змінами в суспільному бутті людей, так і розвитком різних галузей суспільної свідомості.

Перелічені історичні типи світогляду є не що інше, як типізовані та абстраговані форми діяльності людини в окремі історичні проміжки часу відповідно до розвитку культури та пізнання. Ці форми діяльності є проявом і вираженням свідомості і самосвідомості людини, практично орієнтованих на перетворення світу і самого себе за нормами культури й цивілізації.

Висновки

1. Світогляд — це система поглядів на світ і місце в ньому людини, на ставлення людини до дійсності, що її оточує, та до себе самої, тобто найбільш узагальнені погляди на сенс життя, на мету людської діяльності.

2. В історії людства спочатку існував міфологічний світогляд, у якому людина поставала в єдності з навколишнім середовищем, вона не відокремлювалася ні від природи, ні від свого роду. Релігійному світогляду притаманний поділ світу на земний, природний і надприродний, небесний. Основа релігії — віра у вищі творчі сили.

3- Філософія від міфологічних і релігійних форм світогляду відрізняється тим, що реалізує свою світоглядну функцію на основі теоретичного ставлення до дійсності, звертаючись до фактів логічних побудов, виробляючи гносеологічні і логічні категорії та критерії для свідомого пошуку і відбору істинних поглядів.

Предмет філософії і коло її основних проблем

Зміст предмета філософії формувалася історично залежно від рівня розвитку культури. На ранніх етапах існування філософії вона містила всю сукупність знань про природу, космос і людину. Не випадково філософи античності були вченими-універсалами, вченими-енциклопедистами. Першу спробу виокремити філософію в особливу галузь теоретичного знання зробив давньогрецький філософ Арістотель (384-322 рр. до н. е.). Філософія, на його думку, — це знання, позбавлене чуттєвої конкретності, знання «про причини і початок», «про сутність» «про суттєве як таке взагалі». Радикальні зміни у визначенні

предмета філософії почалися наприкінці XVI — початку XVII століття, коли виникає експериментальне природознавство і починається процес відмежування від філософії конкретних наук — спочатку механіки земних та небесних тіл, астрономії та математики, потім фізики, хімії, біології тощо. У цих умовах Філософія опинилася в становищі шекспірівського короля ліра, який на старість роздав дочкам своє царство, а вони вигнали його на вулицю, мов жебрака. Але розмежування між філософією та спеціальними науками сприяло формуванню специфічного предмета філософії. Цю специфіку можна з'ясувати через порівняння з предметами конкретних наук. Вони подібні і водночас різні. Виокремимо ряд аргументів.

1. Філософія, так само як і наука, є знання загального, і філософія, і наука відображають світ у поняттях і категоріях. Інші науки, постаючи обмеженими своїми предметами, узагальнюють лише в їх межах. Для філософії ж характерна наявність категорій, що мають дуже широкий рівень узагальнення, таких як «закон», «буття», «дух», «свідомість», «причинність» тощо (схема 1.4).

2. Наукове знання є точним, однозначним і тому загальноприйнятим для всіх людей, а філософське — поліфонічним, плюралістичним. Це означає, що на одні і ті самі питання в різних філософських школах даються різні (неоднакові) відповіді, які, що досить суттєво, мають рівноцінне значення. Інакше кажучи, у філософії не існує однозначних і загальноприйнятих положень.

Схема 1.4. Поняття і категорії

3. Зближає науку з філософією і та обставина, що філософія, як і наука, прагне логічно обґрунтувати свої положення, довести їх, висловити в теоретичній формі. Але наукове знання об'єктивне, нейтральне щодо людських цілей і цінностей. Фізичні і хімічні формули не підлягають моральній оцінці. Філософський погляд на світ завжди суб'єктивний, «небезсторонній»: істини філософії заломлені через призму життєвих інтересів і цілей людей. Інакше кажучи, філософське мислення пов'язане з цілеспрямуванням і формуванням цінностей, наукове ж — реалізує вже поставлене завдання, мету або систему цінностей. Наука відповідає на питання «чому», а філософія — на питання «для чого, з якою метою».

4. Специфічною формою знання є закони науки як відображення об'єктивних зв'язків, відношень, що мають усталений характер за певних обставин. Знання законів хімії, фізики, біології дає можливість людині ефективно будувати свою практичну діяльність і навіть передбачити її наслідки. Так, без знань законів фізики, механіки були б неможливими сучасні космічні дослідження. Без знання законів фізіології людини була б неможливою сучасна практика на медицину тощо. На відміну від науки, особливо природознавства, філософія не має емпіричних законів. Не має філософія і методів пізнання на зразок експериментальних чи математичних. Так само не володіє вона і специфічними конкретними засобами перевірки вироблених нею тверджень: філософські проблеми, як правило, не мають єдиних критеріїв розв'язання (особливо в межах індивідуального життя окремої людини).

5. Якщо наука є формою пізнання об'єктивних, незалежних від діяльності людини, інваріантних до неї структур матеріального світу, тобто спрямована на пізнання зовнішнього стосовно людини світу, то філософія стає формою рефлексії людини, тобто спрямована вона на вивчення внутрішнього досвіду розвитку її духовності. Рефлексія — специфічне явище у сфері духовного опанування людиною світу, яке не збігається з пізнанням. Предмет рефлексії — відношення внутрішнього світу до зовнішнього. Філософія, таким чином, є систематизованою, раціональною рефлексією людини щодо відображення загальних підвалин людської діяльності. Філософія є вченням, яке узагальнює досвід розвитку людської духовності. Філософія є особливим виміром людської духовності, для якого невластиве оперування законами. Адже немає «законів» діяльності совісті людини, оволодіння людиною світовою культурою та мистецтвом.

Зваживши на наведені вище факти і аргументи про співвідношення філософії та науки, можна зробити висновок, що філософія постає безумовно своєрідною, особливою формою людського світомислен-

ня, формою, яка не дублює інші напрями та форми інтелектуальної діяльності. її предметом є світ у цілому у своїх найзагальніших закономірностях, що розглядається під кутом зору суб'єктно-об'єктного відношення. Інакше кажучи, предметом філософії є відношення «людина — світ». Тож філософія досліджує: 1) природу та сутність світу; 2) природу, сутність та призначення людини; 3) систему «людина — світ» у цілому і стан, у якому ця система знаходиться (схема 1.5).

1. Філософське дослідження природи та сутності світу. Філософів цікавлять не деталі (подробиці), а загальні принципи існування та розвитку світу. Рішення цієї проблеми може бути двоєке. Світ може постати перед людиною як існуючий поза нею і незалежно від неї, ніким не створений, що існує вічно. У такому разі йтиметься про матеріальний принцип. Коли ж людина до розуміння світу іде через свою практичну цілеспрямовану діяльність, світ може постати перед нею в іншому світлі. Будь-яка річ у такому випадку з'являється завдяки діяльності людини. Людина ставить перед собою мету, яка в процесі діяльності реалізується, тому вона отримує певний результат. Тобто до появи якогось результату повинна з'явитися його ідеальна модель (людина -> мета — діяльність -> результат). Щоб збудувати, наприклад, будинок, спочатку з'являється

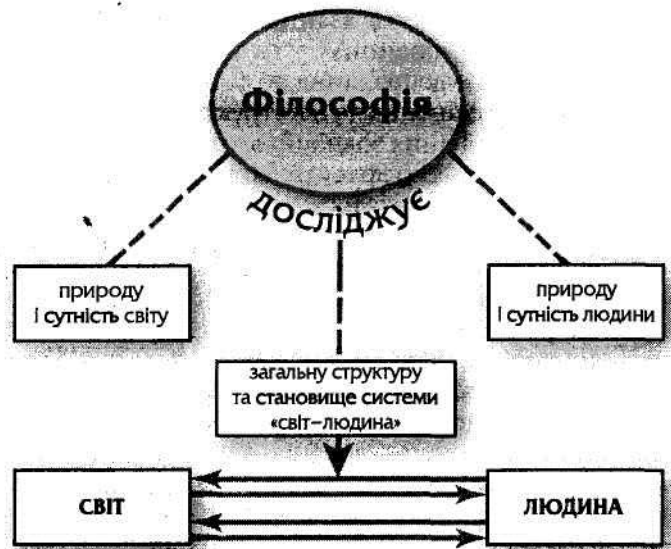

Схема 1.5- Призначення філософії

ідея будинку; щоб збудувати дорогу — з'являється ідея дороги тощо. Розглядаючи світ у цілому, людина доходить висновку, що і світ у своєму кінцевому бутті виник

як результат якоїсь ідеї. На підставі названих підходів до світу було сформульовано так зване основне питання філософії: питання про відношення духу, свідомості до буття, матерії. Тобто про те, що є первинним — мислення чи буття, природа чи дух, що кого породжує і визначає. Залежно від розв'язання цього питання в історії філософії вирізняють два основних напрямки — матеріалізм та ідеалізм.

Матеріалізм у розв'язанні основного питання філософії виходить з того, що природа, буття, матерія є первинними* а свідомість, мислення, дух — вторинними. Згідно з матеріалізмом світ є матеріальним, тобто існує сам по собі, ніким не створований і не знищений, закономірно змінюється, розвивається, виходячи" зі своїх власних причин; він становить єдину і останню реальність, яка виключає будь-яку надприродну силу, а свідомість, мислення, дух є властивістю матерії і її ідеальним відображенням. Матеріалізм у різні історичні епохи набував різних форм і видів — був наївним і зрілим, стихійним і науково усвідомленим, метафізичним і діалектичним.

Ідеалізм у розв'язанні основного питання філософії намагається довести, що дух, свідомість, природа, матеріальне є вторинним. Залежно від того, як ідеалізм розуміє духовну основу, він поділяється на об'єктивний та суб'єктивний ідеалізм. На противагу суб'єктивному ідеалізму, що першоосновою вважає свідомість окремого індивіда, об'єктивний ідеалізм першоосновою проголошує абсолютне ідеальне начало (світовий дух, «абсолютну ідею» тощо), яке існує поза індивідуальною свідомістю і незалежно від неї. Об'єктивний ідеалізм розглядає матеріальний світ як продукт діяльності об'єктивного духу (розуму, ідеї), як «інобуття духу».

Поряд з матеріалізмом та ідеалізмом, що є моністичними напрямками філософії (моно — один), в історії філософії є напрямок, який прагнув подолати цю протилежність матеріального і духовного світу. Він дістав назву дуалізму (дує — два), оскільки розглядав мащерію та свідомість як дві незалежні одна від одної, паралельно співіснуючі основи світу. Це була спроба компромісу. ..^ Всі ці напрямки об'єктивно мають право на існування, адже іГ вони відображають результати пізнання взаємопов'язаних і певною мірою протилежних матеріального і духовного світу, матерії і свідомості. Проте така протилежність істотна лише в тому разі, коли ми хочемо з'ясувати їх взаємозв'язок, що реально існує у повсякденній практичній діяльності людей. Насправді об'єктивно і матерія, і свідомість (як властивість певним чином організованої матерії — людини) невідривні одна від одної. Матеріалізм та ідеалізм не можуть бути протилежними, тим паче, «войовничими», що ворогують між собою, напрямками філософії коли вони не забувають про цей взаємозв'язок тіла і духу, матерії і свідомості.

2. Філософське дослідження природи, сутності та призначення людини. Без перебільшення можна сказати, що проблема людини посідає центральне місце у філософії. Звичайно* людину вивчає біологія, анатомія, мовознавство, антропологія, психологія тощо. Однак всебічно, як біосоціальну цілісність, людину не розглядає жодна інша, крім філософії, система знань. Протягом багатьох віків філософи аналізують природу і можливості людського розуму, особливості відчуттів, стан біологічного і соціального в людині, а також різноманітні прояви духовного світу людини: мову, мистецтво тощо.

Підкреслимо, що проблема людини, як і проблема світу, вирішується через призму його практичного опанування. Усвідомлюючи себе в цьому світі як живу істоту, народжуючи собі подібних, людина сприймає себе як частину природи і виходить з усвідомлення своєї матеріальності. Але, з іншого боку, дивлячись через призму теж практичного засвоєння світу, коли усякій дії передує її ідеальне вираження у свідомості, людина приходить до того, що і вона виникає, як і світ, завдяки свідомості, ідеально. Тобто і проблему людини можна вирішувати або з позиції матеріалізму, або з позиції ідеалізму.

Досліджуючи природу і сутність людини, філософія звертає увагу і на друге важливе питання філософії: чи здатен людський розум пізнати реальний світ? Значна частина філософів позитивно відповідає на це питання, тобто вважає світ пізнаваним. До них насамперед належить більшість філософів-матеріалістів, оскільки їхня теза про похідний від матерії характер свідомості цілком логічно приводить до ідеї відображення матерії свідомістю. Якщо свідомість породжується матерією, то вона не може бути чимось принципово «чужим» матерії, повинна у своїх основних змістових характеристиках збігатися з тим, що її породжує. Не заперечує пізнаванність світу і багато хто з ідеалістів (головним чином — об'єктивні ідеалісти), вважаючи цілком логічним «збіг» думки з «дійсністю», позаяк сама дійсність, будучи ідеальною, «споріднена» з думкою. Проте пізнаванність світу розглядається об'єктивними ідеалістами вже не як відображення реальності думкою, а як їх тотожність (збіг, «злиття»). Але є філософи, які стоять на позиції непізнаванності фундаментальних основ реальності (насамперед матерії, свідомості, причинності), називаючи свою позицію агностицизмом (від грец. *α* — ні і *γ* *νοεῖς* — знання). Принципово агностичної позиції дотримується більшість суб'єктивних ідеалістів, які вважають єдино доступними пізнанню лише відчуття, переживання, досвід, що становлять початковий, перший ступінь людського пізнання. Людина, твердять суб'єктивні ідеалісти, неспроможна вийти «за межі» своїх відчуттів, досвіду, тому об'єктивний світ, якщо він взагалі існує, недосяжний для людського пізнання.

Отже, проблема можливостей людини як мислячої істоти досліджується в межах філософії. (Докладніше про природу, сутність та призначення людини йтиметься в розділі 12.)

3. Філософське дослідження системи «людина-світ» і стану, в якому ця система перебуває. Справді, філософське, світоглядне знання — це не тільки світ, чи сама людина, а співвідношення «людина-світ». Для філософії принципово важливо розглядати ці протилежності не окремо, а співвідносити їх: як «людина» ставиться до «світу» і впливає на нього; як «людина» сприймає вплив «світу»; як «світ» сприймає вплив «людини». Річ у тім, що суб'єкт, який розглядається поза ставленням до об'єкта, втрачає свої властивості, перестає бути суб'єктом, перетворюючись на біологічну, психологічну і т. ін. істоту.

У центрі дослідження системи «людина — світ» завжди стоїть питання: змінюється, рухається світ чи перебуває у стані спокою, в незмінному стані? А якщо світ змінюється, розвивається, тоді як і з якої причини, у якому напрямку відбуваються рух та зміни у світі? Це питання, як і питання про співвідношення свідомості і матерії, також є світоглядним і має методологічне значення. Залежно від відповіді на нього у філософії склалися два погляди на стан та розвиток світу: діалектичний і метафізичний.

Діалектики вважають, що всі предмети та явища взаємопов'язані, рухаються, розвиваються; розвиток вони розуміють як якісне перетворення одних речей та явищ на інші, як знищення старого і ствердження, розвиток нового. Джерелом розвитку є внутрішня суперечливість, притаманна всьому світові, тобто визнається саморух, саморозвиток природи та суспільства. З точки зору метафізичного методу і в природі, і в суспільстві, і в духовній сфері об'єкти, процеси, явища існують відокремлено, без взаємного органічного зв'язку. Хоча в них і відбуваються певні зміни, вони, проте, не приводять до виникнення якісно нового. Джерелом змін метафізики вважають зовнішній вплив або зіткнення різних предметів.

Діалектика як вчення про змінюваність і розвиток об'єктивного і суб'єктивного світів набула статусу філософського методу пізнання. Як раціональна методологія діалектика включає в позитивне розуміння всього існуючого розуміння його заперечення, розуміння неминучої загибелі. Така риса діалектичної філософії реалізується в її критичному (а не апологетичному) ставленні до всього, що розвивається, до результатів пізнання і людської діяльності.

Щодо метафізики як методу пізнання, то і вона є відображенням певних особливостей процесу пізнання: його початку, емпіризму, поверховості, абсолютизації відносної істинності таких знань, їх неповноти, тобто відображенням таких характеристик буття та його пізна-

ня, які охоплюються діалектикою або становлять її деякі елементи. Метафізика — це історично немінуча філософська теорія розвитку, метод пізнання, які посідають певне місце в розвитку філософії. Метафізика і діалектика — це прояв поліфонії, плюралізму у філософії. При цьому слід підкреслити, що замість «доказу» їх абсолютної протилежності та повного знецінення метафізики, що було характерним для марксистської філософії радянського зразка, треба говорити про їх доповнюваність, діалогізм, про врахування можливостей обох філософських методів пізнання. (Докладніше про це йтиметься в розділі 7.)

Таким чином, у процесі історичного розвитку філософії її предметом дослідження стала людина з її ставленням до природного і суспільного світу. Отже, **філософія — це система найзагальні-ших теоретичних поглядів на світ, місце в ньому людини, з'ясування різноманітних форм ставлення людини до світу.** (Під загальним розуміють

Схема 1.6. Структура філософського знання
закономірний зв'язок речей і процесів у складі цілого, в даному випадку світу.)

Упродовж тривалого часу свого розвитку філософія набула вельми розгалуженого вигляду, що має певну впорядкованість. Для структури філософського знання характерне виокремлення тих сфер реальності, спираючись на які людина може ці орієнтири вирізнити, позначити та дослідити. Відповідно до цих сфер реальності формуються і основні філософські дисципліни, або основні розділи філософії (схема 1.6).

На основі осмислення природи, Всесвіту виникають та формуються: *онтологія* (від грец. *оніоз* — суще; *Іодоз* — вчення) — окрема галузь філософського знання, яка досліджує сутність буття світу, основи всього сущого; *філософія природи*, або натурфілософія, що постає різновидом онтології, оскільки зосереджує увагу переважно на тому, що таке природне буття та природа в цілому; *теорія розвитку* — філософське вчення про універсальні закони руху і розвитку природи, суспільства і мислення.

Філософське осмислення суспільства та його історії приводить до формування таких філософських дисциплін: *соціології*— вчення про факти соціального життя (різних за складністю соціальних систем, форм спільності, інститутів, процесів); *соціальної філософії*, яка досліджує закономірності розвитку суспільства, зв'язки суспільства та природи, суспільства та людської індивідуальності; *філософії історії*— галузі філософського знання, предметом якої є виявлення закономірностей історичного процесу, з'ясування сенсу і спрямованості історії людства; *філософії культури*, що досліджує специфіку становлення культури, її сутність і значення, а також особливості і закономірності культурно-історичного прогресу, виміри людського буття; *аксіології* (теорії цінностей) — філософського вчення про природу цінностей, їх місце в реальності і про структуру ціннісного світу, тобто про зв'язок різних цінностей між собою, із соціальними і культурними факторами і структурою особистості.

Філософське осмислення людини приводить до формування: *філософської антропології*, яка аналізує людину як цілісну особистість і стратегію її життєдіяльності; *антропософії*, яка претендує на те, щоб не просто вивчати людину, а щоб збагнути сенс її появи на світ.

Нарешті, на основі вивчення та осмислення духовного життя людини виникає цілий комплекс філософських наук про духовні явища та процеси. Сюди входять: *гносеологія* (вчення про пізнання) і *епістемологія* (теорія наукового пізнання), які досліджують пізнавальне ставлення суб'єкта до об'єкта, природу і можливості пізнання людиною світу й себе самої, загальні передумови, засоби і закономірності пізнання, критерії його істинності; *логіка* — вчення про форми мислення; *етика*, об'єктом вивчення якої є мораль; *естетика*, яка обґрунтовує закономірності художнього освоєння дійсності людиною,

сутність і форми перетворення життя за законами краси, досліджує природу мистецтва і його роль у розвитку суспільства; *філософія релігії* — осмислення певної релігійної картини світу, причини історичного походження релігії, її конфесійної багатоманітності та ін.; *філософія права*, що з'ясовує витoki правових норм, людську потребу у правотворенні; *історія філософії*, яка вивчає виникнення і розвиток філософської думки, накреслює перспективи розвитку.

До цього комплекту філософських дисциплін інколи додають також *філософські проблеми інформатики*, що досліджують сучасні способи і засоби пізнання світу.

Отже, філософія — складне, неоднорідне, гетерогенне утворення, в якому існує сукупність відносно самостійних дисциплін, яким притаманна своя специфіка; вона споріднена з мистецтвом, не тотожна науці і формує не тільки розум, а й почуття людини.

Філософія як особливий вид духовної діяльності безпосередньо пов'язана з суспільно-історичною практикою людей та пізнанням, а тому виконує різноманітні функції (лат. *Gipsiō* — діяльність). Функції філософії — це відношення філософії до інших галузей людського знання і сфер життя, на які вона має відповідний вплив. Найважливіші з них такі.

Світоглядна функція. Філософія розширює і систематизує знання людей про світ, людину, суспільство, допомагає зрозуміти світ як єдину складну систему. Відображуючи ставлення людини до світу, погляди на мету та сенс життя, на зв'язок її інтересів і потреб із загальною системою соціальної та природної дійсності, філософія є підґрунтям соціальної орієнтації людей. Вона визначає світоглядний підхід людей до оцінки явищ і речей, осмислює і обґрунтовує світоглядні ідеали, накреслює стратегію їх досягнення. У категоріях філософії відбувається рефлексія світоглядних проблем, виробляється понятійний інструментарій для аналізу і порівняння різних світоглядів.

Фундаментальна функція. Філософія розкриває і формує найбільш загальні поняття, закономірності і принципи реального світу, які застосовуються в різних сферах наукового знання і практичної діяльності людини.

Методологічна функція. Її слід розуміти як вироблення загальних принципів і норм пізнавальної діяльності. Метод і методологія пізнання — це та нитка Аріадни, яка допомагає досліднику успішно вийти з лабіринту проблем пізнання, що їх завжди чимало. Однак методологічну функцію не можна звести до методології пізнання: у ній йдеться про стратегічний рівень методології людської діяльності в цілому. Філософія зіставляє й оцінює різні способи цієї діяльності, вказує на найбільш оптимальні з них. Філософська методологія визначає напрямок наукових досліджень, дає мож-

лівість орієнтуватись у нескінченному різноманітті фактів та процесів, які відбуваються в об'єктивному світі.

Гносеологічна функція. Завдяки теорії філософського пізнання розкриваються закономірності природних та суспільних явищ, досліджуються форми просування людського мислення до істини, шляхи і засоби її досягнення, узагальнюються результати інших наук. Оволодіння філософськими знаннями має важливе значення для розвитку культури мислення людини, для розв'язання нею різноманітних теоретичних і практичних завдань.

Логічна функція. Філософія сприяє формуванню культури людського мислення, виробленню критичної неупередженої позиції в міжіндивідуальних та соціально-культурних діалогах.

Виховна функція. Філософія прагне до формування світоглядних та морально-естетичних принципів і норм в життєдіяльності людини. Вона прищеплює інтерес і смак до самовиховання, сприяє посиленню потягу людини до самовдосконалення, творчого підходу до життя, пошуку його смислу.

Аксіологічна функція- Аксіологія — вчення про цінності, філософська теорія загальнозначущих принципів, які визначають вибір людьми напряму їхньої діяльності, характер їхніх вчинків. Аксіологічна функція філософії допомагає людині у визначенні цінностей життя, системи моральних і гуманістичних принципів та ідеалів, смислу життя. І цінність філософії в цих пошуках полягає не в тому, що вона має готові відповіді на гострі питання сучасності, а в тому, що, узагальнюючи практичний, інтелектуальний і духовний досвід людства, як справжню мудрість поколінь, з одного боку, застерігає, а з іншого — пропонує.

Інтегративна функція. Вона полягає в об'єднанні практичного, пізнавального і ціннісного досвіду життя людей. Його цілісне філософське осмислення — необхідна умова гармонійного і зба-лансированого суспільного життя. Виконуючи цю функцію, філософія в ідеалі прагне охопити, узагальнити, осмислити, оцінити не тільки інтелектуальні, духовні, життєво-практичні досягнення людства в цілому, а і його негативний історичний досвід.

Критична функція. Формування нового світобачення, розв'язання філософських питань, звичайно, супроводжується критикою усіляких забобонів, помилок, стереотипів, що постають на цьому шляху. Завдання критичного мислення — руйнувати, розхитувати догми, застарілі погляди. Це означає, що в системі культури філософія виконує роль критичної «селекції», акумулює світоглядного досвіду і його передачі наступним поколінням.

Регулятивна функція. Філософія впливає на взаємоузгодження конкретних дій та напрямів життєдіяльності людини на основі

розуміння загальних принципів та цілей, визначених за допомогою філософського світосприйняття.

Прогностична функція. Філософія сприяє формуванню найбільш загальних уявлень і знань про форми і напрями розвитку та майбутній стан об'єктів і процесів реального світу.

Усі названі функції мають як індивідуально-особисте, так і суспільне значення.

Усі функції філософії взаємопов'язані, і кожна з них виявляється залежно від орієнтованості суспільства на вирішення тих чи інших завдань, визначених цільовими настановами теоретичної і практичної діяльності. Але різні напрями філософії реалізують ці функції по-своєму відповідно до свого змісту, і результат їхньої реалізації для суспільства може бути як позитивним, так і негативним.

Сучасна філософія набуває нової форми за рахунок розширення усіх своїх основних функцій, наданням їм актуального теоретичного і практичного змісту. Це пов'язано з подальшою розробкою власне філософських проблем, подоланням бездуховності, утилітарного технократичного мислення, вузького практицизму і формалізму. Сучасна філософія як новий етап у розвитку теоретичної думки відбиває стан суспільства і положення людини у світі стосовно до постіндустріальної епохи і відповідного рівня досягнень науки. Вона є теоретичною моделлю інформаційно-технологічної цивілізації, що формується, сприяє знаходженню рішень глобальних проблем людства, осмисленню глибоких інтеграційних процесів у світовому співтоваристві, правильному розумінню інших актуальних проблем.

Формування сучасної філософії має необхідні передумови. До основних слід віднести: а) соціальні, які обумовлені становленням інформаційно-технологічного виробництва, зміною характеру суспільних відносин і соціальної структури, ростом в усьому світі середніх трудових шарів населення. Становлення постіндустріального суспільства пов'язане з виникненням нового типу працівника, який поєднує високий рівень професіоналізму і культури зі знанням основ нового філософського мислення; б) наукові, які пов'язані з видатними відкриттями в області фундаментальних наук (синергетика, теорія вакууму, антропний принцип, мікроелектроніка тощо), що визначили розробку сучасної картини світу; в) теоретичні, які обумовлені новими розробками в галузі філософії, її зв'язками з практикою. Сучасна філософія дістала реальні можливості для позитивних контактів з різними її школами. І така взаємодія змінює її світоглядні позиції, забезпечує можливість творчої розробки фундаментальних теоретичних проблем і соціальної практики.

Висновки

1. Оскільки потреба самовизначитися в житті характерна для всіх людей, але не всі люди є філософами, то найпершою формою орієнтації людини в житті є світогляд, що являє собою сукупність уявлень про місце людини у світі.

2. Філософія — це теоретично розроблений світогляд, система загальних категорій, теоретичних поглядів на світ, місце в ньому людини, усвідомлення різних форм ставлення людини до світу, яке спирається на досягнення наук про природу і суспільство і володіє певною мірою логічного доказу.

3. Цінність філософії — у пробудженні творчого, конструктивного осмислення людиною себе, світу, суспільної практики та витоків суспільного просування в майбутнє, «потрясіння свідомості». Потрясіння — пролог до пробудження руху, до самостійного духовного життя особи, її самосвідомості.

Контрольні запитання

1. Визначте, що таке світогляд. Чи всі люди його мають?
2. Які основні структурні елементи притаманні світогляду?
- 3- Окресліть історичні типи світогляду.
4. Які риси притаманні міфології?
5. Назвіть основні риси релігійного світогляду.
6. Що таке філософський світогляд? Чим він відрізняється від інших історичних типів світогляду?
7. Як співвідносяться філософія та світогляд?
8. Окресліть коло проблем, що цікавлять філософів.
9. Спробуйте визначити предмет філософії та обґрунтувати його розуміння.
10. Поясніть причину існування матеріалістичної та ідеалістичної лінії у філософії.
11. У чому різниця між діалектикою та метафізикою?
12. Які джерела і особливості філософського знання?
- 13- Опишіть структуру філософського знання (основні філософські дисципліни).
14. Що лежить в основі класифікації філософських наук?
15. Чи зводиться філософія до науки? Аргументуйте свою відповідь.
16. Розкрийте зміст основних функцій філософії.
17. Яке місце посідає філософія в системі культури?
18. Чи може філософія змінити світ? Яким чином?

Розділ 2

Історія розвитку філософської думки: загальна характеристика

Цей розділ присвячений історії філософії. Його завдання — дати уявлення про логіку розвитку світової філософської думки, про важливі проблеми, які ставились і по-різному вирішувались в історії філософії протягом більше, ніж двох з половиною тисяч років її існування та розвитку. Саме проблемний підхід дасть можливість підійти до історії філософії не як до антикварної спадщини, не як до музейного експонату, а як до живого і на сьогоднішній день актуального багатства людської думки, що має довічну цінність. Розгляд центральних проблем, які поставали перед філософами того чи іншого періоду, водночас допоможе здобути знання про історичні таємниці філософії, про своєрідність культур різних народів на конкретному етапі їх історії. Етапи розвитку філософської думки можна зобразити таким чином; філософія стародавнього світу (VII ст. до н. е. — VI ст. н. е.); середньовічна філософія (V — XV ст.); філософія епохи Відродження (XIV — XVI ст.); філософія Нового часу (XVII — XIX ст.) та сучасна філософія (XX ст. — початок XXI ст.) :

Мета теми — дати уявлення про історичну логіку розвитку філософської думки, про найважливіші проблеми, котрі ставились і по-різному розв'язувались у зазначені періоди.

§1

Антична філософія

Філософія зародилась практично одночасно у трьох найбільших осередках стародавньої цивілізації — Китаї, Індії, Греції і Римі. Десь у цей час відбувається зародження філософії у стародавньому Вавилоні та Єгипті. Однак тут філософська думка не набула рівня, властивого для більш розвинених рабовласницьких країн. Ми розглянемо сукупність філософських вчень, що розвивалися в давньогрецькому (з кінця VII ст. до н. е. до початку VI ст. н. е.) і пізніше в давньоримському (з II ст. до н. е. до початку VI ст. н. е.) суспільствах. Це так звана антична філософія (від лат. *antiquitas* — давнина, старовина). Саме тут виробляється стиль філософствування та проблема-

тика, які визначили подальший розвиток любомудрості на європейському континенті. Філософія античного світу виростає з міфології та епосу греків, що відбилося на її розвитку. Основні характерні риси цієї філософії такі:

наявність у ній значної кількості міфологічних та епічних образів;

присутність елементів антропоморфізму (наділення предметів і явищ природи зовнішністю і фізичними властивостями людини);

наївний пантеїзм, тобто ототожнення богів з силами природи;

пов'язування природних процесів з моральною проблематикою і оцінка їх у категоріях «добра», «зла», «справедливості», «блага» та ін.;

пошуки першопочатку всього існуючого, що пізніше в новоєвропейській філософії постане як проблема субстанції.

У розвитку античної філософії вирізняються три основних етапи.

Перший етап охоплює VII — V століття до н. е. Його називають *натурфілософським*, або *ранньою класикою*. У центрі уваги філософів того етапу стояли проблеми фізики (природи), Космосу, Всесвіту.

Другий етап — *висока класика*. Він охоплює V — IV століття до н. е. В цей період відбувається антропологічний поворот у грецькій філософії — чітко помітна тенденція теми людини в системі інших проблем.

Третій етап у розвитку античної філософа — (кінець IV до н. е. — початок VI ст. н. е.) — *пізня класика*, або завершальний етап античної філософії. До нього, у свою чергу, входять періоди: елліністична філософія (IV — I ст. до н. е.), олександрійська філософія (I ст. до н. е. — початок VI ст.), давньоримська філософія (II ст. до н. е. — VI ст.). Для цього етапу характерне не стільки висування нових ідей, скільки осмислення, уточнення, коментування ідей і вчень, створених мислителями попереднього періоду. Крім того, якщо на двох перших етапах розвитку поняття античної філософії збігається з поняттям давньогрецької філософії, то на третьому етапі розвитку сюди додалися і філософські досягнення інших, культурно споріднених з Грецією регіонів.

Розглянемо названі етапи розвитку античної філософії детальніше.

Розпочинається антична філософія з появи *натурфілософських ідей*, тобто з філософського осмислення природи. Грецькою мовою слово «природа» звучить як «фізис», тому таку філософію називали фізичною, а філософів цього періоду фізиками. Вони інтуїтивно формували субстанціональну модель світу^а допомогою з'ясування першопричини усього суцього як основи, суті.

Біля джерел формування натурфілософії стояла *мілетська школа* (м. Мілет, Мала Азія, VII ст. до н. е.). Її засновником був *Фалес* (бл.

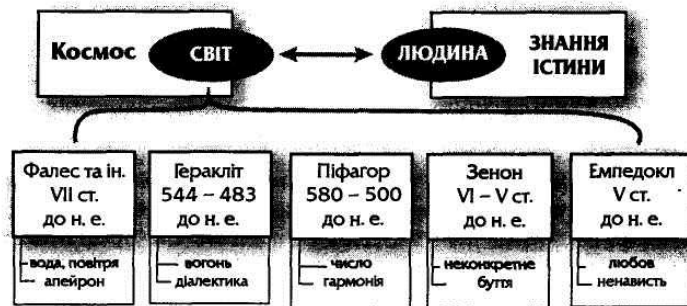

Схема 2.1. Антична філософія: рання класика

624-547 рр. до н. е.), а його послідовниками — Анаксимандр (610-546 р.р. до н. е.) і Анаксамен (585-525 до н. е.). Основну увагу представники цієї течії зосередили на пошуках тієї першооснови, з якої виникають усі конкретні предмети і явища. Речі є чимось тимчасовим, вони виникають і зникають, а їх основа є вічною, що існує завжди. Фалес вбачав таку першооснову у воді, Анаксимандр вважав, що нею є невизначений початок, який він назвав «апейрон», Анаксимен прийняв за першооснову повітря (схема 2.1).

Те, що були вирішені саме ці речовини як втілення першооснови світу, не випадково. Саме вода своїми наочними перетвореннями на лід або пару наштовхує думку на можливість нескінченної кількості метаморфоз, породження з єдиної вихідної (першої) форми цілої множини якісно різних форм. Повітря, у свою чергу, своїм «всепроникненням» збуджує уяву про речову «наповненість» буття, що має здатність «згущатись» і «розріджуватись», породжуючи в такий спосіб всю різноманітність конкретних речей у світі. Отже, вода, повітря і т. ін. як «першооснови» світу є не просто звичайними «відчутними» речовинами, вони одночасно є «видимим», «речово» існуючим принципом, законом виникнення, існування і зникнення конкретно-життєвого розмаїття речей навколишнього світу.

Ідея «апейрона» також не є відступом від речових уявлень про першооснову світу, як дехто вважає, бо ця ідея є конкретно-чуттєвим уявленням про первісний стан буття — хаос, «зйішане», ще не-упорядковане, догармонійне буття.

Діячі мілетської школи висловлювали продуктивні ідеї і у сфері інших питань. Фалес, наприклад, був видатним математиком та аст-

рономом. І все ж головне їх надбання — розроблення ідеї про світобудову, таке розроблення, що виявляє рух людської думки від конкретного через абстрактне до поглибленого усвідомлення реальності.

Основні філософські принципи мілетської школи були розвинуті *Гераклітам Ефеським* (544-483 рр. до н. е.). Він убачав першооснову світу у вогні. Все виникає з вогню і у вогонь перетворюється. «Світ єдиний з усього, — твердив Геракліт, — не створений ніким з богів і ніким з людей, а був, є і буде вічно живим вогнем, що закономірно спалахує і закономірно згасає». У цих словах — ідея про мінливий, минаючий характер усього існуючого. Геракліт є одним із перших філософів, хто помітив, що одне і те саме є водночас і різне, і протилежне. Він наголошував, що суттєва зміна — це перетворення на свою протилежність, що одна протилежність виявляє цінність іншої, суперечливість зближує протилежності. Якщо зникають суперечності, то зникає рух, а якщо зникає рух, то зникає все. Постійний хід розвитку Геракліт порівнював з течією ріки, у яку не можна увійти двічі. Рух — це життя. Ось чому Геракліта вважають одним із засновників наївної діалектики. Геракліт першим починає роздумувати над проблемами пізнання. Він підкреслює труднощі, які виникають у процесі пізнання, невичерпність предмета пізнання. Гераклітова філософія вважається вершиною інтуїтивно-діалектичного розуміння світу, природи людини.

Наступною відомою філософською школою, що існувала в західній частині Великої Греції, тобто в Південній Італії, є *школа піфагорійців*, її засновником був *Піфагор* (бл. 580-500 рр. до н. е.). Джерелом і першоосновою світу для Піфагора є не та чи інша природна речовина, а кількісне відношення — число. Воно володіє речами, моральними і духовними якостями. «Земний порядок має відповідати небесному». Підґрунтям світу є числа, які і створюють космічний порядок. Одиниця — основа всього, лінії створює двійка, поверхні — трійка, а тіла — четвірка. Числа виступають як самостійні сутності. Священною декадою є число 10, бо це подoba Всесвіту з десятьма небесними сферами і десятьма світилами. На відміну від попередніх філософів, які звертали увагу на якісний бік речей, Піфагор стверджує, що якість пов'язана з кількістю, і робить висновок, що «число володіє речами». Як конструктор нових понять Піфагор вважається першим, хто вживає поняття «філософ», «філософія».

У VI столітті до н. е. в південно-італійському місті Елеї виникає ще одна філософська школа — *елейська*, послідовники якої зветься елеатами. Якщо в основу світу представників мілетської школи була покладена матеріальна стихія (вода, вогонь та ін.), то представники елейської філософії основу світу вбачали в неконкретному:

не в речовині, а в початку, який позначається поняттям «буття». Найбільш глибокі ідеї цієї філософії були розроблені *Парменідом* (бл. 540-480 рр. до н. е.) і *Зеноном* (бл. 490-430 рр. до н. е.). Парменід поділяє світ на істинний і неістинний. Істинним є буття, оскільки воно вічне і незмінне, завжди тотожне самому собі. Світ конкретних речей є неістинним буттям, адже речі постійно змінюються, сьогодні вони інші, ніж вчора, а завтра і зовсім зникають.

Логічне обґрунтування висновків Парменіда давав Зенон. Розвиваючи погляди вчителя, він підкреслював, що логічно неможливо уявляти множинність речей і припущення руху — це призводить до суперечностей. За принципами елейської школи Зенон розриває чуттєве і раціональне пізнання. Істинним визнає тільки раціональне пізнання, а чуттєве пізнання вважає обмеженим, суперечливим. Найбільш відомим викладенням елейського відкидання руху та незмінності буття є апорії (логічні ускладнення) Зенона, які доводили, що якщо припустити існування руху, то виникають суперечності, які не можна розв'язати.

Сучасником Зенона був *Емпедокл* (бл. 490-430 рр. до н. е.) — автор філософських поем, лікар, інженер, філософ. Він був засновником школи *еволюціонізму*. Емпедокл приймає як першооснови світу всі чотири традиційні стихії: землю, воду, повітря й вогонь. Ці першооснови в Емпедокла не переходять одна в одну, вони пасивні. А тому, за Емпедоклом, джерелом Всесвіту є боротьба двох психічних початків: Любові і Ненависті. Любов — космічна причина єдності і добра. Ненависть — причина роздрібненості і зла.

Після Емпедокла утверджується оригінальна філософська школа *ноалогів*, або *концепція всесвітнього розуму*. Розробив її *Анаксагор* (бл. 500-428 рр. до н. е.). На противагу своїм попередникам, Анаксагор відкидає стихії як початки. Для нього первинним є всі без винятку стани речовини. Один з останніх представників елейської школи *Мелісс* (його акме припадає на 440 рр. до н. е.) довів нескінченність буття у просторі та часі, сформулював закон збереження буття, суть якого виразив у формулі «з нічого ніщо не виникає».

Значним етапом у розвитку античної філософії була *школа атомізму*. Ідеї про атомістичну природу світу розвивали *Левкіпп* (бл. 500-440 рр. до н. е.) *Демокрит* (бл. 460-370 рр. до н. е.). Філософську спадщину Левкіппа і Демокріта важко розділити (існують різні точки зору на цю проблему), тому їх вчення, як правило, розглядають разом. Левкіпп і Демокрит, на відміну від інших філософських шкіл, визнають буття (атоми) і небуття (пустоту). Атом, на їх думку, — це найменша частинка буття, вона неподільна, вічна і незмінна. Атоми розрізняються за величиною, формою, порядком

розміщення. Вони вільно рухаються в пустоті, а зіткнувшись, змінюють порядок руху. Причини руху атомів не описують. Атоми самі по собі без'якісні. З атомів складається і душа.

Після смерті тіла атоми душі також розпадаються, тому душа є смертною. На поверхні речей знаходяться більш легкі, летючі атоми. Вони «втягуються» при диханні нами, і завдяки органам чуття ми й маємо певні образи предметів і уявлення про них. Пізнання, за Демокритом, має два види: «темний» шлях пізнання — здійснюється за допомогою чуттів — дає видимий світ предметів, утворених взаємодією атомів у порожнечі; «світлий» шлях пізнання — здійснюється за допомогою мислення — дає розуміння атомів і порожнечі, тобто суті речей і світу; до «темного пізнання» належить зір, слух, нюх, смак, дотик; коли вони вже не здатні бачити надто мале, ні чути, ні сприймати нюхом, смаком чи дотиком, а дослідження має проникнути до більш тонкого пізнання, тоді «на сцену виходить» мислення («світле пізнання»), яке є найбільш тонким пізнавальним органом. Результатом пізнавального процесу для людини є істина — правильне знання про суть речей і світу, а кінцевим наслідком — мудрість. Мудрість, як талант пізнання, дає три плоди — дар гарно думати, дар гарно говорити, дар гарно діяти.

Отже, давньогрецька натурфілософія розвивалась динамічно, демонструючи при цьому деякі загальні закономірності руху людського мислення — від простого до складного, від конкретного до абстрактного, від недиференційованої проблематики до диференційованої, від неусвідомленого до усвідомленого, висунувши цілу низку продуктивних для європейської цивілізації ідей і теорій.

Висока класична доба античної філософії бере свій початок у другій половині V століття до н. е. В цей період з'являється чітка тенденція теми людини в системі інших філософських проблем. Найбільш яскраво ця тенденція знаходить свій вияв у *софістів* (від грец. *σοφιστες* — мудрість), які стали першими платними вчителя-мифілософії. Пізніше софізмом стали називати філософський напрямок, представники якого основну увагу приділяли не систематичному освоєнню учнями знань, а вмінню використовувати їх у , дискусіях. До визначних представників софістів належить *Протагор* (бл. 481- 411 рр. до н. е.), *Горгій* (бл. 483-375 рр. до н. е.) та інші.

Вихідний принцип софістів, сформульований Протагором, означав: «Людина — міра всіх речей». Те, що приносить людині задоволення, — добре, а те, що спричиняє страждання, — погано. У межах теорії пізнання багато хто з софістів стали релятивістами. Так, Горгій вважав, що в теорії пізнання діють три тези. Перша: нічого не існує Друга: коли щось і існує, пізнати його неможливо. Третя: коли

й можливо пізнати, то передати і пояснити іншому неможливо. Та софісти вчили не тільки риторичі і філософії, а й займалися математикою, поезією, музикою, астрономією, дослідженням мови.

Софісти поклали початок критичному ставленню до традицій, звичаїв, вірувань греків. Але їх вчення містило й небезпечні тенденції. Якщо людина сама творець своїх звичаїв, то кожен може претендувати на їх створення, Творчість стає свавіллям. Подібні висновки з вчення софістів робилися як їх безпосередніми послідовниками, так і послідовниками, віддаленими від них на цілі століття.

Величезний вплив на античну і світову філософію мав *Сократ* (469[^]399 рр- до н. е.). Він походив з бідної афінської сім'ї, жив і вчився в Афінах, а потім і сам вчив в Афінах, де його слухали численні учні: Платон, Антисфен, Аристін, Евклід із Мегари. Він активно критикував софістів за те, що «навчають мудрості за платню», стверджував, що є такі людські якості, які в людини від Бога і священні. Це краса, мудрість та ін. І непристойно, аморально торгувати ними. Справжні погляди Сократа реконструювати дуже важко, складно. Сократ ніколи не вважав себе мудрим. На думку Сократа, він лише філософ, який любить мудрість. Один з відомих його висловів «знаю, що нічого не знаю» є, справді, поясненням необхідності глибшого пізнання самого себе. Своїм найважливішим завданням Сократ вважав «виховання людей», зміст якого вбачав у дискусіях і бесідах, а не в систематичному освоєнні якихось знань. Сократ не залишив ніяких рукописів. Його погляди викладені в працях Платона, Арістотеля. Будова світу, фізична природа речей непізнанні, пізнати можемо тільки самих себе. Це розуміння предмета пізнання Сократ висловив формулою: «Пізнай самого себе» (схема 2.2). Головне у знанні не теорія, а практика — мистецтво жити. Знання, за Сократом, є думка, поняття про загальне.

У центрі філософії Сократа постає людина, її ставлення до сім'ї, суспільства, законів і, що важливо, — ставлення до богів. У бесідах та дискусіях Сократ звертає увагу на пізнання суті добродетності. А основними добродетностями вважав він стриманість (як вгамовувати пристрасті), мужність (як долати небезпеку) та справедливість (якдо-тримуватися Божих та людських законів). Ці добродетності людина здобуває шляхом пізнання та самопізнання. В бесідах, суперечках та дискусіях Сократа формувалася філософський метод, який назвали *діалектикою* (від грец. *διαλεκτική* — вести бесіду, розмовляти). Мета методу — досягнути Істини виявленням суперечностей у твердженнях противника шляхом постановки правильно підібраних питань.

Життя Сократа закінчилося трагічно. При черговій зміні влади в Афінах Сократа звинуватили в тому, що він «не визнає богів, яких

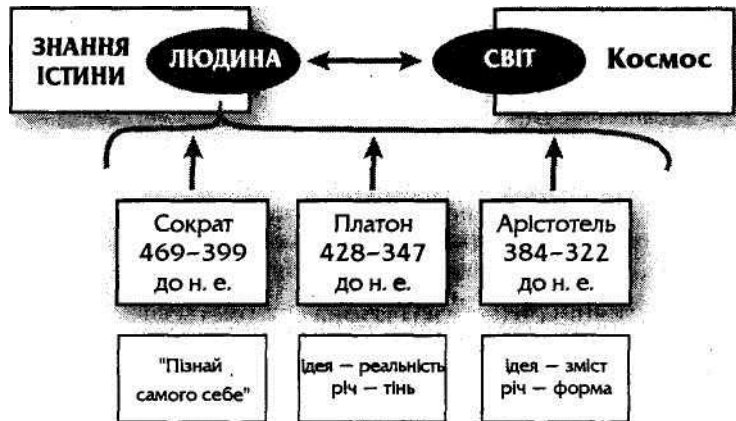

Схема 22. Антична філософія: висока класична доба

визнає місто, а вводить нові божества... що розбещує молодь». Со-крата було визнано винним і засуджено до смертної кари. І хоча Сократ міг уникнути її шляхом втечі або відмови від своїх вчень, він, проте, прийняв винесений вирок і випив чашу з цикутою (отрутою).

Найвидатнішим з безпосередніх учнів Сократа був Платон (427-347 рр. до н. е.). Він походив з афінського аристократичного роду. Справжнє його ім'я — Арістокл, а Платон — прізвисько (від *treu.piaru\$* — широкоплечий). Платон був засновником філософської школи, відомої під назвою Академія. Він — перший найвідомі-ший філософ, практично всі твори якого дійшли до нашого часу, їх він писав у формі діалогу. Серед них: «Апології Сократа», «Закони», «Банкет», «Держава», «Федр», «Тімей» та ін. У діалогах Платона викладено натурфілософію, вчення про Космос, теорію пізнання та діалектику, розглядаються проблеми людини і суспільства.

Головне місце у філософії Платона посідає оригінальне вчення про ідеї. Згідно з цим вченням, світ чуттєвих речей не є світом дійсно сушого: чуттєві речі перебувають у безперервній зміні, то виникають, то гинуть. Усьому тому, що є в них справді сушим, чуттєві речі зобов'язані своїм безтілесним прообразами, які Платон називає ідеями. Таким чином, він створив вчення *об'єктивного ідеалізму*: ідеї існують об'єктивно, реально, незалежно від усіх обмежень простору і часу. Вони виступають як ідеальний зразок та ідеальна схема творення речей. Ідеї — це досконалі, нематеріальні вічні сутності, а речі є недосконалими, спотвореними матеріальними «тінями» ідей. Одним з перших перекладачів творів Плато-

на російською мовою був поет і філософ Володимир Соловйов. Він так образно виклав його вчення:

Милый друг, иль ты не видишь, Что все видимое нами
-Только отблеск, только тени От незримого очами?
Милый друг, иль ты не слышишь, Что житейский шум
трескучий Только отклик искаженный
Торжествующих созвучий?

На ідеалістичній онтології Платона ґрунтується і все його вчення про державу, людину і пізнання. Він вперше створює концепцію досконалої («ідеальної») держави. У трактаті «Держава» Платон прагне показати, яким має бути досконалий лад суспільства, яке виховання має бути в людей у такому суспільстві. Аналізуючи суспільне життя від давнини до часів, коли він жив, Платон доходить висновку про те, що матеріальні умови існування, стимули та спілкування людей визначають ступінь свободи, необхідність поєднання їх узами дружби або ворожнечі. Всі існуючі на основі цього держави є держави негативного типу: тимократія, олігархія, демократія, тиранія.

Платон протиставляє їм проект ідеальної держави, де влада належатиме невеликій групі людей; основним принципом ладу такої держави буде принцип справедливості, згідно з яким кожному громадянину відводиться особливе заняття та особливе становище, що зумовить їх гармонійне поєднання. Взявши за основу відмінності між окремими групами людей і властиві їм моральні якості, Платон розглядає цю відмінність за аналогією з розподілом господарської праці. Всім громадянам держави мають бути властиві не лише справедливість, а й стримуюча міра, яка б приводила до гармонійного узгодження як позитивні, так і негативні сторони. Окремим громадянам необхідна мужність і лише невеликій кількості громадян — мудрість (державці-філософи).

Для Платона держава — це макросвіт, якому відповідає мікросвіту душі кожної окремої людини. Душа, за Платоном, має три начала: розумне, афективне, нерозумне, або пожадливе фозумне має панувати, афективне — виконувати обов'язки захисту, пожадливе — коритися).

У платонівському проекті — державній утопії — першорядного значення надається принципу моральності, який має аскетичне забарвлення. Виходячи з того, що матеріальні інтереси негативно впливають на поведінку людей і є основною причиною занепаду суспільства, Платон запропонував як ідеальний спосіб життя людей в ідеальній державі певний уклад життя воїнів-стражів, зумовлений

позбавленням їх прав мати власне майно. Спільні здобутки, відсутність приватної власності, а також умов для її виникнення, збереження та примноження — ось чинники, які, за Платоном, сприяють створенню такого ідеалу. За вченням Платона, людина існує заради держави, а не держава існує для людини. Людина, її воля та щастя, морально-етична досконалість віддаються в жертву державі. Мета держави — сприяти розквіту держави, її могутності.

У гносеології Платон заперечує чуттєве пізнання і його форми. З його точки зору раціональне породжує чуттєве. Він так класифікує знання: достовірні апріорні знання людині дані Богом; близькі до достовірного знання — це знання чисел і заснованих на числах науках; недостовірні знання — емпіричні знання, тобто знання, отримані на основі відчуттів.

У 367 році до н. е. слухачем Академії Платона стає сімнадцятирічний *Арістотель* — один із найвидатніших старогрецьких філософів (384-322 рр. до н. е.). Згодом він стає вчителем сина македонського царя Філіппа II — Олександра, майбутнього видатного полководця. Арістотель залишив після себе величезну творчу спадщину (150 наукових праць і трактатів). Найвідомішими його творами є «Метафізика» (вчення про буття), «Органон» (розглядаються проблеми логіки), психологічний трактат «Про душу», етичні твори «Евдемова етика», «Велика етика», політико-економічні твори «Політика» і «Економіка». Основні положення філософії Арістотеля найповніше викладені у праці «Метафізика». При цьому слід пам'ятати, що в часи Арістотеля слова «метафізика» не було. Це поняття вводить систематизатор творів Арістотеля Андронік Родоський, який, опрацювавши рукописи Арістотеля, по чергово укладає після творів із фізики твори з філософії. Звідси «те, що після фізики», тобто «метафізика». Найперша філософська проблема в метафізиці — предмет філософії. Арістотель вважає, що філософія повинна вивчати нематеріальні, самостійні, найбільш загальні причини розвитку матеріального та духовного світів і нерухомі сутності (закони). Фізика вивчає матеріальне, філософія — водночас і матеріальне й ідеальне. Вивчення ідеального — кінцева мета філософії. У цьому плані філософія стає теологією, оскільки ідеальне є Бог. Звідси Арістотель доходить висновку, що предмет філософії ширший за предмет теології, а теологія є складовою частиною філософії.

Арістотель був першим критиком теорії ідей Платона. З критичним ставленням до вчення Платона і пов'язаний відомий вислів Арістотеля: «Платон мені друг, але істина дорожча». Арістотель доводить, що ідеї — лише копії речей і не відрізняються від них за змістом. Критикуючи ідеалізм Платона, філософ, разом з тим, кри-

тикував атомістичний матеріалізм. У процесі цієї критики було вироблено дуалістичне вчення про буття, згідно з яким для існування світу необхідні дві першооснови — матеріальна та ідеальна. Матерію Арістотель розглядав як пасивний початок, що має аморфний зміст і не може самостійно розвиватися. Активний початок — це форма. Завдяки формі матерія перетворюється на щось певне, на реальні речі. На думку Арістотеля, форма — перша сутність, а кінцевою формою усіх форм є Бог. Бог — це перший двигун природи і кінцева причина світу.

Проблематика людини у філософії Арістотеля знаходить своє відбиття у трактаті «Про душу», який присвячено дослідженню душі, з'ясуванню явищ сприйняття й пам'яті людини. Душа — причина і початок людського тіла. Всі складові душі повинні руйнуватися так само, як і тіло, за винятком розуму. Розум — частина душі, яка не виникає і яка не може загинути. В душі Арістотель вбачає найвищу діяльність людського тіла, його «дійсність», або ентелехію (здійснення).

У цьому трактаті Арістотель викладає матеріалістичний погляд на незалежність предмета від його сприйняття, розглядає діяльність пам'яті як відтворення уявлень, що існували раніше. Умовою спогадів він вважав зв'язок, за допомогою якого з появою предмета виникає уявлення про інший предмет.

У гносеології Арістотель критикував скептицизм попередників і стверджував можливість пізнання світу. Він визначав явище і сутність як ступені наближення до істини, розглядав чуттєве і раціональне пізнання. Але Арістотель протиставляв раціональне чуттєвому. Розум у Арістотеля може існувати самостійно, незалежно від почуттів як частина розумної душі, притаманної людині і Богу. Арістотель розрізняв пасивний розум, який відображає буття, і активний, який створює світ. Межа наближення людини до Бога залежить від співвідношення в ній пасивного і активного розуму. Етичні норми (як і гносеологію) Арістотель виводить із поняття душі. Але етичні норми не даються нам від природи, людина набуває їх у процесі своєї діяльності, боротьбі зі своїми вадами. Етичні норми Арістотеля — аналогія «золотої середини» Конфуція. Мужність, наприклад, Арістотель розглядає як щось середнє між боягузтвом і відвагою. Етичні норми в Арістотеля є ідеалом, критерієм всіх форм людської діяльності.

Філософія Арістотеля не завершує ні старогрецької, ні, тим більше, античної філософії. Але вона завершує найзмістовніший період в історії філософії, який часто називають* філософією класичної Греції. Ця філософія високо цінувалася ще в античний період, відіграла визначальну роль в епоху середньовіччя, без неї не-

можливо уявити європейську філософію Нового часу, як і сучасну філософську культуру.

Багатим на різноманітні школи був і *завершальний цикл античної філософії (пізня класика)*. Зупинимося на ідеях найавторитетніших шкіл цього етапу (схема 2.3).

Епікуреїзм. Засновником школи був послідовник Демокріта *Епікур* (342 — 270 рр. до н. е.). Основний його твір — «Про природу». Епікур учив, що основна мета філософії — щастя людини, якого можна досягти через пізнання законів світу. Для досягнення своєї мети філософія формує три види знання: фізику (вчення про природу і її закони), каноніку (вчення про пізнання), етику (вчення про досягнення людиною щастя). Всі явища природи і Всесвіту Епікур пояснював різними поєднаннями невмирущих атомів, які **відмінні** не лише за формою і величиною, як у Демокріта, а й за вагою. Їхній прямолінійний рух поєднується зі спонтанними, внутрішньо замовленими відхиленнями в бік від прямої лінії, що закладає основи не тільки природної свободи, а й індивідуальної (людської) — стає можливим вільний вибір від визначеності наперед, тобто з'являється можливість вибору з кількох життєвих варіантів, можливість «втекти» від приреченості.

У теорії пізнання Епікур, як і Демокріт, дотримувався вчення про еманацию («витікання»), тобто вважав, що образи-копії, відокремлюючись від предметів навколишнього світу, сприймаються органами чуттів, викликаючи відчуття-копії. Основні позиції етичного вчення Епікура: людина є чуттєвою Істотою, а тому її почуття виступають кри-

Їх основний зміст	Основи світобудови в їх значенні для людини	Висновки, що випливають з такого розуміння світобудови	Життєві завдання людини
Школи			
Епікуреїзм	Смерті не існує, тому що в основі світу лежать <i>невмиручі атоми</i>	Слід позбутися життєвих страхів	Досягнення атараксії — душевної <i>неврушності</i>
Скентизм	Кожна річ є не більше такою, ніж будь-якою іншою	Треба утримуватися від будь-яких суджень про речі	Треба зберігати стан автарксії (самовладання)
Стойцизм	Світ пронизаний божественною пневмою, у ньому панує фатум — невблаганний закон долі	Не варто опиратися фатуму: того, хто бажає, доля вабить, хто не бажає — тягне	Треба зберігати мужність духу, оскільки дух автономний стосовно обставин життя
Неоплатонізм	Світ є послідовним «витіканням» божественного Єдиного	Слід намагатися наблизитися до Бога	Треба йти шляхом духовного самовдосконалення

Схема 23- Антична філософія; пізня класика

терієм моральності, «адже всяке благо і зло — в відчуттях»; ГОЛОВІ!

життєве завдання людини — досягнення щастя і душевної незворушності (давньогрецькою мовою — досягнення стану «атараксії»).

Епікуреїзм мав досить великий вплив на свідомість мислителів своєї епохи. Найбільш відомим з Послідовників Епікура був староримський поет і філософ *Тим. Лукрецій Кар* (приблизно 99-55 рр. до н. е.). До нас дійшла повністю його поема «Про природу речей», у якій він детально виклав свою філософську позицію. Лукрецій вважав, що основна мета філософії — звільнення людини від страху загробної кари. Звільнитися від цього людина може через пізнання природи, законів її функціонування. Набуття знання потрібні людині для розуміння складних етичних проблем. Особливо важливим для людини є розуміння двох питань: смертності душі й неможливості богів вплинути на життєдіяльність людини. Визнаючи існування богів, Лукрецій Кар заперечує їх вплив на природу, бо природа складається з найменших частинок і виникає сама по собі. Найменші частинки природи вічні, ніким не створені і є першоосновою світу. Душа також тілесна. Вона відрізняється від інших фізичних тіл, на думку Лукреція Кара, лише формою атомів. Атоми душі дрібніші, рухоміші, гладенькі й круглі. Життя і смерть зустрітись не можуть. Поки людина жива, смерть їй не страшна, а коли смерть настала — людини вже немає; нема душі, отже, нема і відчуття страху.

Скептицизм. Як філософська школа скептицизм (від грец. *skeptikos* — той, хто досліджує, критикує) виник у VI — III століттях до н. е. Своєї вершини він досяг у вченні *Піррона з Еліди* (бл. 360-270 рр. до н. е.), *Енесідема з Кноса* (I ст. до н. е.), *Секста Емпірика* (кінець II — початок III ст.) та ін. Специфіка цієї школи полягає в тому, що скептики вказували на відносність людського пізнання, на його формальну недоказовість. В основі суджень цієї школи лежали три знамениті запитання з трьохма відповідями: 1) якими є всі речі? — Кожна річ є не більше такою, ніж будь-якою іншою, тому вона не може бути названа ні прекрасною, ні потворною; протилежні судження про річ справедливі однаковою мірою; 2) як людина має ставитися до речей світу? — Знаючи, що протилежні судження про речі світу однаково достовірні, мудра людина утримуватиметься від будь-яких суджень про речі, а отже, і від прийняття остаточних рішень щодо свого ставлення до цих речей; 3) яку користь отримує людина від свого ставлення до речей світу? — Утримуючись від суджень про істинну сутність речей та від остаточного прийняття рішень щодо свого ставлення до цих речей, мудра людина ставить до них байдуже і незворушно, тобто з позиції апатії та автаркії (самовладання) — тільки так досягається вище блаженство. У цьому — єдино можлива користь від ставлення людини до речей і явищ світу.

Стоїцизм. Засновником його був *Зенон з Кітіона* (бл. 336-264 рр. до н. е.), що знаходився на Кіпрі Школа дістала назву від слова «стоя» — назви портика, тобто відкритої галереї, що підтримується колонадою. Там, у цьому притулку, навчав своїх прихильників Зенон Кітійський. Духовними спадкоємцями Зенона були *Клеанф* (331-233 рр. до н. е.) *теХрисіпп* (281-208 рр. до н. е.). Хрисіпп систематизував вчення стоїків у так званій Старшій Стої, де він був найбільш плідним мислителем. Учні Хрисіппа поширили стоїцизм у Римі. Серед римських стоїків найбільш відомі *Сенека* (4 р. до н. е. — 65 р. н. е.), *Епіктет* (50-138), *МаркАврелій* (121-180).

Стоїцизм — філософська школа, в основному, етичної направленості. Вона, як і попередні школи, закликала людину до життєвої мудрості та самовладання, але з позиції зовсім іншого розуміння буття і людини. Стоїки вважали, що весь світ — єдине тіло, яке наскрізь пронизане активним началом, яким є Бог. Бог — це творчий вогонь, тілесне дихання («пневма»), життєва теплота, що розлита в тілі природи. Творчий вогонь забезпечує обумовленість всіх явищ світу. Кожна подія — необхідна ланка непорушного ланцюга постійних перетворень. У цьому — необхідність всіх речей і явищ, якої не може порушити жодна сила. Отже, завдяки творчому вогню у світі панує фатум — невблаганний закон долі. Дія долі немінуча. Тому людині не варто опиратися фатуму. Доля веде того, хто добровільно і беззаперечно їй підкоряється, і тягне силоміць, притягає того, хто нерозумно і безрозсудно їй суперечить. Звідси випливає, що людина має свідомо, розумно пізнавати своє місце у світоустрої; вона повинна досягнути, яка поведінка відповідає їй власній природі та природному співвідношенню з іншими істотами.

Неоплатонізм. Основні творці неоплатонізму: *Плотін* (205-270), *Порфірій* (232 або 233 Р- — початок IV сх), *Ямвлік* (бл. 245 р. — бл. 330 р.), *Прокл* (410-485). Філософським джерелом неоплатонізму є вчення Платона про первинність світу ідей і вторинність матеріального світу. Воно було витлумачено в дусі містицизму. Концепція виникнення і розвитку світу в неоплатоніків дуже складна. Його творцем є надчуттєве абстрактне Єдине, яке шляхом емонації (витіканням) виділяє з себе світовий розум (світ ідей), світову (божественну) Душу і чуттєвий матеріальний світ. Індивідуальна (земна) душа, яка «охоплена» небуттям (матерією, тілом) є часткою світової Душі. Вони взаємопов'язані. Земна душа прагне бути максимально подібною до світової. Гармонія між ними визначається вчинками і діяльністю людини. Що більше людина керується принципами добра, то ближчою вона стає до божественної Душі. Тому сенс життя людини — повсякденне духовне самовдосконалення,

тому душа, за неоплатонізмом, повинна весь час очищатися від всього земного. Очищення досягається відмовою від земних потреб та інтересів, постійними роздумами про найвищі Божі істини. Вершиною очищення є стан трансу, коли душа людини зливається зі світовою Душею.

У 529 році імператор Юстиніан видав указ про закриття філософських шкіл в Афінах. Це було свідченням того, що антична філософія завершила своє існування. Але вона назавжди залишилася джерелом філософського мислення.

Таким чином, у античній філософії були поставлені і частково розв'язані основні філософські проблеми: виникнення світу і людини, першооснови всього сущого, співвідношення двох основних форм буття — матеріального та ідеального, сенсу життя, смерті і безсмертя. Результати досліджень мислителів суттєво вплинули на подальший розвиток філософської думки в усьому світі.

§2

Філософія середньовічної Європи

Наступним етапом у розвитку філософської думки є середньовічна філософія. Середні віки охоплюють величезний тисячолітній період історії (V- XV ст.). У Західній Європі умовним початком цього періоду вважають рік падіння Римської імперії (476). Для середньовіччя у соціально-економічному плані характерне панування феодального укладу, в ідеологічному — утвердження християнства як панівної релігії. Вона приймала усі сфери суспільства, життя та свідомості. Тому не дивно, що філософії цієї епохи притаманна значна залежність від релігійного світогляду її представників. У своїй основі вона теоцентрична, тобто чинником, що визначає все існуюче, тут є не природа чи Всесвіт, а Бог, його воля. Світ сприймався як подвійне буття: справжній (божественний, небесний) і несправжній (земний, грішний) світ. Цей поділ проходить через усю середньовічну філософію.

Розпочинається становлення філософії середніх віків періодом так званої *апологетики* (схема 2.4). За умов, коли християнство становило переслідувану меншість Римської імперії, коли над новим вченням глузували, представники апологетики (від грец. *apologia* — захист) зверталися до римських імператорів або широкого загалу із посланнями на захист християн. У таких зверненнях апологети почали розглядати та розробляти важливі світоглядні ідеї, такі як розуміння сутності Бога, характеру та змісту божественного творіння, природи та сутності віри, співвідношення віри та знання.

Від самого початку апологетика розділилась на два напрями в питанні ставлення до попередньої язичницької (античної) мудрості: позитивний і негативний.

Прихильники *позитивного ставлення* — *Юстин Мученик* (бл. 100-165), *Афінагор* (II ст.), *Климент Олександрійський* (150-215), *Оріген* (185-254) — вважали, що грецькі філософи йшли шляхом істини, але не могли досягнути її, бо вона ще не виявила себе в особі Христа. Тому філософію треба використовувати, підпорядковуючи її теології, оскільки християнський світогляд більш істинний, ніж попередній.

Прихильники *негативного ставлення* до античної філософії — найвидатнішим їх представником був *Квінт Тертуліан* (бл. 155-220 рр.) — не тільки засуджували античну філософію, але й вважали, що греко-римська культура взагалі зіпсувала й спотворила людину, задавила її природні нахили, вибудувала у свідомості цілий світ штучних цінностей. Серед таких цінностей, на думку Тертуліана, є і безплідна у своїй витонченості наука, і занадто розніжене мистецтво, і до краю розбещена мораль, і аморальна релігія. Єдиний вихід зі скрути полягає в спрощенні і поверненні до природного — християнського стану. Мудрування ж учених і філософів на цьому шляху не тільки зайві, а й шкідливі. Досягти мети можна через аскезу, самопізнання і, найголовніше, через віру в Ісуса Христа.

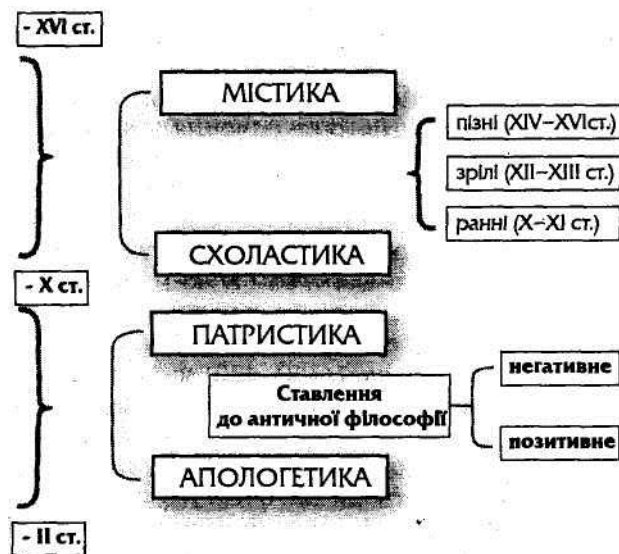

Схема 24- Етапи розвитку середньовічної філософії

Зміни в суспільному стані християнства не могли не відбитися на характері його ідеології: відпала необхідність захищатися і обґрунтовувати своє право на життя, настав час вказувати шлях і вести світ, що руйнувався, до спасіння. На зміну активності апологетів прийшла діяльність отців церкви, розпочався етап *патристики*-(від лат.pater — отець). Одним з найушанованіших представників вважається Аврелій Августин, або, у вітчизняній традиції, *Августин Блаженний* (354-430). У своїх працях «Про місто Боже», «Сповідь», «Про Трійцю» Августин розробив філософське вчення про свободу волю і вважав, що людина як своєрідний мікрокосм поєднує у собі природу матеріальних тіл — рослин та тварин, розумну душу і свободу волю. Душа нематеріальна, безсмертна, вільна у своїх рішеннях. Філософ віддавав перевагу вольовим характеристикам людської душі перед розумовими. Звідси виводилася незаперечна першість віри перед розумом (віра передує розумінню) і, зрештою, утверджувався беззастережний авторитет церкви як останньої інстанції у ствердженні будь-якої істини. Отже, свобода волі, за Августином, не абсолютна. Вона обмежена божественним передвічним рішенням, яким Бог одних обрав для врятування та насолоди в майбутньому житті, а інших прирік на одвічні торттури ^у_цьсь_ му_ суть_ християнського_ вчення_ про_ божественне_ приречення). Подібним же чином Августин розмежував науку й мудрість. Наука підпорядкована мудрості, бо навчає лише вмінню користуватися речами, тоді як мудрість орієнтує на пізнання божественних справ і духовних об'єктів.

Августин дав принципово нове, лінійне тлумачення часу на відміну від циклічного його тлумачення, притаманного античному світогляду. Поняття про час, як рух від минулого до майбутнього, а не як постійне повторення того, що вже колись було, стало основою формування історичної свідомості. Але для Августина історія — це ще коротший проміжок між двома «вічностями» — створенням світу Богом і «тисячолітнім» Царством Божим на Землі. Таке розуміння часу було характерним для усєї середньовічної культури.

Суттєву роль в утвердженні християнського світомислення відіграли *Ієронім Блаженний* (340-420), що переклав Біблію латиною; римський письменник V століття *Марціал Капелла*, який висунув ідею «семи вільних мистецтв», серед яких основою всіх знань виступають перші три — граматики, риторика та діалектика; Ієронім «кли2 *Северин Боецій* (480-524), твори якого «Про музику», «Про Святу Трійцю», «Про католицьку віру», «Розрада філософією» доволі органічно поєднували грецьку філософію із християнським світобаченням; *Флавій Магн Касіодор* (477-570), який у своєму маєтку на півдні Італії заснував

школу, де почалися систематичні переклади та переписування книжок і текстів, важливих для християнської освіченості.

У період раннього сформованого середньовіччя існував ще один цікавий філософ і богослов *Іоанн Скот Еріугена* (бл. 810-877 рр.)- У своєму відомому творі «Про розподілення природи» він писав, що все буття поділяється на чотири «природи»: перша — природа не створена, але здатна сама творити — Бог; друга — природа створена і сама здатна творити — сукупність першоформ (у плато-нівському розумінні) і діючих причин; третя — природа створена і не здатна творити — світ чуттєвих речей. Існування світу речей Еріугена пов'язує з гріхопадінням людини, яке й призвело до того, що цей світ відійшов від Бога. В кінцевому підсумку (на основі спокути) чуттєвий світ повернувся до Бога, і цей стан буття характеризує, як вказує Еріугена, четверту природу — Бога як кінцеву мету всього, як субстанцію, до якої все повертається.

Досліджуючи поняття природи, Еріугена зазначає, що буття включає і явища, які не належать метафізичному Божому світу. Наприклад, гріх. Гріх не створюється Богом. Але тоді слід робити висновок, що Бог не є початком, сутністю та кінцем всього існуючого. Однак така точка зору суперечила християнському віровченню і тому головну працю Еріугени — «Про поділ природи» — 1225 року папа Гонорій III наказав спалити.

Погляди Августина Блаженного і його послідовників стали основою для середньовічної філософії, яка дістала назву *схоластики*.

Що це за філософія ?

Саме слово «схоластика» походить від грецького *zshoie* — школа. Річ у тім, що на межі V і VI століть почала складатися система середньовічної освіти. Деякі з перших монастирських і приходських шкіл стали провідними центрами середньовічної культури й освіти, теоретичних досліджень свого часу. У цих школах вперше почали викладати філософію. Вона і дістала назву схоластики. Пізніше так стали іменувати всю середньовічну філософію.

У розвитку західноєвропейської середньовічної схоластики визначаються два періоди-

- 1) рання схоластика IX-XII століть;
- 2) зріла, класична схоластика XII-XV століть.

У перший період всі вчення були пов'язані переважно з інтерпретацією Августином Блаженным неоплатонізму. Видатним представником схоластики цього часу був *Ансельм*, який з 1093 року обіймав посаду архієпископа Кентерберійського в Англії. «Я вірую, щоб розуміти, а не прагну розуміти, щоб вірити» — так Ансельм сформулював своє кредо у сфері пізнання. Втілюючи його у своїх мірку-

ваннях, він побудував відоме «онтологічне доведення» буття Бога. Воно полягає ось у чому. Віруюча людина має самоочевидне поняття про Господа, істоту найдовершенішу. Але для повної довершеності ознака буття є необхідною. Отже, Бог реально існує. Вже сучасники архієпископа Кентерберійського піддавали сумніву таку аргументацію, оскільки вона робила висновок від існування ясного поняття про річ до реального існування цієї речі. Та хіба ж не справжні предмети є підґрунтям вироблення понять про них? Хіба, наприклад, з'являться у вашій кишені гроші завдяки одній тільки думці? Проте такі контраргументи навряд чи мали вагу для Ансель-ма: він вважав свій висновок результатом віри і божественного от-кровення, а його логічне обґрунтування — лише легкозрозумілою формою демонстрації істини.

Другим відомим представником ранньої схоластики був ком-п'єнський канонік *Іоанн Росцелін* (1050-1120). У центрі його філософії був догмат триєдності Бога — один із основних у християнському віровченні. Зміст його полягає в тому, що Бог єдиний у трьох особах: Отець, Син і Дух святий. Триєдина сутність ликів Бога така ж реальна, як і самі іпостасі. Вчення Росцеліна, яке відкидало реальне існування загального, мало тенденцію заперечувати реальність Божественної єдності, а тому було небезпечним для основної догми християнства. У 1092 році Церковний Собор у Суасоні звинуватив Росцеліна в ересі («тритеїзмі» — трибожжі) і змусив відмовитися від свого вчення.

У певний період на позиціях Росцеліна стояв його учень *П'єр Абеляр* (1079-1142). Він був відомий у Європі як прекрасний майстер диспуту. У своїх працях «Так і ні», «Листування з Елоїзою» та інших він звертається до розуму як провідного інструменту і критерію в пошуках істини, як засобу популяризації християнського вчення. Але спроба раціонального захисту християнського вчення цілком закономірно призводила до критичного аналізу останнього, що відкривало шлях до звільнення філософії з-під контролю теології. Тому вчення Абеляра було також засуджене як еретичне.

Класична схоластика ґрунтується на пристосованому до потреб християнської догматики аристотелізму. Систематизатором класичної схоластики був *Фома Аквінський* (1225-1274). Свою теологічно-філософську систему він виклав у численних працях (останнє Ватиканське видання його творів становить 28 томів), найвідомішими серед яких є «Сума проти поганців» (1264), «Сума теології» (1274). У цих творах Аквінський розробив свою систему «покатоліченого» аристотелізму — *тамізм*, як стали називати це вчення за іменем його творця (за латинською транскрипцією ім'я Фома ви-

мовляється як Томас, звідси «томізм»). За життя Фоми Аквінського його філософія не дуже схвально підтримувалась теологами. Загальне визнання і слава прийшли до нього лише після смерті, йому було присвоєно почесне звання «ангельський доктор», а в 1323 році його причислили до лику святих. Вчення ж Фоми фактично стає офіційною філософською доктриною католицької церкви.

У центрі томізму — вчення про те, що Всесвіт являє собою ієрархію ступенів буття. Нижчий ступінь цієї ієрархії становить природа, матерія, вищий — Бог, абсолютна божественна свідомість, яка творить світ і керує ним. Кінцевою метою людського життя є Бог. Але розумом він не пізнається. Бог є найрозумніша істина, яка недоступна слабкому людському розуму. Ця істина дається людям через послані Богом «істини одкровення». Однак «докази» буття Бога можна знайти шляхом осмислення «ідей», закладених Богом у природному світі. На цих вихідних засадах Фома вибудовує концепцію подвійної істини: є «істини розуму» і є вищі істини — «істини одкровення». Істини розуму відкриваються нам через науку і філософію, істини одкровення — через теологію, зокрема через Святе письмо (Біблію). Отже, філософія і теологія не суперечать одна одній, бо осягають різні світи — природу і Бога.

Завдання філософії схоласти вбачали в пізнанні Бога (через природу), доказах того, що усі догмати церкви не суперечать розуму. Центральними вважали проблеми співвідношення знання й віри, волі й розуму, одиничного й загального. Остання відома як суперечка про *універсали* — природу загальних понять. Згідно з тим, як тлумачилося питання про існування універсалів, середньовічна філософія репрезентована двома основними напрямками — *реалізмом* і *номіналізмом* (схема 2.5). Реалізм-напрямок представники якого "вважають, що загальні поняття (універсала) є не відображення предметів і явищ, а існують як реальні духовні сутності і становлять субстанцію речей. Найбільш випукло реалізм представлений у вченні архієпископа Ансельма Кентерберійського і у Фоми Аквінського. Номіналізм (від лат. *nomen* — ім'я, назва) — напрям, представники якого вважали, що реально існують лише окремі реальні речі, а загальні поняття є тільки назви або імена? Найвидатнішими представниками цього напрямку є *Іоанн Росцелін* та (у певний період) *П'єр Абеляр*. Таким чином, згідно з вченням номіналістів, універсали існують не до, а після речей, тобто вони схилились до матеріалістичної лінії у філософії. Загальні поняття в них є другорядними. Позаяк поняття «Бога» — найбільш загальне, то за логікою номіналізму воно й повинно потрапити до розряду «другорядного», похідного від світу індивідуальних речей.

У кінці XIII — на початку XIV століття класична середньовічна філософія (і реалістична, і номіналістична), вичерпавши свої історичні позитивні можливості, поступово вступає в *період кризи*. Вона розпочинається з «роздоріжжя», до якого її привела проблема «віра — знання», «теологія — філософія»; образно кажучи, схоластика «розчахнулася» на ножицях «релігія — наука». Це виразно демонструє філософське вчення *Роджера Бекона* (1214-1294). Він розкривав непотрібність і навіть шкідливість далекого від реальності схоластичного методу, закликав вивчати природу шляхом спостереження і досвіду. У науках, заявляв він, найціннішим є практична користь. Захищаючи ідею єдності філософії й теології, він зазначав, що вони не суперечать одна одній. Теологія вчить, для якої мети всі предмети призначені Богом, а наука — як і через що виконується це призначення. Однак цю єдність вчений мислить не як підпорядкування, а як визнання раціональної необхідності філософії, що розкриває властивості зовнішнього світу.

Проти раціональної теології виступав британський схоласт *Іоанн Дунс Скот* (1265-1308). У своїх творах «Оксфордський твір», «Про першооснови всіх речей» на перший план сутності Бога він висуває не розум чи ідеї, а волю, оскільки вона здатна виявляти себе не лише ідеально, а й реально. Тому теологія, за Скотом, є наукою практичною (дає настанови для життя), а філософія — теоретичною. Розвиваючи ідеї Дунса Скота, ще один представник пізньої схоластики *Вільям Оккам* (1285-1349) наголошував на можливості

вивчення природи і людини незалежно від теології. Він закликав до їх наукового дослідження шляхом досвіду і логіки. А щоб зробити логіку придатнішою для пізнання конкретних явищ, потрібно її очистити від зайвих термінів схоластичного теоретизування. Ок-кам формує цю думку в афоризмі, що відомий під назвою «оккамо-вої бритви»: «Сутності не потрібно примножувати без необхідності». Цей афоризм, зрештою, був спрямований проти схоластики з її прагненням до нескінченних логічних побудов. Вважається, що саме він сприяв відходів від схоластичного теоретизування.

Завершується криза філософії середньовіччя утвердженням *містичного вчення*. Містика («таємниче») — це й віра в таємничі надприродні сили. Вона виходить з того, що Божественне, Бог присутній в усьому, але тільки людина це помічає за допомогою поза-раціональних, внутрішньоспоглядальних засобів («через заглядання в себе»). Містичне світосприйняття ґрунтується на таких засадах: 1) мета християнина — досягти єдності з Духом через злиття своєї людської суті з Божественною суттю за допомогою позарозумово-го екстазу (несамовитого захоплення); 2) формула єдності з Божественною суттю — «Бог має стати мною, а я — Богом» — ще не означає рівності людини з Богом, а лише свідчить про бажання — злиття людини з Божественним Духом; 3) внутрішнє відчуття і бачення Бога — важливіше від участі в богослужінні.

Родоначальником середньовічної містики був німецький філософ *Йоган Екхарт* чи, як його частіше називали, *Майстер*, або *Вчитель* (1260-1327). У своїй праці «Проповіді і міркування» він виклав свою позицію містичного пантеїзму. Її суть: жодна річ, у якій Бог завжди присутній, не усвідомлює його присутності — це дано лише «внутрішній людині», яка наділена душею; Божественність — Бог тотожний з глибинами людського духу: «У моїй душі є сила, яка сприймає Бога. Ніщо мені не близьке так, як Бог... Бог мені ближчий, ніж я сам собі»; душа — це «істота Божа» в людині; вона єдино сутня з Божеством, нестворена, а тому вічна; глибинний зв'язок людської душі і Бога робить можливим поєднання будь-якої людини з Богом через відмову звичайного пізнання в образах і поняттях, які дають лише уяви про Бога і Особу.

Йогана Екхарта недаремно називали Вчителем. Він справді мав багатьох послідовників, серед яких були *Йоган Таулер* (1300-1361) та *Йоган Рейсбрук* (1293-1381), які відомі тим, що, майстерно володіючи словом, особливо наголошували на значенні людської активності в питаннях вибору життєвого шляху та прилучення до божественної благодаті. Вони стверджували, що, відштовхуючись від того, що даровано Богом, людина формує себе власними вчинками, бо здатна роздмухати полум'я із закладеної в неї Божої іскри.

Оцінюючи загальний внесок середньовічної філософії в розвиток філософської думки, слід врахувати її суперечливість, але безумовно не можна вважати середні віки «темними», своєрідним «проваллям», «зупинкою» в розвитку культури людства. В епоху середньовіччя було накопичено величезну філософську спадщину, яка сприяла подальшому розвитку думки та суспільного буття в часи Відродження.

§3

Філософія західноєвропейського Ренесансу

Рух Відродження (Ренесансу) розпочався в XIV столітті в північній та середній Італії, в XV столітті досяг розвитку, а в XVI столітті став загальноєвропейським явищем. У цей час відбувається народження капіталістичного способу виробництва, відбуваються великі технічні та географічні відкриття, що приводять до бурхливого розвитку торгівлі та виробництва, зміни соціально-класової структури суспільства, послаблення корпоративних та інших зв'язків між людьми.

Характерні ознаки культури цього періоду такі:

1. Рух до звільнення від панування релігії та церкви в усіх сферах суспільного життя. Це так звана «секуляризація».
2. Повернення до античної культурної спадщини, яка була майже повністю забута в середні віки. Звідси і назва — Відродження.
3. У центрі уваги проблема людини. Якщо в центрі уваги антич

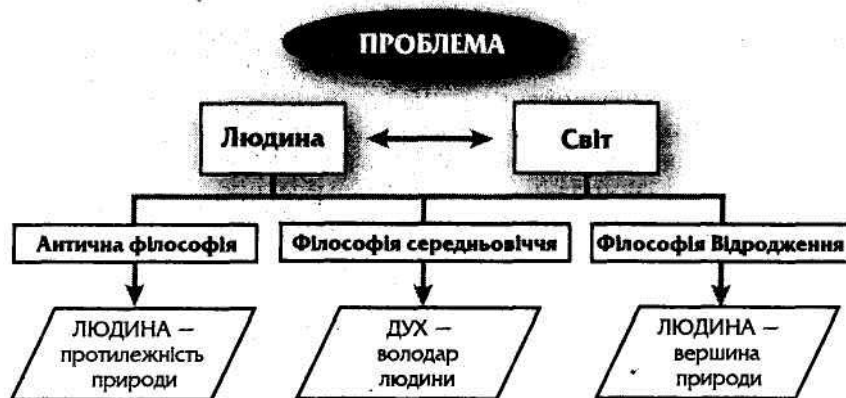

Схема 2.6. Філософський Ренесанс

ності було природно-космічне життя, в середні віки — Бог і пов'язана з ним ідея спасіння, то в епоху Відродження в центрі стає людина. Тому філософське мислення цієї епохи характеризується як антропоцентричне (схема 2.6).

4. Поява гуманізму як ідейного руху.
5. Зростання інтересу до природи. Розвиток натурфілософії. Зупинимось докладніше на останніх двох ознаках. Що таке гуманізм?

В епоху Відродження цей термін спочатку означав «світське» (нецерковне) знання, так само як гуманістами називали просто представників «світської інтелігенції», яка виникла в цей час внаслідок швидкого зростання ролі розумової праці й появи таких «розумових» занять, які виходили за межі офіційних, переважно теологічних, досліджень. Згодом термін «гуманізм» почав набувати свого сучасного значення, яке полягає в розумінні людини як вищої цінності. Таким чином, гуманізм епохи Відродження — це ідейний рух, у якому визрівала нова «світська» філософія, орієнтована на людину як вищу цінність.

Першим «гуманістом» вважають видатного поета і мислителя *Данте Аліґ'єрі* (1265-1321), що жив і творив у Флоренції — «столиці» італійського Відродження. Данте одним із перших проголосив людину «найвеличнішим чудом із усіх проявів божественної мудрості». Але справжнім засновником, «батьком гуманізму» вважається *Франческо Петрарка* (1304-1374). Він прагнув донести до сучасників спадщину античності найточніше і найзрозуміліше.

Одним із провідних філософів раннього гуманізму був римський філолог *Лоренцо Валла* (1407-1457). У своїх численних творах він гостро критикував клерикальну ідеологію і схоластичну філософію. Гуманістичне мислення було характерним і для італійського філософа, засновника платонівської Академії у Флоренції *Марсіліо Фічіно* (1433-1499). Він переклав латинською мовою твори Платона і багатьох інших античних філософів. Продовжувачем ідей Фічіно був *Джованні Піко делла Мірандола* (1463-1494). Він підготував для диспуту зі схоластами трактат «Промова про гідність людини», який вміщував 900 тез про те, що на той час було вже пізнане. Однак дискусія не відбулася — Папа Римський більшість тез заборонив, визнавши їх єретичними.

Ще одним представником гуманізму був професор Болонського університету *П'єтро Пампонаці* (1462-1525). Він стояв на позиції протиставлення філософської істини істині релігійній. Типовою для епохи Відродження була філософська позиція видатного французького гуманіста *Мше^а деМонтеня* (1533-1592). Його творчість звернена до людини та її гідності. Монтень закликав до самостійності суджень, зразком яких було вільнодумство античної філософії.

Ренесансно-гуманістичні ідеї викликали істотні деформаційні процеси в римсько-католицькій **церкві, привели до її реформи, або**

так званої Реформації (від лат. *reformatio* — перетворювати, виправляти). Реформацію і Ренесанс об'єднує те, що вони є явищами однієї історичної епохи, мають загальну антифеодальну спрямованість, в їх основі лежить антифеодальний рух, носіями якого були міські прошарки суспільства. Якщо Ренесанс висуває вимогу перетворення суспільства шляхом розширення світської освіти, то Реформація спрямована проти монопольного становища католицької церкви та її вчення в політиці, ідеологічній системі тодішнього європейського суспільства. Вона практично залишається на рівні середньовічного світогляду, але пропонує новий шлях до Бога. Реформація стала міжнародним рухом, який досяг апогею в XVI столітті. У багатьох європейських країнах був здійснений перехід до протестантської віри (Англія, Шотландія, Данія, Швеція, Норвегія, Нідерланди, Фінляндія, Швейцарія, частково Німеччина, Чехія, Угорщина). Реформація демократизувала церкву, поставивши внутрішню особисту віру понад зовнішніми проявами релігійності. У деяких країнах церква потрапила в залежність держави, що у свою чергу полегшило розвиток науки і світської культури. Видатними представниками реформаторського руху були *Мартін Лютер* (1483-1546), *Філіп Меланхтон* (1497-1560), *Ульріх Цвінглі* (1484-1531), *Жан Кальвін* (1509-1564), *Тамас Мюнцер* (1490-1525).

Помітне місце у філософії Відродження належить натурфілософії. Вона відіграла велику роль у боротьбі проти схоластики в природознавстві. Видатними натурфілософами того часу були: *Мікало Кузанський* (1401-1464) — німецький філософ, кардинал, головний твор якого — «Про вчене незнання» (1440); *Філіп Теофраст Ізгенгейм* (1493-1541) — німецький філософ, лікар, алхімік, астролог, котрий поєднав медицину з хімією і набув загального визнання під псевдонімом Парацельса; *Бенедикто Телезіо* (1509-1588) — засновник академії поблизу Неаполя, де велись дослідження людини та природи; *Джераламо Кардана* (1501-1576) — різнобічний італійський вчений, філософ, астроном, винахідник, який запропонував «карданний вал» задовго до появи автомобіля; *Франческо Патріці* (1529-1597) — італійський вчений, філософ, професор римського університету; *Томмазо Кампанелла* (1568-1639) — італійський філософ, поет, політичний діяч, який написав такі твори, як «Місто сонця», «Про християнську монархію», «Про церковну владу»; *Джордано Бруно* (1548-1600) — італійський вчений, філософ, поет, якого за передові погляди обвинуватили в ересі і відлучили від церкви; 17 лютого 1600 року він був спалений на площі Квітів у Римі.

Усі ці вчені створили цілу низку натурфілософських концепцій, їх визначними рисами були:

1) *пантеїзм* (від грец.ра« — все, *тЬеоз* — Бог — «всебожіє»). Це філософсько-релігійне вчення, за яким Бог є безособовим началом, розлитим у всій природі, тотожним з нею. Цим вченням пройняті твори Миколи Кузанського, Джордано Бруно та ін. Пантеїзм з його тезою «природа — це Бог, розлитий у речах» був звичайною формою боротьби проти релігії (схема 2.7);

2) *усвідомлення нескінченності природи, Всесвіту*. Ця позиція простежується в багатьох працях натурфілософів. Однак, якщо в Миколи Кузанського вчення про нескінченність Всесвіту було напівтеологічним, то у Бруно воно натуралістичне. До того ж у нього ідея про нескінченність природи стає однією із головних ідей на турфілософії. Всесвіт, за Бруно, немає центру, він не породжується і не знищується, не може зменшуватися або збільшуватися.

3) *органістичний погляд на Всесвіт*. Натурфілософи уявляють світ як живу істоту, яка повною мірою наділена душею. Така позиція називалася *гілозоїзмом*;

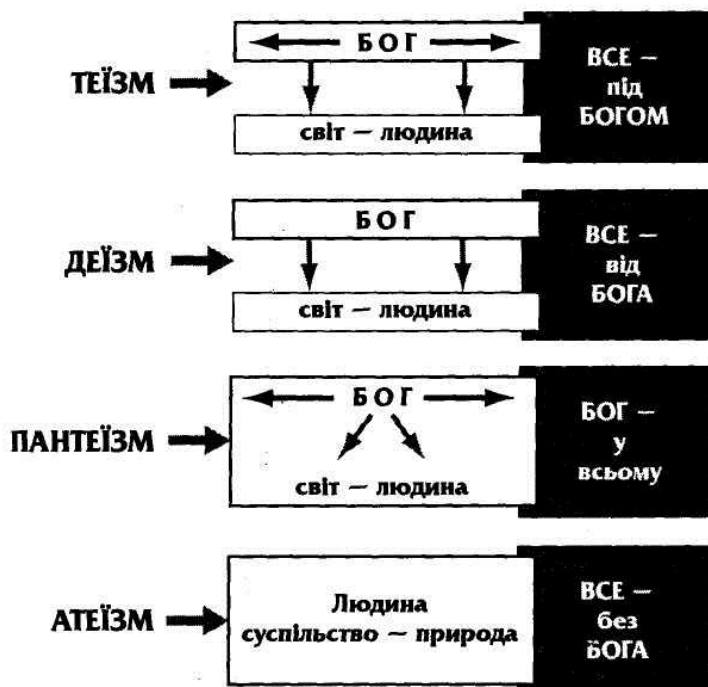

Схема 2.7. «Бог — світ — людина»

4) *взаємозв'язок «мікрокосму» і «макрокосму»*. Мікрокосм — це «малий світ», або людина. Макрокосм — це «Всесвіт», або природа. Людина (мікрокосм) тлумачилась як частина природи (макрокосму) і набувала ідентичних їй властивостей. Ця ідея була розвинута в працях Миколи Кузанського, Джераламо Кардано, Томмазо Кампанелли, Джордано Бруно, Парацельса та ін.;

5) *наявність елементів діалектики*» Діалектичні тенденції були властиві, зокрема, Миколі Кузанському (принцип єдності протележностей), Бернардіно Телізіо (все у світі відбувається через боротьбу протилежностей). Джордано Бруно розвиває положення Миколи Кузанського про єдність протележностей. Він вбачає їх у природі і людській діяльності: в реальному світі одна протилежність є початком іншої і навпаки;

б) *звернення до магії, алхімії, астрології*. Це було зумовлено браком реальних знань, які підмінювались поетичними аналогіями, містичними здогадками. У відомій легенді про Фауста, яка з'явилася наприкінці епохи Відродження, був увічнений тодішній тип напіввченого-напівфантаста, овіяного авантюристом духом часу.

Такі загальні риси натурфілософії епохи Відродження.

Нові тенденції з'явилися і в природознавчій науці. Вони були пов'язані з творчістю Леонардо да Вінчі, Миколи Коперника, Галілео Іллієля.

Леонардо да Вінчі (1452-1519) — славнозвісний митець, він був піонером сучасного йому природознавства, мислителем, який застосував експериментально-магнетичний метод дослідження природи, а також видатним представником естетичної думки своєї епохи. Вороже ставлячись до астрології, магії та алхімії, Леонардо да Вінчі бачив сенс наукової діяльності в її практичному застосуванні на користь людства. Він обґрунтовував ідею про необхідність поєднання практичного досвіду та його наукового осмислення як головного шляху відкриття нових істин. Математику він вважав найдостовірнішою наукою в осмисленні і узагальненні досвіду. Реалістичне мистецтво Леонардо да Вінчі («Темна вечеря», портрет Мони Лізи тощо) свідчить про значний розвиток художньо-естетичної думки епохи Відродження. На його думку, мистецтво, як і наука, служить пізнанню реального світу. Підкреслюючи «мудрість природи», індивідуальність, красу душі й тіла людини, Леонардо виступає як великий вчений — анатом, психолог і чудовий живописець.

Справжній переворот у поглядах на світобудову в епоху Відродження зробив *Микола Коперник (1473-1543)*. Він створив геліоцентричну систему, що суперечила геоцентричній системі християнських поглядів на світ. У книзі «Про обертання небесних сфер» Коперник дійшов таких висновків: 1) Земля не знаходиться нерухомо в центрі

Схема 2.8. «Коперниканський переворот»

Всесвіту, як вважали Арістотель, Птолемей, а також всі схоласти і церковники, а обертається навколо своєї осі; 2) Земля обертається навколо Сонця, яке є центром Всесвіту; 3) обертанням Землі навколо своєї осі Коперник пояснив зміну дня і ночі. Ці висновки Коперника відкривали принципово нові шляхи для розвитку астрономії (схема 2.8).

Велике значення для епохи Відродження мала творчість *Галілео Галілея* (1564-1642). При розгляді питання про відношення Бога і природи Галілей відходить від пантеїзму і започатковує деїстичне розуміння світу. Бог, на його думку, створив природу, наділив її певним порядком і закономірностями. Однак після цього він не втручається в природу, яка живе і розвивається самостійно. На підставі висновку про незалежне від Бога існування природи Галілей обґрунтовує правильність свого погляду на її пізнання. Він запровадив експериментально-математичний метод дослідження природи — Космосу. А астрономічні відкриття, передусім супутників Юпітера, стали наочним доказом істинності геліоцентричної теорії Коперника.

Епоха Ренесансу відома не тільки новими підходами до проблеми людини і природи, а й соціально-політичними теоріями. Соціальними питаннями займалися мислителі *Нікколо Макіавеллі* (1469-1527), *Жан Боден* (1530-1596), *Гуго Гроцій* (1582-1645), *То-мас Мор* (1478-1535), *Таммазо Ксипанелла* (1568-1639).

Таким чином, філософська думка епохи Відродження засвідчує виникнення нового світогляду, основними рисами якого є натуралізм і раціоналізм. Основна ознака філософії Відродження — світська, земна її спрямованість. Вона має етапний історичний характер, бо створила умови для переходу від середньовічної філософської спадщини до філософії Нового часу. В цьому і полягає її значення.

§4 Філософія Нового часу

Термін «Новий час» такий же умовний, як і термін «Відродження». Вживаючи його, ми матимемо на увазі час зародження і утвердження нового суспільного устрою — буржуазного, який висуває і обґрунтовує нові цінності й засади людського буття порівняно з феодалізмом. Машинне виробництво, яке поступово витісняє ремесло, потребувало розвитку точних знань про закономірності природи. Внаслідок цього перед суспільством постала проблема розробки методів, шляхів і прийомів вивчення природи. На цій основі формуються у філософії XVII століття два протилежні напрямки: емпіризм та раціоналізм.

Прихильники *емпіризму* (від грец. *empeiria* — досвід) вважали єдиним джерелом пізнання чуттєвий досвід (дані органів відчуття людини), справедливо твердили, що процес пізнання починається з відчуттів. Своєрідною модифікацією емпіризму виступає *сенсуалізм* (від лат. *senziz* — почуття). Прихильники сенсуалізму прагнули вивести весь зміст пізнання вже не просто з досвіду, а з діяльності органів відчуття. У XVII- XVIII століттях емпіризм та сенсуалізм розвивали Френсіс Бекон, Томас Гоббс, Джон Локк, представники французького матеріалізму. Послідовне продовження сенсуалізму Джона Локка привело Джорджа Берклі та Давида Юма до суб'єктивно-ідеалістичних висновків.

Прихильники раціоналізму вважали джерелом пізнання Розум, логічне мислення, твердили, що чуттєвий досвід не може забезпечити достовірність і загальне знання. На протилежність середньовічній схоластиці та релігійному догматизму класичний раціоналізм (Р. Декарт, Б. Спіноза, Г. Лейбніц) виходив з ідеї природного порядку — необмеженої причинної послідовності, що проймає світ, тобто мав форму детермінізму. Раціоналізм, що стверджував визначальну роль Розуму не тільки в пізнанні, а й у діяльності людей, став філософською основою ідеології Просвітництва. Позиція раціоналізму, як і позиція емпіризму (сенсуалізму), була однобічною, абсолютизувала одну з пізнавальних властивостей людини, що врешті-решт сприяло утвердженню у філософії метафізичного, механістичного способу мислення.

Першим філософом Нового часу, засновником емпіризму вважається *Френсіс Бекон* (1561-1626). За політичними поглядами він був ідеологом буржуазії. Основні філософські ідеї Бекона викладено в таких працях: «Досліди або повчання моральні і політичні» (1597), «Новий Органон» (1620), «Про гідність і примно-

ження наук» (1623) та «Нова Атлантида» (видана посмертно в 1627 р.).

Основним твором Ф. Бекона є «Новий Органон». Тоді органонем називали збірку трактатів з логіки Арістотеля. Поняття органон (знаряддя, інструмент) приблизно рівнозначне поняттю метод. Тому, називаючи свій твір «Новий Органон», Френсіс Бекон протиставляє свій метод методу Арістотеля, розробляє індуктивний метод пізнання, обґрунтовує основні принципи емпіризму. Головним завданням філософії Френсіс Бекон вважав формування методу науки — пізнання природи і оволодіння нею силами усіх наук — підвищення влади людини над природою, тобто наука мала стати не самоціллю, а засобом. У відомому афоризмі «Знання — це сила» саме і підкреслюється практична спрямованість науки. Але для того, щоб оволодіти природою і поставити її на службу людині, необхідно принципово оновити наукові методи дослідження. Бекон розрізняє два види дослідів: плодоносні та світлоносні. Плодоносними він називає дослід, мета яких — принесення безпосередньої користі людині, світлоносними називає ті, мета яких — пізнання законів, явищ і властивостей речей. Але ці знання повинні ґрунтуватися на фактах і від них іти до широких узагальнень. Такий метод має назву індуктивного (схема 2.9).

Індукція (від лат. *iniciio* — наведення) — форма умовиводу, за якої на підставі знання про окреме робиться висновок про загальне, спосіб міркування, за допомогою

Схема 2.9. Теорія пізнання Френсіса Бекона якого встановлюється обґрун-

тованість висунутого припущення. Френсіс Бекон вважав, що метод індукції може дати достовірне знання тільки тоді, коли свідомість буде звільнена від помилкових суджень («ідолів», «привидів»). Таких ідолів Бекон поділяє на чотири групи: «ідоли роду», «ідоли печери», «ідоли площі», «ідоли театру». «Ідоли роду» — це перешкоди, зумовлені спільною для всіх людей природою, недосконалістю самого людського розуму; «ідоли печери» — спотворення, джерелом яких є індивідуальні особливості розуму індивідів; «ідоли площі» — перешкоди, що виникають внаслідок спілкування між людьми; «ідоли театру» — перешкоди, породжені сліпою вірою людей в авторитети, стародавні традиції, хибні думки. Людині звільнитися від таких ідолів-помилочок дуже важко, повинна допомогти філософія. Творчість Френсіса Бекона мала великий вплив на розвиток філософії та науки. Однак Френсіс Бекон робив надто великий акцент на емпіричних методах дослідження, недооцінюючи роль раціонального моменту в пізнанні людини та навколишнього світу.

Послідовником Бекона став *Томас Гоббс* (1588-1679), основні ідеї якого викладені у працях «Левіафан» (1651), «Про тіло» (1655), «Про людину» (1658).

Томас Гоббс створив першу в історії філософії закінчену картину механістичного матеріалізму, заперечивши існування душі як особливої субстанції — тіла. Така позиція привела його до механістичного розуміння людини. За Гоббсом, люди, як тварини, — складні механізми, дії яких визначаються зовнішніми впливами.

Йдучи за емпіричною традицією, закладеною Френсісом Беконом, Томас Гоббс вважав істинним джерелом пізнання почуття. Але, на відміну від Бекона, на перший план Томас Гоббс висував проблеми наукового розуміння суспільства, держави, права, релігійної віротерпимості. Саме ці питання привертати найбільшу увагу в епоху буржуазної революції в Англії, сучасником якої був філософ. Вчення Томаса Гоббса про державу та право стало широко відомим. Вчення базується на розрізненні двох становищ людського суспільства — природного і громадянського. Природне становище — вихідне, тут кожний має право на все, що може захопити, тобто право збігається з силою. Тому природне становище є стан «війни усіх проти всіх».

Томас Гоббс не шкодував фарб для зображення хижості людей у їх природному вигляді, виражав цю похмуру картину відомим давньоримським прислів'ям «Людина людині — вовк». Таке становище, за Томасом Гоббсом, погрожує людині самознищенням. Звідси висновки про необхідність для усіх людей змінити природне становище на становище громадянське, державне. Люди змушені укласти суспільну угоду для забезпечення загального миру та безпеки, на

основі яких і виникає держава. Хоча з положенням Томаса Гоббса про первинну агресивність людини навряд чи можна погодитись, проте його ідеї про природне, а не надприродне походження держави стали безумовним кроком уперед на шляху дослідження проблеми. Поглибити і дедалі конкретизувати емпіричну методологію спробував видатний філософ-матеріаліст XVII століття *Джан Локк* (1632-1704) у працях «Дослід про людське розуміння» (1690), «Два трактати про державне правління» (1690), «Думки про виховання» (1693), «Розумність християнства» (1695). Проблемі методу пізнання і комплексу питань гносеології присвячений основний філософський твір Локка «Дослід про людське розуміння». Трактат починається критикою вчення про вроджені ідеї. Локк доводить, що вроджених ідей немає ні в теоретичному мисленні, ні в моральних переконаннях, всюдське знання походить з досвіду — зовнішнього (відчуттів) та внутрішнього (рефлексії). Ідеї відчуттів — основа наших знань про світ. Локк розподіляє їх на два класи: на ідеї первинних та вторинних якостей. Ідеї первинних якостей (густина, протяжність, фігура, рух та ін.) — копії цих якостей, тоді як ідеї вторинних якостей (колір, запах, смак, звук та ін.) несхожі на якості самих речей. Вчення Локка про розрізнення первинних та вторинних якостей спирається на протиставлення об'єктивного та суб'єктивного. Його розвиток пізніше привів до формування суб'єктивного ідеалізму..

Так само як і Гоббс, Локк виводив необхідність державної влади з позиції теорії «природного права» та «суспільної угоди», але у власній політичній філософії висловлює й низку принципово нових, прогресивних ідей. Він вперше висуває принципи поділу державної влади на законодавчу, виконавчу і федеративну. Політична філософія Локка стала основою буржуазного лібералізму в Англії, відбилась у політичних теоріях французької та американської буржуазних революцій.

Далі розвиток емпірико-сенсуалістичної гносеології вже в XVIII столітті продовжують *Джордж Берклі* (1685-1753) і *Давид Юм* (1711-1776). Джордж Берклі — засновник *суб'єктивного ідеалізму*. Для нього характерне суб'єктивно-ідеалістичне тлумачення природи відчуттів. Філософ ототожнив властивості речей з відчуттями цих властивостей, видав відчуття за єдину реальність, а речі трактував як комбінування відчуттів та ідей. Сутність цієї концепції втілює відомому висловлюванню Берклі: «Існувати — означає сприйма-тися почуттями». Послідовну суб'єктивно-ідеалістичну концепцію розвинув Юм. На відміну від Берклі Юм — Скептик, агностик. Він вважав, що основою наших знань є відчуття і все, що ми знаємо і можемо знати, — це зміст наших відчуттів.

Основоположником *раціоналістичного напрямку* був французький філософ *Рене Декарт* (1596-1650), латинізоване ім'я — Ренатус Картезіус. Основні його погляди викладені у працях: «Міркування про метод» (1637), «Роздуми про першу філософію» (1641), «Засади філософії» (1643), «Пристрасні душі» (1649). Характерною рисою філософського світогляду Декарта є дуалізм (схема 2.10).

Він припускав існування двох незалежних одна від одної субстанцій — матеріальної та духовної. Основною властивістю матеріальної субстанції є протяжність, а духовної — мислення. Матеріальну субстанцію Декарт ототожнював з природою і вважав, що все в природі підкоряється суто механічним законам, які можуть бути відкриті за допомогою математичної науки — механіки.

Услід за Беконом та Гоббсом Декарт приділяє велику увагу розробці наукового методу пізнання. Якщо попередні філософи розробляли методи емпіричного дослідження природи, то Декарт намагається розробити універсальний метод всіх наук. Таким методом він вважав раціональну дедукцію. Дедукція (від лат. *a'eciucHo* — виведення) — це перехід від загального до окремого, одна з форм умовиводу, при якій на основі загального правила логічним шляхом з одних положень як істинних з необхідністю виводиться нове істинне положення. У трактаті «Роздуми про метод» Рене Декарт виокремлює чотири правила, яких слід додержуватися в процесі пізнання: не приймати ніяку річ за істину, доки ти її не пізнав

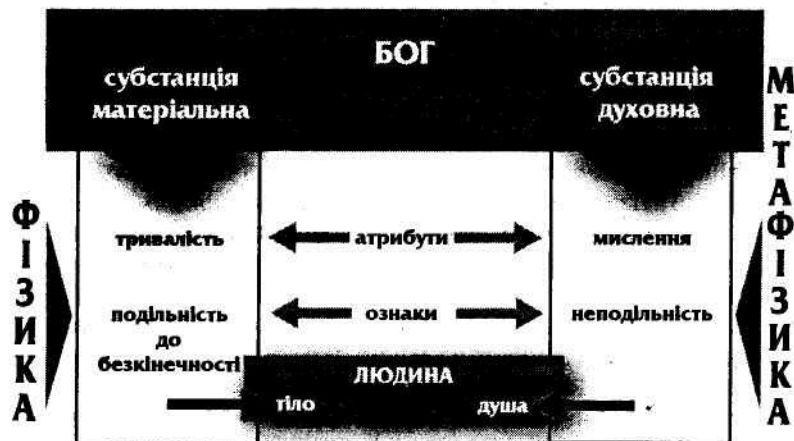

Схема 2.10. Дуалістична концепція Ренс Декарта

як істину вочевидь; уникати будь-якого поспіху та зацікавлення; поділяти кожне з питань на стільки частин, скільки необхідно для їх розв'я-

зання; свої ідеї розміщувати в потрібній послідовності, починаючи з предметів найпростіших й найлегше пізнаваних; здійснювати такі повні розрахунки і такі повні огляди, щоб бути впевненим, що нічого не залишено поза увагою.

Перше правило — концентрований вираз методологічного скептицизму Декарта. Це правило можна вважати як головну підставу для використання наступних. Друге правило — потреба в аналітичності. Воно, як і решта, теж має методологічний характер. Третє правило стосується висновків із думок. Останнє правило підкреслює необхідність певної систематизації як пізнаного, так і пізнаваного. Декарт кінцевою метою пізнання вважав панування людини над природою, відкриття та винайдення технічних засобів та удосконалення самої природи людини. Для досягнення цієї мети Декарт висуває відомий «метод сумніву», що є вихідною тезою в отриманні достовірного знання.

Послідовником і критиком вчення Декарта був нідерландський філософ *Бенедикт (Барух) Спіноза* (1632-1677). Основні твори Спінози такі: «Про Бога і людину та її щастя» (1658-1660), «Богословсько — політичний трактат» (1670), «Трактат про удосконалення розуму» (1662), «Етика» (1677). В основі його філософської системи лежить вчення про єдину субстанцію — природу. Субстанція — причина самої себе. Філософ заперечує існування надприродного, ототожнює Бога з природою, стоїть на позиціях пантеїзму. Природа існує вічно, не має кінця, вона є причина та наслідок, сутність і явище. Природа, субстанція, матерія і Бог становлять, за Спінозою, нерозривну єдність. Таке розуміння субстанції містило як діалектичну ідею взаємодії між конкретними¹ матеріальними утвореннями, так, водночас, і ідею їх матеріальної єдності. Однак Спіноза відкидав атрибутивність руху; на його думку, рух не є невід'ємною властивістю матеріального світу, а лише його Модусом (вторинною, похідною характеристикою). Це було антидіалектичним моментом у філософії Спінози.

Праця Спінози «Етика» складається з п'яти частин: «Про Бога», «Про природу та походження думки», «Про походження та афекти», «Про людську неволю, або про силу афектів», «Про силу розуму, або про людську свободу». У праці автор використовує геометричний спосіб викладання: кожна частина починається з фіксації головних понять, а потім їх доказу. У другій частині Спіноза висуває положення про субстанцію, яка ототожнена з

Богом та природою, і будує онтологічну систему, розглядає природу душі, її взаємини з тілом, а також пізнавальні здатності людини.

У третій та четвертій частинах викладено вчення про афекти (пристрасті). У цих частинах, що мають етичний характер, трак-

тується розуміння волі людини, яка керується в питаннях етики лише розумом. Принцип гедонізму та утилітаризму поєднується в Спінозі з положеннями аскетично умоглядної етики. Як представник теорії природного права та суспільного договору він виводить закономірності суспільства з особливостей незмінної людської природи і вважає за можливе гармонійне поєднання власних егоїстичних інтересів громадян з інтересами всього суспільства.

У п'ятій частині Спіноза описує шлях до свободи. Цей шлях — любов до Бога, де душа знаходить блаженство й вічність, стає частиною нескінченної любові, якою Бог любить самого себе.

У теорії пізнання Спіноза розвиває раціоналізм. Чуттєве пізнання, з його точки зору, дає поверхове знання, вірні знання ми отримуємо лише за допомогою розуму. Найвищою формою пізнання, за Спінозою, є інтуїція. Критерієм істини є чіткість.

Останнім представником європейського раціоналізму ХУІІ століття вважається німецький філософ — ідеаліст *Готфрід Вільгельм Лейбніц* (1646-1716). «Міркування про метафізику» (1686), «Нова система природи» (1695), «Нові дослідження про людське розуміння» (1705), «Теодіцея» (1714) — це далеко не повний перелік його основних філософських творів; він відомий також як математик, фізик, винахідник, історик, юрист, мовознавець.

Ядром його філософської системи є вчення про монади — *монадологія*. Монада — це проста неподільна духовна субстанція. Стосунки між монадами — це гармонія. Первісна якість монади — самодіяльність. Тому завдяки монадам матерія має здатність до вічного саморуху. Свідомість властива тільки тим монадам, які мають здатність до самосвідомості, — тільки людині. З основними ідеями монадології пов'язана і теорія пізнання Лейбніца. У ній він намагався знайти компроміс між раціоналізмом і сенсуалізмом. Філософ переконливо доводив, що людське пізнання завжди потребує певних принципів, які роблять його осмисленим. До основного принципу сенсуалізму він робить влучне «доповнення»: немає нічого в розумі, чого б раніше не було в почуттях... крім самого розуму (який не можна вивести з ніяких почуттів).

У другій чверті ХVІІІ століття сформувався у Франції

широкий і могутній рух, який дістав назву *Просвітництво*. Він не був тільки політичним чи філософським явищем, хоч філософія, особливо матеріалістична, відіграла в ньому важливу роль. Просвітництво об'єднало всіх прогресивно мислячих представників «третього стану»: юристів, філософів, буржуазію, природознавців. Просвітники критикували феодальний лад та його культуру, вимагали встановлення нових, прогресивних суспільних порядків, виступали на за-

хист народних мас, за їх право на освіту і культуру. Вони вірили в людину, в її розум і високе покликання. В цьому просвітники продовжували гуманістичні традиції Відродження.

Класичним філософом французького Просвітництва був *Вольтер Франсуа-Марі-Аруе* (1694-1778), головні ідеї якого викладені в працях: «Філософські листи» (1734), «Метафізичний трактат» (1734), *Роздуми про людину «(1737), «Філософський словник» (1764), «Філософія історії» (1765) та ін.

Головне завдання своєї філософії Вольтер вбачає в розвінчуванні релігійної догматики, що заважає людям будувати щасливе життя, культивуючи нещасття, неосвіченість, фанатизм, брехню. У філософії природи Вольтер — послідовник Ньютона. Він розвинув ідею загальної закономірності природи, а також відстоював перевагу принципу причинної зумовленості її явищ перед принципом доцільності.

У теорії пізнання Вольтер прагнув поєднати сенсуалістичний емпіризм з деякими елементами раціоналізму. Основою для нього була теза про походження всіх знань з відчуттів. Одночасно він стверджував, що існує ще й абсолютне знання — логіко-математичне, і знання, яке стосується моралі.

Вольтер обґрунтував ідею рівності людей, і цю рівність розумів як рівність політичну, рівність перед законом і правом. Соціальну та майнову нерівність він розглядав як умову соціальної рівноваги і морального розвитку суспільства.

Молодшим сучасником Вольтера був *Жан-Жак Руссо* (1712-1778). Центральна проблема творчості Руссо — нерівність між людьми та шляхи її подолання. Саме цьому питанню присвячено працю «Роздуми про походження і основи нерівності між людьми» (1755). Руссо досліджував виникнення майнової та соціальної нерівності людей і прагнув знайти шляхи її ліквідації. Він вважав, що нерівність між людьми не споконвічна, у її виникненні винна приватна власність. На думку Руссо, первісне людське суспільство перебувало у природному стані і людина була істотою самодостатньою, матеріально незалежною від інших людей. Приватна власність, яка виникає внаслідок суперечностей між інтересами людей, приводить до несправедливості.

До матеріалістичного напряму філософії французького Просвітництва належить *Жюльєн Офре де*

Ламетрі (1709-1751), *Поль Анрі Гольбах* (1723-1789), *Клод Адріан Гельмгольц* (1715-1771), *Дені ІшрО* (1713-1784). Хоча їх філософські погляди багато в чому [• різнились поміж собою, але в цілому в їх Матеріалізмі було багато чого спільного. **Особливості матеріалізму французьких мислителів XVIII століття** полягають у тому, що:

1) він був механістичним, тобто всі форми руху матерії зводились до механічної й пояснювались законами механіки. Це відповідало духу епохи Просвітництва, оскільки з усіх наук найбільш розвиненою вважалась механіка. (Ламетрі навіть застосовує механістичний підхід до людини. Людина, на його думку, — це своєрідний складний механізм.);

2) він мав метафізичний характер: предмети і явища розглядалися поза їхнім внутрішнім зв'язком і розвитком, без урахування внутрішніх суперечностей, як джерела саморуху, без осягнення безперервності і стрибкоподібності розвитку в їхній органічній єдності. (Але вже Дені Дідро прагнув подолати механіцизм та метафізичність у розумінні розвитку. Він твердив, що й нерухоме у просторі тіло перебуває в русі, тобто розвивається, змінюється, відстоював ідею саморуху матерії, намагаючись пояснити це явище внутрішньою суперечливістю матерії. Дені Дідро обґрунтував ідею безперервності розвитку та змін на всю природу, зокрема й на людину, висловив думку про єдність матерії та свідомості.);

3) у теорії пізнання французькі матеріалісти були прихильниками сенсуалізму: почуття вважали вихідним джерелом пізнання, але надавали значення праці розуму (мислення), підкреслювали їх взаємозв'язок;

4) велику увагу французькі матеріалісти віддавали критиці релігії: аналізуючи особливості релігійної віри, вони робили висновок, що релігія не веде людину до справжніх істин, а вводить в оману;

5) в питанні про виникнення суспільства французькі матеріалісти схилились до натуралізму, тобто причину тих чи інших суспільних явищ шукали в природі, навколишньому середовищі та в біологічній природі людини. Також вони розвивали теорію суспільного договору і природного походження держави.

Таким чином, французькі матеріалісти спільно з іншими філософами-просвітниками відіграли велику прогресивну роль у подоланні пережитків феодалізму та релігійного клерикалізму, утвердженні принципів гуманізму, вирішенні філософських та практичних проблем людини і умов її життя.

§5 Німецька класична філософія

Важливу роль в історії філософії належить німецькій класичній філософії на межі XVIII — XIX століть. На її розвиток суттєво вплинули три фактори: розвиток природознавства, досягнення філософії Нового часу, зокрема ідеї Просвітництва, та Французька рево-

люція XVIII століття. Німецька класична філософія представлена такими оригінальними мислителями, як *Іммануїл Кант* (1724-1804), *Йоганн Готтлоб Фіхте* (1762-1814), *Фрідріх Вільгельм Шеллінг* (1775-1854), *Георг Вільгельм Фрідріх Гегель* (1770-1831), *Людвіг Андреас Фейєрбах* (1804-1872). Незважаючи на своєрідність філософських поглядів, вони створюють певну ідейну спільність. Саме через це їх поєднують у загальний філософський напрямок. У своїй творчості усі представники німецької класичної філософії спиралися на новоевропейську традицію. Звідси спільність проблем, способів їх ставлення та вирішення.

Можна виокремити такі **загальні риси німецької класичної філософії**:

1) раціоналізм, успадкований від філософів епохи Просвітництва. Для усіх німецьких філософів-ідеалістів XIX століття характерним було переконання, що дійсність достатньо глибоко пізнати і переосмислити, щоб її виправдати; філософським переосмислюванням може бути виправдана й релігія;

2) критика усіма представниками німецької класики матеріалізму XVIII століття за його механіцизм;

3) вироблення діалектичного методу мислення в процесі критики метафізичного методу з використанням діалектичної традиції — завжди дуже впливової в Німеччині (Кузанський, Лейбніц, Гете);

4) критика споглядального характеру попереднього матеріалізму та розробка принципу діяльності, активності. Підкреслення творчої активності теоретичного мислення;

5) прагнення подолати антиісторизм попередньої філософії, розробка філософії історії та пошук об'єктивних підстав для періодизації історії, який здійснювався у сфері духу;

6) критика традиційної розумової метафізики, прагнення перетворити філософію на науку, побудувати універсальну, закінчену наукоподібну систему. Це знайшло відображення навіть у назвах праць німецьких класиків: «Науковчення» Фіхте, «Енциклопедія філософських наук» Гегеля;

7) безпосередня спадкоємність у розвитку філософських ідей. У німецькій класичній філософії стався перехід від матеріалістичних ідей докритичного Канта до суб'єктивного та трансцендентального ідеалізму критичного Канта, через суб'єктивний ідеалізм Фіхте до суб'єктивного ідеалізму Шеллінга та об'єктивного ідеалізму Гегеля і, нарешті, до матеріалізму Фейєрбаха.

Родоначальником німецької класичної філософії є *Іммануїл Кант*.

Його філософську спадщину поділяють на три періоди: «докритичний», «критичний» та «антропологічний». У «докритичний» пе-

ріод заслуговують на увагу ідеї Канта щодо виникнення світу. В праці «Всезагальна природна історія і теорія неба» (1775) він розробив космогонічну гіпотезу, за допомогою якої він розкрив механізм виникнення Всесвіту і виклав нові принципи його формування. Згідно з цією гіпотезою, Сонячна система є продуктом поступового охолодження газової туманності. Тут уперше поняття еволюції було поширено на космічні явища. У створенні Всесвіту брали участь дві сили — тяжіння і відштовхування. Завдяки взаємодії цих сил, за Кантом, почали утворюватися планети. Але це не завадило Канту стверджувати, що існує зовнішня сила, яка змінює Всесвіт. Процес виникнення, розвитку і загибелі світів є постійним. Звідси — висновок про відносність поняття спокою.

У «критичний» (назва пов'язана з першим словом його головних праць: «критика», що означає дослідження самих підвалин) період Кант створює філософські праці, які стали подією в історії людської культури: «Критика чистого розуму» (1781), «Критика практичного розуму» (1788), «Критика здатності судження» (1790). В першій викладена теорія пізнання філософа, у другій — його етичні, у третій — естетичні погляди.

На перший план у цей період виступає ідея «коперниканського перевороту» у філософії: До Канта вважали, що пізнання є результатом дій на людину зовнішніх чинників. При цьому людина сприймає (тобто перебуває пасивною), а світ впливає на неї. Кант «перевернув» це співвідношення: він проголосив, що пізнання і знання є результатом людської (насамперед — розумової) активності. Людина пізнає лише тією мірою, якою сама випробовує природу, ставить їй запитання.

Аналогія з «коперниканським переворотом» тут цілком очевидна: Коперник «зрушив» Землю (яку до того розглядали нерухомим центром Всесвіту), а Кант «зрушив людину», поклавши край її пасивності. У чому полягає значення цього перевороту?

По-перше, Кант дав більш виправдану картину пізнання: пізнання — це не дублювання реальності, не перенесення речей у людський інтелект, а діяльність створення інтелектуальних засобів людської взаємодії зі світом.

По-друге, людський розум може визнати надійним лише таке знання, яке він сам видобував на зрозумілих йому принципових засадах.

По-третє, у концепції І. Канта людина постає творчою і діяльною; при тому що активнішою вона є, то розгалуженішими будуть її зв'язки з дійсністю і, відповідно, — ширшими знання (схема 2.11).

У теорії пізнання Іммануїл Кант:

Схема 2.11. Джерела пізнання за І. Кантом

- а) розкрив взаємозв'язок чуттєвого і раціонального в пізнанні;
- б) висунув концепцію трьох сходинок пізнання: чуттєвого споглядання, розсудку та розуму;

в) відстоював позиції агностицизму. За Кантом, людські відчуття є лише суб'єктивними враженнями, які не дають повних знань про об'єктивні речі, через що останні є непізнаваними «речами в собі.»

Велику цінність мають також етичні, естетичні та соціологічні ідеї Канта. У сфері моралі Кант виходив із визнання вихідної рівності всіх людських розумів як суверенних чинників свідомого вибору поведінки. З такої рівності випливає, що кожен окремий розум повинен у прийнятті рішень діяти як загальний розум. На цій основі формулюється кантівський «категоричний імператив» («остаточне повеління»): «Чини завжди так, щоб максима (тобто вираз у формі принципу) твоєї волі могла мати також і силу... всезагального закону». Це означає, що людина, обираючи певний вид поведінки, повинна припускати можливість такої ж поведінки для будь-кого. У праці «Критика практичного розуму» Іммануїл Кант стверджує: категоричний імператив — необхідний і загальнозначущий моральний закон практичного розуму — зумовлює поведінку людини, наказує поводитися так, щоб її вчинки могли бути основою і керівними заходами загального законодавства.

У сфері естетики Кант дійшов висновку, що там, де йдеться про мистецький смак людини, не діють закони логічного обґрунтування. Тому естетичні сприйняття є цілісні, неаналітичні, непрагматичні, і естетичні судження вибудовуються як ціннісні.

У трактаті «Ідея всесвітньої історії з всесвітньо-громадської точки зору» І. Кант розмірковує над історичним процесом. Він вважає, що в його основі лежать природні потреби людини, а також суперечності між ними, що є необхідною умовою вдосконалення людського роду, але їх можна і слід розв'язувати.

Філософія Канта стала своєрідним вихідним пунктом, на ґрунті якого і в полеміці з яким відбувався подальший розвиток німецької класичної філософії. Так, *Фіхте* розглядав своє вчення як пряме продовження філософії Канта. Водночас Фіхте вважав, що з міркувань Канта можна без будь-яких втрат вилучити «річ-у-собі», адже вона все одно не мала ніяких визначень. Розробку філософських проблем він починає з виведення вихідного принципу. Таким принципом для Фіхте є «Я». «Я» — певний ідеал, тотожний поняттям свобода, воля, високі моральні норми. Самореалізація «Я» відбувається через діяльність. Зауважимо, що діяльність Фіхте розумів як діяльність розуму; вона не виходить за межі самосвідомості, це абстрактно-теоретична діяльність.

Три положення є основними у філософії Фіхте: «Я» покладає «Я» (самотворення, самоствердження); «Я» покладає «не — Я» (творення всього, що оточує); «Я покладає самого себе», тобто суб'єкт і об'єкт, взаємовідносини між ними. «Я», за Фіхте, — це все, що може мислитися: «Я» як «не — Я».

Роль Фіхте в німецькій класичній філософії полягає в тому, що він закріпив ідею активності суб'єкта в пізнанні. Мислитель відстоював ідеали свободи, підіймав гідність людини як автономної особи. Для Фіхте гідність людини — найвищий ідеал. Той, хто посягає на гідність людини, не може бути вільним, а є рабом. Тільки той вільний, хто бажає всіх зробити вільними, підкреслював Йоганн Фіхте.

Шеллінг у своєму вченні розвинув теорію Фіхте. Він відкидає абсолютне «Я» і замінює його на «Абсолют», який створює природу, а через розвиток природи — людину. Якщо для Фіхте природа — це пасивний об'єкт, яку «Я» намагається пізнати, то для Шеллінга природа — це форма життя розуму, і вона ж породжує свідомість.

Сам процес виникнення світу з «Абсолюту» такий: спочатку існує безякісний, безпредметний дух, про який ми нічого не можемо сказати; далі цей дух породжує об'єктивний світ. Дізнатись про існування «Абсолюту»

можна лише за допомогою інтелектуальної інтуїції. У цьому плані Шеллінг не відходить від ідей Фіхте, хоча має всі необхідні передумови: розвиток духу через природу і можливість, таким чином, її пізнати.

З часом погляди Шеллінга на філософію кардинально змінюються. У працях «Філософія і релігія», «Світові епохи» його «Абсолют» ототожнюється з Богом. «Абсолют» вже не реалізує себе через розвиток природи. Природа з моменту ототожнення «Абсолюту» і Бога є тінню Бога. Наприкінці життя Шеллінг негативну філософію ототожнює з логікою і розумом, а основний спосіб пізнання світу вбачає в релігії.

Вищим досягненням класичної німецької філософії є вчення *Ге-геля*. Воно характеризується винятковою широтою та глибиною змісту, важливістю та багатогранністю поставлених проблем. Основні праці Гегеля такі: «Феноменологія духу» (1807), «Наука логіки» (1812-1816), «Енциклопедія філософських наук» (1817), «Філософія природи» (1817), «Філософія права» (1821).

Філософську систему Гегеля називають системою об'єктивного ідеалізму. В основі світу, за Гегелем, лежить обмежено існуюче мислення, яке він називає абсолютною ідеєю, абсолютним духом чи абсолютним розумом. Абсолютна ідея є активною і діяльною, вона мислить і пізнає себе, проходячи в цьому розвитку три стани (схема 2.12):

а) до виникнення природи і людини, коли абсолютна ідея перебуває поза часом і простором у стихії чистого мислення і виступає як світ понять, системи логіки;

б) це духовне начало з самого себе породжує природу, яку Гегель називає «інобуттям абсолютної ідеї»;

в) перехід ідеї від чужої для неї природи до сфери розвитку духу.

Стан переходу ідеї від чужої для неї природи до сфери розвитку

духу є та сама абсолютна ідея, але збагачена в процесі свого діалектичного розвитку. Дух втілюється не лише в людському дусі, свідомості, а й у різних формах взаємин людей. Як же реалізується механізм діалектичного руху понять, категорій у Гегеля? Він являє собою логічний рух понять, категорій, таких, наприклад, як якість, кількість і міра.

Для матеріаліста вони є відображенням об'єктивних сторін дійсності, тобто якостей, кількостей, мір об'єктів, процесів світу. Однак, за Гегелем, ці категорії—доприродні, досупільні сутності, перед якими в «вихідному пункті»

Абсолютної ідеї як попередні розвиваються ще абстрактніші сутності: буття, ніщо, становлення. Три ступені розвитку — це тріада, якій нарівні з багатим діалектичним змістом притаманна й догматична вимога ідеалістичної системи німецького філософа. З одного боку, в тріадах набула вираження така важлива риса руху понять, як взаємне заперечення і взаємне збагачення розумового змісту тези й антитези. Отже, на рівні синтезу здійснено становлення якісно нового етапу діалектичного розвитку, який включає

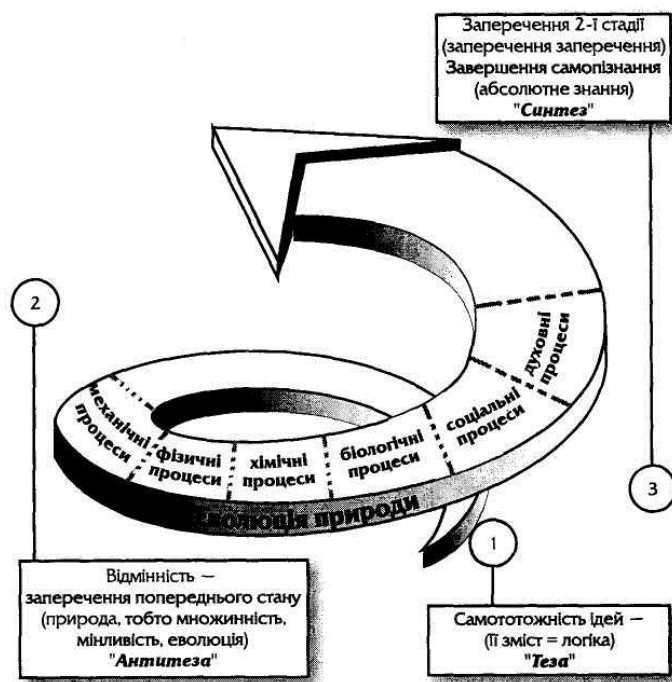

Схема 2.12. Етапи розвитку абсолютної ідеї Гегеля

попередні елементи як свої. Категорія «зняття» виражає взаємозумовлені в процесі розвитку моменти спадковості і заперечення.

З іншого боку, парадокс розуміння розвитку в Гегеля полягає в тому, що згідно з його системою саме на етапі природних процесів відсутнє становлення, оскільки природа не розвивається в часі, а лише виявляє свою різноманітність у просторі. Таким чином, філософська система Гегеля перетворилася на метафізичні кайдани, які не дали змоги його геніальним діалектичним ідеям і положенням повною мірою розвернутися й адекватно виразити все своє багатство.

До таких ідей і положень належать і закони діалектики. В законі переходу кількості в якість надзвичайно глибоким яку світоглядному, так і в методологічному плані було розкриття й обґрунтування механізму розвитку, змісту стрибків — якісних переходів у процесі розвитку. За-

кон заперечення заперечення розкриває напрямок розвитку. У законі єдності та боротьби протилежностей всебічно розкриваються протиріччя як джерело саморозвитку явищ, предметів, процесів.

Взагалі, протиріччя постають «душею» всієї конструкції гегелівської філософії. Якщо протилежності дають нам цілісні окреслення предмета, то це означає, що всі його проміжні стани являють собою певне співвідношення, певну пропорцію поєднання протилежних якостей. Тобто предмет постає як суперечливий, мінливий, рухливий. У протилежних виявленнях та окресленнях він ніби сам відрізняється від себе, залишаючись єдиним, але різноманітним і суперечливим виявленням. Саме таке бачення засад світу називається діалектикою. Внаслідок цього гегелівську філософію характеризують як діалектичну, а самого Гегеля як видатного теоретика діалектики. Бо він не лише стверджував, що світ рухливий і змінний саме через боротьбу протилежностей, а й уперше розкрив зміст та призначення протилежних визначень реальності, створив вчення про протилежності.

Водночас у вченні про логіку очевидним компромісом з «консервативною» філософською системою був висновок про те, що протилежні сторони протиріччя примиряються. У філософії історії, поступаючись вимогам філософської системи, в якій іманентно було викладено визнання *кінцевих, остаточних* результатів як пізнання, так і історії, Гегель фактично не може запобігти висновку: подібно до того як людське пізнання вичерпує себе в пізнанні Абсолютного духу (тобто змісту філософії Гегеля), так само й соціально-політична історія людства завершує себе в сучасній Гегелю Пруській державі.

До безумовних філософських надбань Гегеля можна віднести такі:

1) він дав розгорнуту критику метафізичного методу мислення і протиставив йому власний діалектичний метод;

2) виклав на ідеалістичній основі головні закони й категорії діалектики і за новим методом побудував енциклопедію філософських наук, намагаючись у кожній з них простежити виникнення, розвиток і розв'язання суперечностей;

3) склав філософську систему, яка увібрала в себе основні сфери життєдіяльності та пізнання (схема 2.13).

Проте філософія Гегеля не вільна від певних недоліків. Головний з них — це суперечливість між його системою та методом:

а) якщо діалектичний метод Гегеля вимагає розглядати все в русі розвитку, то його філософська система заперечує загальність розвитку. Природа, за Гегелем, не розвивається в часі, а лише урізноманітнюється у просторі;

б) якщо діалектика Гегеля вважає, що процес пізнання нескінченний, то консервативна система покликана дати закінчене абсолютне знання дійсності;

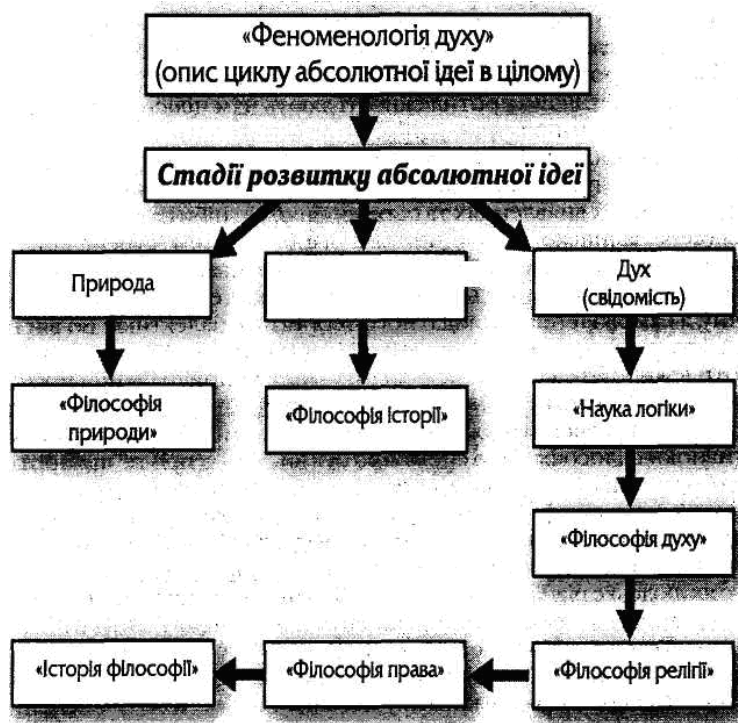

Схема 2.13. Система філософії Гегеля та його основні праці

в) якщо діалектика стверджує, що розвиток суспільства не має меж, то система обмежує цей розвиток пруською монархією, яка вважалась вищим етапом такого розвитку.

Гегель залишив велику філософську спадщину, але його ідеї були сприйняті неоднозначно. Він має багато послідовників і супротивників. Розглядаючи саморозвиток духу, Гегель практично з позиції

об'єктивного ідеалізму дослідив механізм розвитку природи, людини, суспільства, проаналізував найзагальніші закони і логіку цього розвитку.

Період німецької класичної філософії закінчує філософська *система* Людвіга Андреаса Фейєрбаха. Він змолоду був учнем і послідовником Гегеля, але вже в 1827-1828 роках починає сумніва-

тися в істинності гегелівського вчення і розробляє свою філософію. Його основні праці такі: «До критики філософії Гегеля» (1839), «Сутність християнства» (1841), «Тези до реформування філософії» (1842), «Основні положення філософії майбутнього» (1843).

Філософія Фейєрбаха є нетрадиційною як у самій постановці проблеми, так і в її вирішенні, і в цьому полягає її своєрідність. Виокремимо такі риси вчення Фейєрбаха (схема 2.14).

1. *Основою філософії Фейєрбаха є вчення про природу.* Він стверджує, що немає нічого вищого за природу, як немає і нічого нижчого за неї. Природа вічна. Вона нескінченна у просторі: тільки людська ! обмеженість ставить межі її протяжності. Фейєрбах відкидає погляд на природу, як на умову розвитку духу, як на щось похідне, залежне від свідомості та волі.

2. *Матеріалізм Фейєрбаха був антропологічним.* Річ у тім, що в центрі його філософії — вчення про людину (антропос). Людина розглядається ним як природна істота, як вищий ступінь природного саморозвитку. Почуття і свідомість людини є теж природними явищами. Тому він говорить про людину як про щось незмінне, абсолютне, а не як про конкретну історичну людину. У

Схема 2.14- Філософія Л. А. Фейєрбаха

сферу досліджень Фейєрбаха не потрапляє ні справжній світ людини, ні її реальні сто-

сунки з іншими людьми, ні духовна, ні виробнича діяльність. Людина за Фейєрбахом виступає як позаісторична і позасуспільна істота. В цьому полягає суттєвий недолік філософії Фейєрбаха.

3-Антропологічний матеріалізм Фейєрбаха був метафізичним. Він не зміг подолати споглядального характеру попереднього матеріалізму і усвідомити роль практики у процесі пізнання і суспільного розвитку. Через споглядальні позиції він не зміг зрозуміти гегелівської діалектики і відкинув її разом з ідеалістичною системою.

4. У теорії пізнання Фейєрбах був на позиції сенсуалізму. Свою філософію він називає чуттєвою філософією, але не заперечує взаємозв'язку чуттєвого і раціонального. Він підкреслює, що чуттєве повинно доповнюватися раціональним, а раціональне — чуттєвим. Фейєрбах рішуче виступав проти агностицизму.

5. Філософія Фейєрбаха мала атеїстичний характер. Він вів непримиренну боротьбу проти релігії. Джерело її, так само як і ідеалізму, він вбачав у відриві від буття. Проте, виступаючи проти ортодоксальної релігії, Фейєрбах пропонував створити нову релігію, яка обожнювала б силу любові людини.

6. У розумінні суспільного життя Фейєрбах був ідеалістом. Він, як і матеріалісти минулого, не зміг зрозуміти суспільних процесів. Філософ не підійшов до розуміння того, що свідомість людей визначається не тільки положенням їх тіла та навколишньою природою, але і, головним чином, матеріальними умовами життя людей, їх суспільним буттям.

Попри всі недоліки, властиві філософії Фейєрбаха, її безперечним досягненням є те, що вона звернулася до людини, відтворила матеріалістичні принципи і, таким чином, мала значний вплив на розвиток філософської думки.

У цілому ж німецька класична філософія зробила важливий внесок у скарбницю світової філософської думки. Для неї характерне системне викладення філософських проблем, їх вивчення в динаміці, розвитку, спроба поєднати абстрактні філософські концепції з політикою, правом, мораллю, мистецтвом, тобто практично з усіма формами людської діяльності.

§ 6 Російська філософія XIX

— початку XX століття

Російська філософія починає своє існування з XIX століття. Будучи частиною світової філософської думки, вона водночас представляє цілком самостійний напрямок зі своєю тематикою і специфічним підходом до рішення найістотніших філософських

; проблем. Про самотність російської філософії засвідчили вперше «Філософічні листи» Петра Чаадаєва (1794—1856). Саме в них були поставлені такі проблеми, що були характерними для російської філософії минулого століття. Своєрідність історії Росії Чаадаєв вбачав у її культурно-географічному положенні (між Сходом і Заходом). Чаадаєв один з перших у Росії усвідомив необхідність синтезу з східної і західної культур. Філософія Петра Чаадаєва дала поштовх до розколу в російській філософській думці XIX століття і виникненню в ній в 30-40-х роках двох протилежних течій — західництва і слов'янофільства. Між цими течіями точилася гостра суперечка про історичну долю Росії, її минуле, сучасне і майбутнє, про її призначення у світі (схема 2.15).

Представники західництва (західники) виступили за ліберальні реформи, поступову ліквідацію кріпацтва, вважаючи за необхідний і неминучий для Росії західноєвропейський шлях розвитку. До західників належали Борис Чичерін (1828-1904), Тимофій Грановський (1813-1855), Василь Боткін (1812-1869), Іван Тургенєв (1818-1883) та інші. Теоретичними джерелами західників були філософія історії Шеллінга, Гегеля, Фейєрбаха, а також філософсько-соціологічні ідеї Петра

Схема 2.15- Російська філософія XIX — початку XIX століття Чаадаєва. Західництво створило раціоналістичну традицію

в російській філософії, спрямовану на обґрунтування на-

укового знання, прав особистості, громадських свобод, соціальної еволюції. Політичним ідеалом представників західництва були конституційні буржуазно-парламентарні держави Західної Європи.

До слов'янофілів належали *Олексій Хам'яков* (1804-1860), *Іван Кирєєвський* (1806-1856), *Костянтин Аксаков* (1817-1860), *Юрій Самарін* (1819-1876), *Олександр Кошелев* (1806-1883) та інші.

Вони виступили з обґрунтуванням самобутнього шляху історичного розвитку Росії, що відрізнявся й у чомусь був протилежним західноєвропейському. Вони вважали, що плоди цивілізації в Європі в загальнолюдському вимірі обертаються скоріше втратами, ніж надбанням, бо вони оплачені дуже високою ціною — утратою цілісності особистості, перетворенням людини з «образу і подоби Божої» на просту статистичну одиницю буржуазного ринку.

Слов'янофілство є оригінальним російським філософсько-ідеалістичним плином. У його основі лежить ідея про месіанську роль російського народу, про його релігійну і культурну самобутність і навіть винятковість. Вихідну тезу вчення слов'янофілів становить твердження про вирішальну роль православ'я для розвитку усїєї світової цивілізації, позаяк саме православ'я сформувало той «російський дух», що створив російську землю в її нескінченному обсязі. Слов'янофіли розглядали народ як певний постійний набір ідеальних якостей, виокремлюючи в ньому особливу незмінну духовну сутність. Призначення великих особистостей полягає в тому, щоб бути представниками цього народного духу. Їхня велич насамперед залежить від того, наскільки вони зуміли виразити прагнення і бажання народу.

У другій половині XIX століття оформилися два напрямки в російській *філософії-революційно-демократичний ірелігійно-ідеалістичний*. Найвидатнішими представниками першого напрямку були *Микола Чернишевський* (1828-1889) і *Георгій Плеханов* (1856-1918). Чернишевський був одним із ідеологів російського селянського соціалізму. Він вважав, що Росія може поминути капіталізм і перейти безпосередньо до соціалізму. Однак обцивинний соціалізм Чернишевського припускав відкидання цивілізації й утримання Росії в первісному стані.

Філософія *Миколи Чернишевського*, яка започаткована на антропологізмі, виходила з

виробленої природничими науками ідеї про єдність людського організму. Для Чернишевського царина морального — це тільки функціональний придатак фізіологічного процесу, який, у свою чергу, приводить у дію процес соціальний. Тому людина за одних обставин буває доброю, а за інших — злою. Щоб спрямувати людину в бік морального розвитку, необхідно насамперед змінити реальні умови її життя, змінити її соціальне ста-

новище. Моральний світ, за Чернишевським, як і світ фізичний, Підлеглий закону причинності. Усі явища, що відбуваються в ньому, взаємозалежні і чітко визначені природою людини. Мислення по лягає в добір відчуттів та уявлень, що відповідають потребам мислячого організму в дану хвилину, а дії і вчинки зводяться до досягнення результатів, намічених мисленням. Усі люди — егоїсти, ними рухає бажання добра для себе. Добро — це велика користь, а позаяк бажанняв усіх однакові, то звичайна ошадливість і розважливність зобов'язують зменшувати егоїзм і надавати йому розумної форми (теорія «розумного егоїзму»).

Георгій Плеханов, основоположник російського марксизму, був прихильником моністичного розуміння історії. Ідею Карла Маркса про визначальну роль економічних відносин він корегував шляхом виділення підстави цих відносин у вигляді географічного середовища. Географічне середовище, на його думку, визначає характер продуктивних сил, створює об'єктивні передумови для стрибкоподібного розвитку соціальної надбудови.

Створена Плехановим модель історичного матеріалізму істотно відрізнялася від марксистського вчення. Він навіть гадки не мав, що в Росії здійсниться революція до того, як капіталізм набере повної сили і пролетаріат не становитиме більшу частину населення. Дяханов не вніс нічого нового в методологію марксизму. З часом російський марксизм все тісніше почав зближатися з народниками і дістав своє остаточне завершення в більшовизмі.

Основи російської релігійної філософії заклав видатний російський мислитель *Володимир Сергійович Соловйов* (1853 -1900). Син відомого історика Сергія Михайловича Соловйова, він навчався в Московському університеті і духовній академії. Після захисту докторської дисертації деякий час працював професором в університетах обох столиць, але після публічного захисту вбивць царя вимушений був піти у відставку і до кінця життя займатися філософією і публіцистикою. Перше уявлення про його філософську систему можна скласти уже за назвами основних творів.- «Виправдання добра» (1897); «Теоретична філософія»(1899); «Життєва драма Платона» (1898); «Смисл любові» (1894) та інші.

Центральна ідея філософії Соловйова — ідея всеєдності У своїй філософії всеєдності він намагався довести, що синтез філософії, І науки і богослов'я надасть можливість створення «цілісного знання», яке через «цілісне суспільство» приведе до «цілісного життя». Цілісне життя встановить живу й істинну єдність Творця і творіння, редником між якими виступить так звана світова душа, або Созвідси виникає «вільна теократія», котра, за Соловйовим, повин-

на бути створеною на основі об'єднаного християнства в церковно-монархічній державі. Етика її громадян має базуватись на основі загальних моральних цінностей «абсолютного добра», поширених у свій час Христом.

Ще одним представником цього напрямку є *Микола Бердяєв* (1874-1948). Коло його інтересів зосереджується на питанні пошуку засобів духовного оновлення та самоідентифікації суспільства і особистості, проблемах історіософії, антропософії та персоналізму. Джерелом філософських побудов він вважав християнське віровчення з акцентом на містичному світосприйнятті. Основні філософеми Бердяєва такі: укоріненість особистісного, історичного та соціального буття в Бозі, примат свободи над Богом та буттям. Для Бердяєва важливими атрибутами відносин Бога й людини є творчість, екзистенція і свобода. Свої погляди він виклав у роботах: «Філософія свободи» (1911), «Смисл творчості» (1916), «Смисл історії» (1923) та інших.

Важливий вклад у розвиток російської релігійної філософії внесли і такі філософи, як *Микола Лоський* (1870-1965), *Павло Фло-ренський* (1882-1937), *Семен Франк* (1877-1950), *Лев Карсавін* (1882-1952), *Іван Ільїн* (1882-1954), *Олексій Лосєв* (1893-1988) та інші. Це мислителі різних поглядів, але всіх їх єднає інтерес до духовних цінностей, визнання теоретичної та практичної першості духовного життя над зовнішніми формами співжиття, моральності, пошук змістовних творчих основ людського буття. Спадкоємці ідей, і, зокрема, ідей всеєдності, до яких закликали видатні представники російської інтелігенції Петро Чаадаєв та Володимир Соловйов, головне завдання філософії вони вбачали у формуванні теорії про світ як єдину цілісність з позиції морально-релігійного досвіду.

Релігійні та філософські ідеї знайшли своє відображення в літературі. Поети-декаденти і символісти — *Олександр Блок*, *Андрій Бєлий*, *Валерій Брюсов*, *Дмитро Мережковський* — оспівували людину. Релігійний умонастрій демонстрували щомісячник «Русская мьісль» (редактор Петро Струве). У збірниках «Проблеми идеализма» (1902) та «Вехи» (1909) *Павло Новгородцев*, брати *Сергій* та *Євген Трубецькі*, *Сергій Булгаков*, *Микола Бердяєв* та інші вели полеміку з матеріалізмом та марксизмом.

Однією з філософських течій, орієнтованою на гуманістичний погляд на людину і світ став російський

космізм. У руслі цієї філософії проблема людської солідарності майбутнього людства вирішується не так, як у філософії всеєдності, а з інших позицій. За світоглядну основу береться як релігія, так і наука: мрії про майбутнє стоять поряд з науковим аналізом, але зберігається постійна для ро-

сійської філософії ідея єднання людей. У роботах основних представників філософії космізму *Володимира Одоєвського* (1803-1869), *Миколи Федорова* (1828-1903), *Миколи Морозова* (1854-1946), *Костянтина Ціолковського* (1857-1939), *Володимира Вернадського* (1863-1945) та інших обґрунтовується необхідність єднання людей на основі ідей екологічного змісту. Людське суспільство розглядалося не як випадкове явище у Всесвіті, воно мало стати могутнім фактором у космічній протидії хаосу, у збільшенні ентропії. Науково-технічні проекти Костянтина Ціолковського стали фундаментом сучасної космонавтики, технічним доповненням до «космічної філософії». Космосу, заповненому різними формами життя, і людині, її розуму та творчості, відводилося в цих проектах основне місце. Виокремлення в російському космізмі глобально-екологічної проблематики привело згодом до розробки видатним українським ученим і філософом Володимиром Вернадським учення про ноосферу і формування антропо-космічного світогляду.

Висновки

Для російської філософії XIX — початку XX століття були характерні такі ознаки:

- 1) відсутність чіткої демаркаційної лінії між матеріалізмом та ідеалізмом;
- 2) розробка переважно проблем людини і суспільного устрою, а не гносеології і онтології;
- 4) літературна і літературно-критична форма філософствування;
- 4) виразна релігійно-моральна спрямованість;
- 5) широкий діапазон світоглядної проблематики.

Контрольні запитання

1. У чому проявляється космоцентризм філософії Стародавнього світу?
2. Які філософи античності вам відомі? 3. Як філософи Мілетської школи відповідали на питання: «Що є першоосновою усього існуючого?»? 4. Хто з античних філософів переорієнтував філософію з пізнання природи на пізнання людини? 5. У чому полягає особливість філософії

Платона? Розкрийте сутність його філософії.
6. Вченню яких античних філософів
притаманні елементи діалектики ?

7. У якому зв'язку, за Аристотелем, знаходяться матерія та форма?
8. Назвіть визначальні ознаки середньовічної філософії.
- 9- Які філософи середньовіччя вам відомі?
10. Що таке схоластика?
11. Які позитивні ідеї були розроблені середньовічними мислителями?
12. У чому полягає сутність суперечки про природу універсальї, яка мала місце в схоластичній філософії?
- 13-У чому полягає гуманізм філософії Відродження?
14. Що таке пантеїзм? Назвіть його представників.
15. Які особливості натурфілософії епохи Відродження?
16. Які методи пізнання розвивали Ф. бекон і Р. Декарт?
17. У чому полягає значення емпіризму і раціоналізму? Які особливості цих напрямків?
18. Окресліть характерні риси і сутність пантеїзму Б. Спінози.
- 19- Визначте ключові моменти французької філософії XVIII століття.
20. Назвіть основних представників німецької класичної - філософії; що притаманно їх вченням?
21. На якій підставі І. Кант зробив висновок про непізнанність світу?
22. Як слід розуміти слова Маркса: «У Гегеля діалектика стоїть на голові, треба її поставити на ноги, щоб розкрити під містичною шкаралупою раціональне зерно»?
- 23- Які, за Гегелем, основні етапи розвитку абсолютної ідеї?
24. Визначте і обґрунтуйте сутність діалектики Гегеля.
25. У чому полягає антропологізм матеріалістичної філософії Людвіга Фейєрбаха?
26. Чому період кінця XIX — початку XX століття у Росії нерідко називають духовним ренесансом?
27. Які основні проблеми ставила російська філософія першої половини XX століття?
28. Назвіть головні риси російського космізму.

Розділ 3

Сучасна світова філософія

Під сучасною філософією розуміють сукупність філософських вчень, що виникли в ХХ столітті і основні ідеї яких розробляються і сьогодні. Для цього періоду характерні динамічні соціально-політичні, науково-технічні та економічні процеси. Розвиток різних соціально-політичних режимів, суперечності між ними призвели до двох світових війн і поставили світ перед загрозою ядерної катастрофи. Зрештою, це час породження глобальних проблем. Все це не могло не позначитися на характері тих питань, які формулюють філософи сучасності. У духовному житті західного суспільства філософія разом з релігією, мистецтвом, наукою шукала шляхи подолання кризових ситуацій, прагнула бути духовною опорою для людини. Вивчення сучасної філософії дає ключ до ознайомлення з інтелектуальною культурою Заходу, асиміляції її здобутків і їх використання для розвитку духовної культури України.

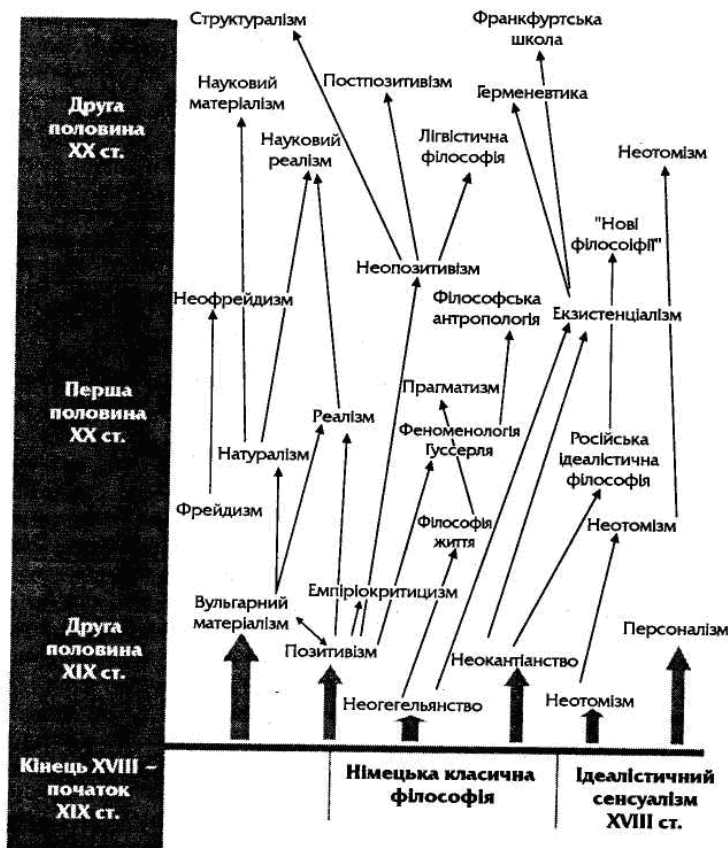
Загальна характеристика сучасної філософської парадигми

Філософію, яка існувала до середини ХІХ століття, називають класичною. Вона була значним кроком у становленні теоретичної думки порівняно з усім попереднім філософським розвитком. Характерною ознакою цієї філософії була безмежна віра в розум. Філософам-класикам властивий пізнавальний оптимізм, впевненість у тому, що раціональне пізнання, наука є тією силою, яка згодом дасть змогу вирішити всі проблеми, які стоять перед людством. Особливістю класичної філософії є також те, що, розглядаючи людину та історію, вона сконцентрувала свою увагу навколо проблеми свободи та інших гуманістичних цінностей і стверджувала необхідність раціонального пізнання загальнолюдських моральних принципів та ідеалів.

Філософія ХХ століття (некласична) формується

насамперед як антитеза класичній, як певне нове філософське мислення. Для **не-класичної філософії** характерні такі суттєві риси.

1. Сучасна філософія характеризується наявністю різноманітних шкіл. Найбільш відомими є такі: герменевтика, екзистенціалізм, неопозитивізм, психоаналіз, неомізм, персоналізм, прагматизм, структуралізм, феноменологія, філософська антропологія та ін. (схема 3-1). Проте це аж ніяк не означає її «космополітизацію». Навпаки, сучасна філософія набула «загальнолюдського», «планетарного» характеру. Річ утім, що ХХ століття — це час становлення нового рівня цілісності людства, яке починає активно визначати себе як суб'єкт загальнолюдської практики. В цих умовах філософія вперше

за всю свою історію стає реально «світовою філософією» — її провідні школи набувають статусу світових тенденцій планетарності філософської думки. Такому процесу значною мірою сприяє інтернаціоналізація філософських досліджень, об'єднання зусиль філософів різних країн і напрямків у розробці фундаментальних теоретичних проблем. Ці процеси виступають важливою передумовою для формування взаєморозуміння представників різних культур.

2. Сучасна філософія відмовляється від раціоналізму: стає на позиції ірраціоналізму. Ірраціоналізм (від лат. *irrationabilis* — нерозумний, несвідомий) — це система філософських вчень, які обстоюють обмеженість раціонального пізнання, протиставляють йому інтуїцію, віру, інстинкт як основні види пізнання. В історії філософії ірраціоналістична тенденція була притаманна неоплатонізму, августиніанству та іншим філософським школам. Як філософська течія ірраціоналізм сформувався в XIX столітті. У XX столітті цей стиль філософствування починає домінувати в західній філософії; «філософію мислення» замінює «філософія життя».

Ірраціоналізм з його приниженням або запереченням раціонального пізнання слід відрізняти від агностицизму, який затверджує принципову неможливість об'єктивного пізнання світу взагалі.

3. Більшість сучасних філософських систем має антропологічний характер. Вони поєднуються загальною особливістю: наявністю спільного підходу до визначення головної філософської проблеми, а саме проблеми людини. Антропологізм проявляється у спробах визначати основи і сфери людської особистості та суб'єктивності, розглядати людину як «міру всіх речей», із неї та завдяки їй намагати зрозуміти як її саму, так і навколишнє середовище (природу, суспільство), а також культуру. На розвиток філософського антропологізму мали вплив такі ідеї: по-перше, людина — це істота, яка володіє розвинутим даром створювати символи; по-друге, людина, отримавши відносну самостійність від природи, набула можливості саморозвитку, перевтілення; по-третє, спонтанність людської природи, здатність людини змінювати людське буття ніби знову відтворює саму людину не тільки духовно, а і як біологічний вид.

4. У філософії XX століття спостерігається суперечливе ставлення до науки. З'явилися погляди, які дістали назву сцієнтизму і антисцієнтизму. Сцієнтизм (від лат. *scientia* і англ. *science* — знання, наука) — позиція світогляду, в основі якої лежить уявлення про наукове знання як про універсальну культурну цінність і достатню умову для орієнтації людини у світі. Наука — це універсальне «всезнання», що містить відповіді на всі питання і дає людині абсолютну гарантію успішності її безпосередніх дій у будь-яких життєвих ситуаціях.

Такий погляд ігнорує суттєву рису науки, яка, зокрема, відрізняє її від релігії, — наука завжди передбачає сферу непізнаного як необхідну умову свого функціонування.

Як усвідомлена орієнтація, сцієнтизм утверджується в західній культурі в кінці XIX століття, причому одночасно виникає і протилежна світоглядна позиція — антисцієнтизм. Антисцієнтизм стверджує принципову обмеженість науки у вирішенні проблем людського існування, звертає увагу на негативні наслідки науково-технічного прогресу. Він тлумачить науку як «дегуманізуючу силу», що є джерелом трагічності людського існування.

5. У XX столітті дістала подальшого розвитку релігійна філософія. Спроби релігійного осмислення дійсності відрізняються від наукових методів, мають свою специфіку. Однак і в руслі релігійної думки народжувались і народжуються видатні філософські вчення, що значно впливають на культуру людства.

6. У XX столітті переважна більшість філософських шкіл і течій протистояла філософії марксизму. Це визначалось тим, що на довгі роки марксизм стає наріжним каменем ідеології та політики суспільства, яке намагалось на практиці реалізувати комуністичні ідеї. У прагненні довести неспроможність принципів марксизму більшість представників філософських течій віддали данину їх критиці. Довгі роки розвиток філософії здійснювався у сфері ідеологічного протистояння. Замість того щоб вирішувати суто філософські проблеми, сторони відшукували вади та слабкі місця у філософських концепціях одна одної. На цьому фоні підсилювались намагання побудови філософських систем, які прагнули до звільнення від впливу ідеології, природознавства і навіть науки.

Серед безлічі напрямів і течій філософії XX століття є кілька ліній, які найбільш яскраво характеризують основні тенденції її розвитку. Це, по-перше, ірраціоналістично-гуманістична; по-друге, сцієнтистська; по-третє, релігійна. Які основні ідеї репрезентовані в цих напрямках, в чому позначився їхній вплив на соціокультурне буття, світорозуміння і духовність людини XX століття, якою мірою вони підносять менталітет людства на новий щабель і в чому зазнали вони невдач? Саме ці питання знаходитимуться в центрі нашої уваги.

§ 2

Ірраціоналістично-гуманістичний напрямок у сучасній філософії

Позиції ірраціоналізму в сучасній філософії відстоює багато різних шкіл і напрямків. Серед них значне місце належить *філософи*

життя. Сформувався цей напрямок на межі XIX і XX століть і набув сили головним чином у Німеччині та Франції. Заснує його *Лр-тур Шопенгауер* (1788 -1860), котрий вважав, що розум у житті людини і у світі в цілому відіграє скромну, суто технічну роль. Основні життєво важливі процеси відбуваються без участі інтелекту. Життєвий світ людини є нерозумним, хаотичним і єдине, що якось упорядковує його, — це «світова воля» і аж ніяк не розум. Шопенгауер лише висунув основні ідеї нової філософії, а всебічний розгляд дістала вона у таких школах, як *філософія волі до влади Фрідріха Ніцше* (1844 -1900) і його послідовників; *академічна школа філософії життя* — *Вільгельм Дільтей* (1833-1911), *Георг Зіммель* (1858-1918), *Освальд Шпенглер* (1880-1936); *школа творчої еволюції Анрі Бергсона* (1859-1941) і його послідовників. Коротко розглянемо ці школи.

Філософія волі до влади. Німецький філософ і поет *Фрідріх Ніцше* виклав свої погляди в таких творах: «Так говорив Заратустра», «По той бік добра і зла», «Генеалогія моралі», «Воля до влади», «Анти-християнин» та ін. Ці твори репрезентовані в різних жанрах. Тут і форма есе, і праці, які складаються з афоризмів і фрагментів окремих роздумів. Філософія Ніцше набула вираження в поетичній творчості, в легенді, міфі. Її основні

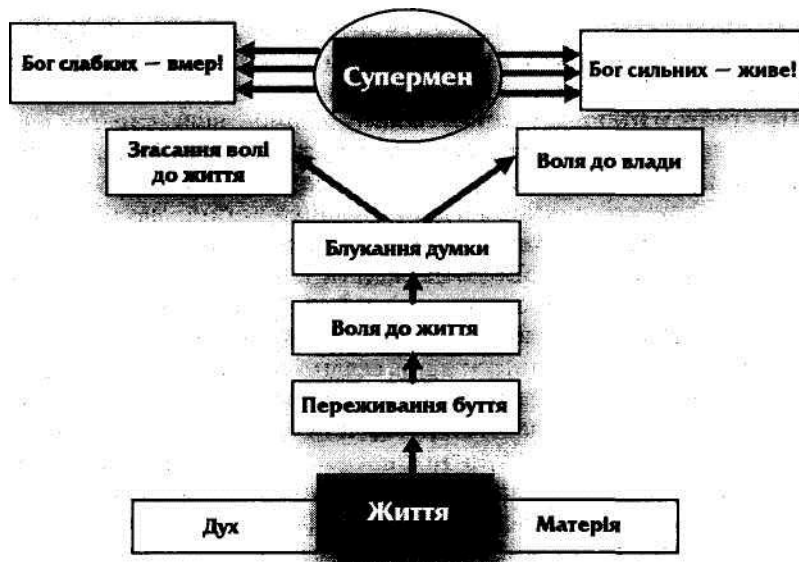

Схема 52. Філософія життя. Фрідріха Ніцше

положення можна звести до такої схеми (схема 3-2).

По-перше, Ніцше оцінює навколишній світ як хаотичний потік життя, активний життєвий універсум. Життя — це перша реальність (субстанція), що передує розділенню матерії та духу, буття і свідомості. Воно виступає вічним принципом буття, який реалізується в індивідуальних і неповторних формах людської діяльності. Розум, свідомість виконує в житті лише другорядну, підпорядковану роль захисту від руйнівних впливів зовнішнього середовища. Основним же стимулом всіх дій людини, які визначають і зміст цих дій, є сфера несвідомих життєвих потягів.

По-друге, на основі «волі до життя» Ніцше розвинув концепцію «волі до влади». Поняття волі, як основи всього існуючого, він запозичив у Шопенгауера, але в його працях йдеться не про абстрактну «світову волю», а про конкретно визначену волю — волю до влади. Ніцше переконаний, що основним законом світобудови є невичерпна воля до впливу і панування. Він діє і в рослинному, і в тваринному світах. Воля до влади — це мов «душа» світу, вкорінена в його глибинних надрах. Світ являє собою арену боротьби за владу, за перевагу над іншими. Владолюбство органічно властиве також і всім людям, хоч і різною мірою. Справжнім буттям людини може бути тільки постійний рух і становлення, невинна творчість. Всяка дія людини, на думку філософа, — це свого роду властолюбство. Несправедливість і пригнічення в суспільстві цілком природні, оскільки вони породжені перетинанням різних спрямувань до влади і розширенням своєї могутності. Прагнення до влади є незмінною внутрішньою суттю людини.

По-третє, найвищим типом людини Ніцше вважає надлюдину (супермена), що звільнилась від слабких сторін своєї природи. Ідея надлюдини була своєрідною реакцією німецького філософа на догматичне християнство, яке, на думку Ніцше, зробило людину слабкою, покірною і приниженою. Все краще в людині, писав філософ, знищило християнство. Воно завжди було на боці слабких, воно настирливо культивувало в людях слабкість і вбивало в них силу, виховувало почуття страху. На протигагу християнському ідеалу Ніцше дає свій ідеал людини сильної, владної. Він писав: «Бог помер!», бо віра в такого Бога не варта уваги, але віра в Бога мусить бути, тому — «Хай живе Бог!», але не Бог безсилим рабів, а Бог всесильних суперменів!». Ці ідеї Ніцше були пізніше використані німецьким фашизмом, хоча сам Ніцше ніколи не говорив про переваги німецької нації

над іншими народами.

Академічна філософія життя. Так само як і Ніцше, *Вільгельм Дільтей* вважав, що основним завданням філософії є осягнення життя. Він розглядав історію Духу починаючи з найдавніших часів.

У його розумінні Дух — це не тільки індивідуальна свідомість, але й самі філософські системи (матеріалізм, ідеалізм, дуалізм та ін.). Дух не можна пояснити лише за допомогою засобів науки. «Не пояснити, а зрозуміти за допомогою засобів інтуїтивного проникнення» — такий підхід Дільтея. Психологія «розуміння» повинна бути заснована на самоспостереженні, «вживанні», «самопереживанні» та інших подібних методах дослідження. «Остання таємниця життя» не може бути пізнана до кінця, до неї можна лише весь час наближатися.

Георг Зіммель, для того щоб розкрити проблему життя, звертався до історії культури і взаємовідносин людини з нею. Життя — це неперервна боротьба зі смертю, довічна плинність і мінливість форм культури. Історія культури представляє собою невблаганне породжування «життям» все нових і нових культурних форм, які рано чи пізно старіють і стають гальмом для життя. Доля культури через це завжди трагічна, так само як трагічна і вся історія людського роду.

Інтерпретує поняття «життя» в культурно-історичному плані і *Ос-вальд Шпенглер*. Життя для нього — це «доля», «душа» культури, яка обґрунтовує ідею катастроф, що, постійно і регулярно повторюючись в історії, призводять до виникнення і смерті замкнутих у собі цивілізацій.

Концепція творчої еволюції. Її розвивав представник французького інтуїтизму лауреат Нобелівської премії *Анрі Бергсон*. Як і попередники, він закликав розглядати життя не як щось закріплене і завершене, а як безперервне творче становлення. Для Бергсона життя — це метафізичний космічний процес, могутній потік творчого формування, «життєвий порив». Матерія — якісне начало буття, хоча й спричиняє опір, але все ж підкоряється життю. Людина трактується Бергсоном як творча істота, здатність до творчості якої визначається ірраціональною інтуїцією. Інтуїція (від лат *intuegi* — раптове осягання) — це безпосереднє і безмежне споглядання істини шляхом творчого натхнення і сили волі. Вона виникає не внаслідок міркування або ж спостереження, а шляхом укорінення в «інтимну сутність» предметів. Інтуїція представляє собою один із проявів життєвого пориву, який має в собі ясність і очевидність. Бергсон характеризує інтуїцію як основу духу, як саме життя, а завдання філософії — в тому, щоб допомогти людині оволодіти інтуїціями.

Помітний вплив на сучасну філософську культуру мала **феноменологія**. Цей філософський напрямок

започаткував німецький філософ і вчений, професор Нільського і Фрейбурзького університетів *Едмунд Гуссерль* (1859-1938). «Феномен» у перекладі з грецької мови — це те, що з'являється. У феноменології йдеться про те, що

з'явилося у свідомості людини в її чуттєвому досвіді і в подальшому процесі його осмислення. Феномен — це і відчуття, і сприймання, і уявлення, і думка.

Феноменологія є вченням про особливий стан свідомості, про феномени і їх значення. Проте під свідомістю феноменологія розуміє «чисту» трансцендентальну свідомість, абстраговану від людини і від суспільного середовища. Чиста свідомість — це потік свідомості, яка формує феномени — значення предметного світу. Гуссерль називає це інтенційною спрямованістю свідомості на предмет і на себе. Чиста свідомість відкривається як неупередженість між собою і світом.

Вирішальну роль у феноменології відіграють методи дослідження. Найбільш детально Гуссерль розробив метод ідеалізації або сут-нісного опису. Це метод пізнання чистих ідеальних властивостей, таких як «чисельність», «кольоровість», «вродливість». Такі властивості називаються «ейдосом» (від грец. *eidōs* — вид, образ, ідея). У процесі ідеалізації необхідно абстрагуватись від основи, в якій дані властивості конкретизуються, а також від її індивідуальних і родових властивостей. Пізнавальне зусилля повинно бути сконцентровано на якісному боці «ейдосу».

Провідне місце в ірраціоналістично-гуманістичному напрямку західної філософії належить **екзистенціальній філософії**. Вона зародилась у середині XIX століття, коли, на протипагу об'єктивному ідеалізму гегелівської філософії, датський філософ *Сьорен К'єркегор* (1813-1855) висунув тезу абсолютної цінності саме індивідуально-неповторного (а не всезагального) аспекту реальності як людського існування. Звідси виник і термін «екзистенціалізм» (від лат. *exiſtētiā* — існування). Ідеї К'єркегора, щоправда, на деякий час були забуті. І лише в 20-і роки XX століття німецький філософ *Мартін Хайдеггер* (1889-1976) в книзі «Буття і час» сформулював філософське вчення, центральним поняттям якого постала «екзистенція» — людське існування. Подібних висновків, незалежно від Хайдеггера доходить інший німецький філософ — *Карл Ясперс* (1883-1969). Упродовж 30-х років виникає і поширюється французький напрям екзистенціалізму, представниками якого були відомі письменники та філософи: *Альбер Камю* (1913-1960), ЖИИт *Поль Сартр* (1905-1980), *Габріель Марсель* (1889-1975), *Моріс Мерло-Понті* (1908-1961) та ін.

Що ж таке екзистенціалізм? Екзистенціалізм — це ірраціоналістична філософія, предметом вивчення якої є не об'єктивна реальність, а внутрішній світ людини. Основне завдання екзистенціалізму полягає у встановленні змісту людського існування. Центральними проблемами цієї філософії є:

1. *Проблема існування (екзистенції) людини.*

Екзистенціальна філософія стверджує, що не все, чим людина живе, що вона переживає, є справжнім існуванням. Коли людина працює, вчиться, відпочиває, радіє тому чи іншому випадку — це існування зовнішнє. У такому існуванні втрачається неповторна єдність, єдність кожної окремої особи, зникають ті первісні, внутрішні, інтимні, начебто незалежні від зовнішнього світу, від інших людей переживання, які й становлять існування. Для позначення існування в цьому розумінні й користуються терміном «екзистенція». Екзистенція виражає глибинну основу, сутність існування, неповторність, унікальність людини та її долі. Якщо існування показує людину такою, якою вона є, то екзистенція вказує на можливості, які містяться в ній. Екзистенція означає здатність людини здійснити свій вибір, розкрити свої можливості, бути собою.

2. *Проблема буття людини та буття світу.* Це центральна проблема екзистенціальної філософії. Про це свідчать навіть назви творів основоположників екзистенціалізму. У Хайдеггера — основна праця «Буття і час», у Сартра — «Буття і ніщо» та ін. Як же розуміють буття екзистенціалісти, і як це поєднується з проблемою людини? На відміну від класичних філософських вчень про буття, які розглядають його як об'єктивний, незалежний від свідомості світ, екзистенціалісти вважають, що філософія стоятиме на позиціях життєвого реалізму лише тоді, коли об'єктом її досліджень буде людина, її життя. Світ для людини існує оскільки, остільки вона йде від свого буття, надає світу певного значення та змісту. Людина творить світ таким, яким вона хоче його бачити, виходячи зі своїх переживань, створює свою емоційну картину світу. І тому, як стверджують екзистенціалісти, нема сенсу говорити про якийсь особливий, об'єктивний, світ позалюдського. В їх концепціях об'єктивна дійсність існує як суб'єктивна, як продукт переживань суб'єкта, як існування його сприйняття, його свідомості.

3. *Проблема свободи людини.* Екзистенціалізм називають філософією свободи. І справді, проблема свободи посідає в екзистенціалізмі важливе місце. Але ж у чому сутність свободи? Як її розуміють екзистенціалісти? Екзистенціалізм визначає свободу як вибір людиною самого себе: людина така, якою вона сама себе вільно вибирає. Свобода трактується не як свобода діяльності, а лише як свобода вибору або ставлення суб'єкта до

незалежного від нього оточення. Він може або вільно погодитися зі своїм станом, або теж вільно не приймати свого стану. Об'єктивна ситуація не сама по собі обмежує нашу свободу, а лише в якості переживання її як обмеження. Наприклад, в'язень або ж раб теж може бути «вільним», відповідним

чином самовизначаючи своє ставлення до свого становища. Звідси висновок: завдання людини полягає не в тому, щоб змінити світ, а в тому, щоб насамперед змінити своє ставлення до нього.

Ідеї екзистенціалізму мали і мають великий вплив на різноманітні течії сучасної філософської думки (схема 3-3). Під впливом цієї філософії розвивалась *франкфуртська школа* (Ю. Хабермас, А. Шмідт, Т. Адорно, Г. Маркузе та ін.), *школа нових філософів* (Ж. М. Бенуа, Г. Лардро, М. Гарен та ін.), які з'явилися в 70-і роки у Франції, та ін.

Одним із сучасних різновидів екзистенціальної філософії є **герменевтика** (від грец. *hermeneutike* — мистецтво тлумачення) — теорія і практика тлумачення текстів. Етимологію слова «герменевтика» пов'язують з іменем бога Гермеса — у давньогрецькій міфології посланця богів і того, що тлумачив їхню волю. Розробка філософії герменевтики як напрямку сучасної філософії була започаткована німецьким філософом *Гансом Георгом Гадамером* (1900-1991)- Він трактував

Схема 33- Ідейні джерела та еволюція екзистенціалізму

герменевтику не просто як метод гуманітарних наук, а як вчення про буття. Предметом філософського знання, на думку Га-

• дамера, є світ людини, трактований як сфера людського спілкування. Філософська герменевтика — це філософія розуміння, яка виконує універсальним способом буття людини у світі. Однією з найвпливовіших ідейних течій ХХ століття став **психо-аналіз**, або **фрейдизм**.

Засновником психоаналізу в його класичній формі був австрійський психолог, невропатолог, психіатр *Зигмунд Фрейд* (1856-1939). Основні погляди Фрейда викладені в його працях: «Три нариси з теорії сексуальності» (1905), «По той бік принципу задоволення» (1920), «Я і Воно» (1923), «Тотем і табу» (1913), «Майбутнє однієї ілюзії» (1927), «Незадоволеність у культурі» (1930) та ін. У названих працях яскраво проявляється перехід З. Фрейда від раціоналізму до ірраціоналізму. Відомо, що впродовж тривалого часу в європейській філософській думці домінували раціоналістичні концепції. Феномен свідомості був тим центром, навколо якого виникали філософські суперечки, пов'язані з осмисленням відносин між людиною і навколишнім світом. Фрейд ввів нове вимірювання у філософію. Він звернувся до аналізу психіки в цілому. На цій підставі у Фрейда формуються уявлення про суб'єктивну реальність людини. У праці «Я і Воно» він розгортає структурну концепцію психіки, зазначаючи в ній такі сфери:

а) несвідоме («Воно») — це визначальний глибинний план людської психіки. Він функціонує на основі природжених, природних, генетично первинних потягів;

б) свідоме («Я») — це розум людини, або «его». Воно виступає посередником між несвідомим та зовнішнім світом «Я», прагне зробити «Воно» прийнятним для світу і привести світ у відповідність з бажаннями «Воно»;

в) підсвідоме («Над — Я») — це внутрішня особиста совість. Вона утворюється під впливом системи суспільних заборон. Якщо «Воно» зумовлене генетично, «Я» — індивідуальним досвідом, то «Над-Я» є результатом впливу інших людей.

Важливим складовим елементом фрейдистського вчення було уявлення про існування в надрах «Воно», одвічних несвідомих інстинктів сексуальної насолоди

(лібідо). Вони вступають у конфлікт зі свідомістю, орієнтованою на принцип реальності, тобто на соціально прийнятні форми поведінки та способи задоволення бажань. Свідоме «Я» і підсвідоме «Над — Я» прагнуть підкорити сферу несвідомого «Воно». При цьому відбувається лише уявне розв'язання конфлікту, оскільки витіснені в несвідоме сексуальні бажання в будь-який-час можуть вирватись на поверхню і стати причиною нових конфліктів. Пошук їх реального розв'язання досягається шляхом свідомого оволодіння бажаннями, їх безпосе-

реднім задоволенням або сублімацією (від лат. *sublimare* — високо піднімаю, підношу).

Сублімація — це особливий вид відхилення інстинктів (лібідо) від притаманної їм спрямованості і переключення їхньої енергії на досягнення соціальних і культурних цілей. Сублімацією пояснює Фрейд виникнення релігії, мистецтва, суспільних інституцій. Сублімація, за Фрейдом, проявляється у творчості. З позиції сексуальних поглядів Фрейд аналізує творчість Леонардо да Вінчі, Ієте, Шек-спіра, Достоевського.

Найвідомішими послідовниками З. Фрейда були засновники *аналітичної психології* швейцарський психолог, філософ і культуролог *Карл Густав Юнг* (1875-1961), засновник *індивідуальної психології* австрійський психолог *Альфред Адлер* (1870-1937), засновник *сексуально-економічної теорії* австро-американський лікар *Вільгельм Рейх* (1879-1957), німецький філософ, психолог та соціолог *Еріх Фромм* (1900-1980), ідеолог «нових лівих» *Герберт Маркузе* (1898-1979) та ін. Ці філософи уточнили вихідні положення психоаналізу, оновили їх, і тому їх концепція дістала назву **неофрейдизму**.

Засновники неофрейдизму вказали на неспроможність ортодоксального фрейдизму вирішити проблему взаємодії особи і суспільства. Наприклад, основного представника неофрейдизму Еріха Фромма не задовольняв біологізм і соціальний песимізм Фрейда, тому він сконцентрував увагу на перетворенні психоаналізу на соціальну філософію. З цією метою він звернувся до попередньої філософської думки, а саме до поглядів Л. Фейєрбаха і особливо до праць К. Маркса, що дало йому змогу критично переосмислити фрейдівську точку зору на природу несвідомих потягів та роль соціальних факторів у становленні особистості. Проте, вважаючи, що соціальна теорія К. Маркса недостатньо враховує роль психологічного фактора, Фромм поставив за мету доповнити марксизм психоаналізом.

§3

Позитивістська тенденція в сучасній світовій філософії

Відповіддю на реальні проблеми науки, які були зумовлені бурхливим її розвитком у ХХ столітті, є виникнення такого напрямку у філософії, як **позитивізм**

(від *luxi.розійюиз* — позитивний). Основні ідеї позитивізму були сформульовані французьким філософом *Огюстом Контом* (1798-1857). Вся попередня традиційна філософія (матеріалізм та ідеалізм), на думку Конта, з її абстракціями («матерія», «дух» та ін.) та претензіями на самостійне дослідження реальності не

мають права на існування. Всі знання про світ дають тільки конкретні «позитивні» науки (звідси і назва), які спираються на безпосередній досвід людини. Конт допускав існування синтезу наукового знання, за яким можна зберегти стару назву «філософія». Предметом такої філософії повинно бути складання та систематизація спеціально-наукового знання (схема 34). Подібні ідеї розвивали англійські філософи *Дж. Стюарт Міль* (1806 - 1875), *Герберт Спенсер* (1820-1903).

У другій половині XIX століття розпочинається етап так званого *другого позитивізму*, або **емпіріокритицизму**. Його творцями були професор фізики Віденського університету *Ернст Мах* (1838-1916) та швейцарський філософ *Ріхард Авенаріус* (1843-1896). На відміну від «першого позитивізму», який розглядав філософію як синтезуючу науку, емпіріокритицизм зводив її до теорії пізнання і прагнув побудувати теоретичну модель процесу пізнання. В основу цієї філософії покладено ідеалістично витлумачене поняття досвіду. Досвід розглядається не як відображення об'єктивного світу, а як внутрішній світ свідомості, людських переживань, які виникають незалежно від впливів зовнішнього світу — як потік відчуттів, очищених від субстанції, причинності і взагалі від об'єктивної реальності. Емпіріокритицизм прагнув довести, що реально існують лише відчуття, все інше — їхні комплекси. Для «другого позитивізму» простір і час, закономірність є суб'єктивними формами упорядкування відчуттів, які зовсім позбавлені будь-якого об'єктивного змісту. Суб'єкт і об'єкт емпіріокритицизм визначає як елементи суто свідомості. Він заперечує достовірність людських знань, здатність науки пізнавати об'єктивну істину. Межею науки є «чистий опис» фактів чуттєвого сприйняття, до яких пристосовується думка.

На початку XX століття виникає і набуває поширення новий варіант позитивістської філософії — *«третій позитивізм»*, або **неопозитивізм**. Неопозитивізм — це течія, до якої входять різні логіко-філософські школи. Серед них: школи логічного позитивізму (логічного емпіризму), логічного негативізму, семантичного позитивізму (логічного аналізу) та інші.

1. *Логічний позитивізм (логічний емпіризм)*. Сформувався він у 1922 році. Його представниками є австрійський філософ *Моріц Шлік* (1882-1936), американський філософ і логік *Рудольф Карнап* (1891-1970), німецький філософ *Ханс Рейхенбах* (1891-1953), австрійський філософ *Людвіг Вітгенштейн* (1889-1951).

Логічний позитивізм розвивається в руслі головного ідейно-теоретичного спрямування перших двох етапів позитивізму. Він також заперечує за філософією право бути самостійним вченням, відкидає як матеріалізм, так і ідеалізм. Проте логічний позитивізм

Схема 34- Етапи розвитку позитивізму

привертає увагу не до систематизації спеціально-наукових знань у філософії, як це робив класичний позитивізм XIX століття, а до діяльності з аналізу мовних форм знання. Філософія не є теорія, а суть, аналітична діяльність з прояснення мови, усунення неточностей у позначеннях, які породжують «метафізичні» речення. Філософ не стільки дає знання, скільки займається терапевтичною діяльністю, усуває уявне знання.

Очищенню філософії, на думку неопозитивістів, сприяє розроблена ними процедура *верифікації* (від лат. *regisaca* — доводити істину). Суть принципу полягає в тому, що кожне твердження необхідно зіставити з фактами. Якщо при цьому виявиться принципова неможливість зіставлення якогось твердження з фактичними даними, то воно вважається позбавленим сенсу «псевдотвердженням» і від нього слід звільнитися. Таким чином, функція філософії полягає в поясненні діяльності людини в мовному світі. Згідно з такою логікою безглуздо говорити: «є матерія», «нема матерії», «матерія первинна», «свідомість первинна» чи запитувати: «Є Бог?» тощо.

Отже, принцип верифікації передусім був спрямований проти світоглядних принципів філософії. Однак вилючення світоглядних питань із філософії і наукового знання не виправдало надій. Класичні метафізичні проблеми були значними не лише для осмислення людської життєдіяльності, природи людини, а й для аналізу гносеологічних питань. Крім цього,

виявилось неможливим формалі-

зувати мову науки до кінця. Адже у структурі наукових теорій існують метафізичні висловлювання, які не можна перевірити за допомогою принципу верифікації. Все це спричинило крах принципу «верифікації».

2. Головна особливість логічного *негативізму*, другої різновидності неопозитивізму, полягає в переході від принципу верифікації до принципу фальсифікації. Основним його представником є англійський філософ і *соціолог Карл Поппер* (1902-1994). Ось окремі положення логічного негативізму:

якщо чуттєві факти досвіду збігаються з твердженнями (виразами) теорії, то ці твердження — істинні;

якщо чуттєві факти досвіду суперечать твердженням (виразам) теорії, то ці твердження — хибні. В цих положеннях — позиції верифікації, які логічний позитивізм не заперечує, але до них додає третю позицію;

якщо чуттєві факти досвіду, які підтверджують чи заперечують дані твердження, відсутні, то такі твердження можна назвати не істинними і не хибними, а виправданими. Це — позиція «принципу фальсифікації». Принцип фальсифікації (від. лат./*aižipsage* — підробляти) — це визнання відсутності фактів чуттєвого досвіду, які б спростовували дане твердження, за виправдання даного твердження, тобто «звільнення» його як від істинності, так і від хибності. Відсутність даних того чи іншого чуттєвого досвіду ще не є ні доказом, ні спростуванням твердження, виразу, теорії;

заключним висновком «принципу фальсифікації», який надає право твердженню бути тільки «виправданим», є вказівка на можливість появи фактів чуттєвого досвіду, які зможуть це твердження або підтвердити, або спростувати — надати статус істинного або хибного. «Виправдане» твердження — як «виконуюче обов'язки істинного» — може бути науковим терміном, але тільки тимчасово, до появи факту, який зможе «підняти» його на вищий (до істини) або «опустити» на нижчий (до хиби) рівень.

3. Третьою різновидністю неопозитивізму є *семантичний позитивізм*, або *лінгвістичний аналіз*. Його основними представниками були: *Бертран Рассел* (1872-1970), *Людвіг Вітгенштейн* (1889-1951), *Альфред Тарський* (1902-1984). Семантичний позитивізм заперечує жорсткі логічні вимоги, вважаючи, що об'єктом аналізу має виступати природна мова. Традиційні філософські проблеми, на думку його представників, можуть бути подані у вигляді дилем, які вирішуються через лінгвістичний аналіз та уточнення значення слів. У цьому виявляється сутність даної філософської течії. Отже, основне завдання цієї філософії полягає в розробці семантичної

теорії значення мовних виразів, яка є одночасно теорією розуміння. Ця течія мала значний вплив на сучасну логіку та лінгвістику.

4. «Паралельно» з семантичним позитивізмом у 60-70-х роках виникає *критичний раціоналізм Карла Поппера*, в працях якого в ряді питань позначився відхід від ортодоксального неопозитивізму; спираючись на його праці, виникає постпозитивізм. Основні його представники: *Імре Лакатос* (1922-1974), *Томас Кун* (1922-1996), *Паль Фейєрабенд* (1924-1996) та ін. Принциповим положенням пост-позитивізму стало твердження про визначальну роль науки в житті суспільства. Воно поєднується з прагненням відокремити науку як особливу сферу раціональності від псевдонауки і передусім від метафізики та ідеології. Представники цього напрямку переглянули вихідні принципи неопозитивізму щодо методології наукового пізнання, радикально переосмислили сам предмет вивчення — ним стали не окремі висловлювання, а наука як цілісна динамічна система, що розвивається, оскільки наукове знання є цілісним за своєю природою, його не можна розбити на окремі висловлювання чи незалежні один від одного рівні: емпіричний та теоретичний.

Однією з форм прояву позитивізму є методологічний напрямок, який дістав назву *структуралізму*. Він виник в європейській філософії в середині ХХ століття і об'єднує ряд шкіл у соціогуманітарному пізнанні, пов'язаних методом виявлення структури, тобто сукупності відношень між елементами цілого, що зберігають свою сталість у ході різноманітних перетворень і змін. У такому розумінні поняття «структура» характеризує не простий стійкий «кістяк» якогось об'єкта, а сукупність правил, за якими з одного об'єкта можна одержати другий, третій і так далі шляхом перестановки його елементів і певних симетричних перетворень. Виявлення структурних закономірностей окремих об'єктів досягається шляхом виведення відмінностей між цими об'єктами як перетворення один в одного конкретних варіантів єдиного абстрактного інваріанта.

Головними представниками структуралізму є французький антрополог і філософ *Клод Леві-Стросс* (нар. 1908 р.), філософ і історик культури *Мішель Фуко* (1926-1984), психоаналітик *Жак Лакан* (1901-1981), літературознавець *Ралан Барт* (1915-1980), один із засновників філософського напрямку постмодернізму

Жак Дерріда (нар. 1930 р.). Основним джерелом розробки методології філософського структуралізму була книга видатного швейцарського мовознавця *Фердінанда де Соссюра* (1857-1913) «Курс загальної лінгвістики*» (1916). Саме Соссюра належить ідея створення загальної науки про знаки, яку він назвав семіологією. Він вважав, що «мова є лише окремий випадок, який описується Теорією Знаків». Така позиція

Соссюра припускала можливість використання методів структурної лінгвістики під час дослідження інших знакових систем.

Саме ці особливості структурної методології врахував Клод Леві-Стросс при дослідженні шлюбно-родинних відносин, ритуалів, міфів, культурного і ментального життя первісних племен у цілому. Мішель Фуко переносить засоби структурного аналізу у сферу історії ідей. У своїй найбільш відомій праці «Слова і речі» Фуко на прикладі трьох наук — мовознавства, біології і політичної економії — розглядає зміну структур, які лежать у основі знання протягом трьох періодів історії європейської культури: ренесанс, класика і сучасність. Ролан Барт користується засобами структурного аналізу для усвідомлення європейських соціальних явищ. Кожний із структуралістів прагнув виявити «бінарні опозиції» (природа-культура, рослинне-тваринне, сиреварене та ін.), які лежать в основі глибинних структур людського розуму, визначити універсальну структуру людського буття.

Структуралізм базується на переконанні в існуванні єдності усього сущого, універсальності його принципів.

Говорячи про структуралізм, слід показати його позитивні моменти і значення для науки. Це, по-перше, ретельна розробка механізмів комунікацій; по-друге, опора на багатомірність культурних утворень. Проте структуралізм відмовляється від активності суб'єкта як носія культури, недооцінює індивідуальність, абсолютизує знаково-мовну систему. Структуралізм потребує синтезу з іншими науками.

§4 Сучасна релігійна філософія

Філософські напрями релігійної орієнтації на Заході виникли в основному в руслі християнського релігійно-теологічного комплексу або в безпосередньому зв'язку з ним. Найбільш концептуально стійкими та ідеологічно впливовими в західному світі є неотомізм, тейярдизм і персоналізм.

Неотомізм — офіційне філософське вчення католицької церкви. Серед найвідоміших представників неотомізму — колишній посол Франції у *Затикані Жак Марітен* (1882-1973), французький академік *Етьєн Анрі Жільсон* (1884-1978), *Густав Веттер* (1911), а також

Карел Войтило (Папа Іоан Павло II), що написав книгу «Діюча особа». На відміну від усіх інших філософій Заходу неотомізму властиві традиціоналізм, догматична стабільність ідей і теоретичних постулатів; він свідомо чинить опір тенденціям оновлення і не без гордості проголошує себе «філософією», «яка зберігається в століттях».

Філософії неотомізму притаманні такі характерні риси (схема 3-5).

1. Ідейними джерелами неотомізму є вчення філософа-схоластика XIII століття Фоми Аквінського. Латиною ім'я «Фома» вимовляється, як «Томас». Звідси його вчення — християнізований аристотелізм — дістало назву «томізм». Сучасний томізм — це неотомізм. Він був відроджений Енциклікою Папи Льва XIII в 1879 році. У наш час розробляють і пропагують неотомізм Академія св. Фоми у Ватикані, католицький інститут у Парижі, Пуллахський інститут поблизу Мюнхена, інститут Нотр-Дам у США та ін. Видаються журнали «Іоміст» та «Божественний Фома».

2. Предмет філософії неотомізму — буття Бога. Це відкрита релігійна філософія. Вона протиставляє абсолютне, надприродне буття — буттю конкретних речей. Буття саме по собі — це чисте буття (Бог). Неотомізм проголошує існування аналогії між Богом і його творінням: Творець протилежний світові, але його творіння дозволяє судити про нього.

Буття Бога неотомісти доводять на підставі створених ним речей. В основі теорії буття лежить ідея *креаціонізму* (від лат. *creatio* — ство-

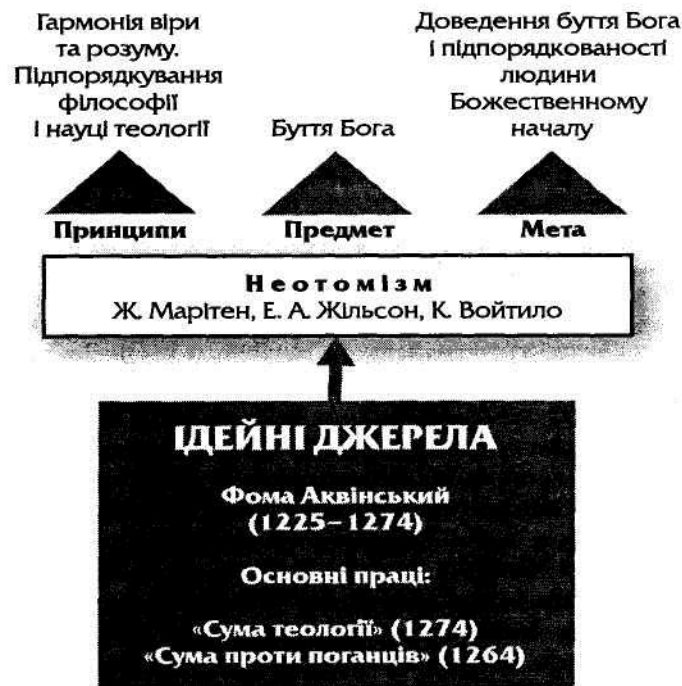

Схема 3-5- Філософія неотомізму

рення). За цією ідеєю органічний і неорганічний світ виникає внаслідок акту Божественного творіння. Звідси випливає, що матерія не вічна, вона другорядна. Питання про те, що таке буття, вирішується таким чином: «бути — значить бути створеним Богом, бути — значить бути в Богові».

3- Центральним принципом неотомізму є принцип гармонії віри та розуму. Він спрямований на те, щоб примирити догматичні основи християнської віри з вимогами мислячого розуму, узгодити недоказові положення релігії з раціонально-логічною силою знання і таким чином виправдати християнство перед наукою і освітою, авторитет яких дедалі зростає. Неотомісти запевняють, що віра без розуму перетворюється на сліпе поклоніння, марновірство (фідеїзм), а розум без віри впадає в гординю зарозумілості (атеїзм, скептицизм, науковий раціоналізм). Однак замість обіцяної «гармонії» віри і розуму неотомісти пропонують варіант підпорядкування розуму вірі, бо пропорція, в якій вони об'єднуються, продиктована міркуваннями католицького **віровчення**.

4. Мета філософії неотомізму — раціональне обґрунтування буття Бога. Все це було зроблене ще Фомаю Аквінським у працях «Сума теології» та «Сума проти поганців». Там міститься п'ять «обґрунтувань» буття Бога:

а) коли брати рух у всій його повноті, а не тільки як механічний рух, неможливо не прийти до визнання першодвигуна, тобто Бога;

б) коли все у світі має свою причину, то повинна бути «першо причина» — Бог;

в) безкінечна безліч можливостей і випадковостей у світі повинна керуватись цілком необхідною причиною, тобто Богом;

г) для вимірювання ступенів досконалості (красоти, блага, істинності) усього, що є у світі, повинно існувати мірило усіх досконалостей, тобто Бог;

г) все, що існує у світі, має певну міру доцільності, а отже, повинна існувати первісна і головна ціль — Бог.

З метою переконати в істинності релігійних догматів неотомісти «опановують» найсучаснішу наукову термінологію, активно оперують нею. Говорячи про створення світла в перший день творіння, Бог, запевняють вони, мав на увазі взаємоперетворення позитронів-електронів на потоки фотонів. Не заперечують неотомісти еволюційну теорію Ч. Дарвіна.

У сучасній релігійній філософії значне місце посідає **тейярдизм**. Заснував теорію тейярдизму *П'єр Тейяр де Шарден* (1881-1955) — видатний французький палеонтолог і антрополог. За релігійне інакомислення, вільне поводження з канонічним текстом

Святого письма він був висланий з Франції і позбавлений права читати лекції, публікувати філософсько-теологічні твори. Але після смерті Тейяра, в 60-х роках, його погляди широко використовуються у модерністських концепціях найрізноманітнішої орієнтації.

У своїх працях «Гімн Всесвіту», «Феномен людини» Тейяр де Шар-ден намагається узгодити релігійний світогляд з досягненнями сучасної науки. Він вважав, що сучасна наука істотно скорегувала середньовічну конструкцію світобудови, довела, що світ перебуває в постійному русі та розвитку. Тому необхідно докорінно переосмислити християнське світорозуміння. Центральним методологічним принципом сучасного мислення французький теолог проголосив еволюціонізм. Відмовившись від старозавітного міфу про одноразовий акт творіння Богом світу, Тейяр де Шарден висуває свою теорію космогенезу, де основними точками процесу розвитку Всесвіту виступають такі три етапи (схема 3.6): «переджиття» (фізична оболонка), «життя» (органічна оболонка) і «мислення». На етапі мислення з'являється людина, яка концентрує в собі психічну енергію, створює ноосферу, персоналізує світ. Така діяльність врешті-решт веде до формування «наджиття». На цьому рівні виникає вища форма в розвитку світу — духовна оболонка.

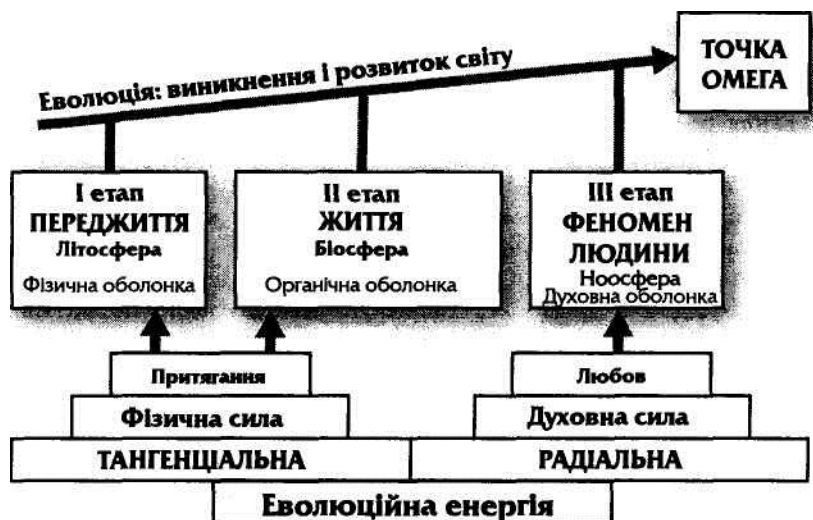

Схема 5.6. Теорія космогенезу Тейяра де Шардена
Керують космічним процесом не природні закони, які вивчає наука, а надкосмічний Бог, якого Тейяр де Шарден

називає «точкою Омега». У «точці Омега» підсумовується

і збирається у своїй довершеності та цілісності велика кількість свідомості, яка поступово перетворюється на Землі на ноогенез. «Наджиття», таким чином, знаменує стан єднання душ людей після завершення історії в космічному Христі. «Точка Омега» є центром Всесвіту і символізує собою Христа, співпричетного до Всесвіту і одночасно трансцендентного до нього.

Тейярде Шарден називає два види енергії як руйнівної сили, що не тільки дала імпульс еволюції, а й залишається її постійним джерелом. Це «тангенціальна» енергія—фізична сила, яка пов'язує однорідні елементи без їх ускладнення, забезпечує їх єдність без змін, тобто діє закон збереження енергії і принцип ентропії, — і «радіальна» енергія — духовна сила, яка поширюється на всі елементи світу і спрямовує їх рух «уперед і вгору», тобто забезпечує поступальний розвиток. Закон збереження енергії і принцип ентропії, за цією теорією, не тільки не діють, а й переходять у свою протилежність — духовна енергія не тільки не спадає і не розсіюється в процесі еволюції, а, навпаки, зростає, нагромаджується — аж до концентрації в «точці Омега».

Історіософські погляди Тейяра де Шардена позначені гуманістично-християнсько-ліберальною спрямованістю. Людство, згідно з його поглядами, рухається в ході історії шляхом універсалізації зв'язків між країнами і народами до стану великої «монади». Він вірив у силу союзу християнства і гуманізму, покликаних згуртувати всіх людей планети, висунув ідею поєднання науки і містики як панацеї від усіх бід сучасності.

У цілому концепція П'єра Тейяра де Шардена глибоко суперечлива — це складна суміш наукових прогнозів, утопізму, абстрактного гуманізму, містицизму й традиційного теїзму. Тейярдизм досить впливовий серед «лівих» католиків, які видають це вчення за «новий світогляд», що нібито вказує шляхи поєднання науки і релігії.

До сучасної релігійної філософії належить і такий напрям, як **персоналізм** (від *лат. persona* — особа). Основні положення персоналізму такі:

а) центральне поняття — особа, але не просто як реальна людина, особистість, а як першоеlement буття, духовна сутність, якій властиві активність, воля, самосвідомість; витoki людської особи йдуть від Верховної особи, тобто Бога;

б) світ (природа) є сукупністю духовних осіб, найвища з яких — Бог; все матеріальне є наслідком творчої активності особи: все — загальне — творчість Бога, конкретні речі — творчість людини; матеріальне має значення лише тоді, коли входить у досвід особи;

в) процес пізнання здійснюється індивідуальною особою завдяки її оцінювальній здатності (здатності визначати цінність об'єктів);

г) взаємовідносини особи і суспільства є ворожими (антагоністичними); зняття ворожості можливе через самовдосконалення особи і оновлення суспільства. Оновлення суспільства також зводиться до духовного оновлення особи. Тобто за перетворенням особи настає перетворення суспільства.

Персоналізм існує у двох варіантах: американському і французькому. *Американський персоналізм* (з кінця XIX століття) виникає як своєрідна реакція на деперсоналізацію і дегуманізацію особи в умовах техногенного прогресу і бюрократизованого суспільства. Його засновником був *Борден Боун* (1847-1910). Продовжили його вчення *Джордж Хаусон* (1834-916), *Мері Калкінс* (1863-1930), *Вільям Хокінг* (1875-1966), *Ралф Флюеллінг* (1871-1960), *Едгар Брайтмен* (1884-1954). На відміну від американського (більш абстрактного і академічного вчення) *французький персоналізм*, що виникає в 30-і роки XX століття, був набагато ближчим до життя. Це філософська доктрина, яка в осмисленні сучасного світу виходить з проблем «тотального» розвитку людини на основі примату (першості) духовних цінностей.

Французький персоналізм народжується з групи інтелігентів, котрі об'єднувалися навколо журналу «Esprit» («Дух»). Очолював групу *Еммануель Муньє* (1905-1950). Серед його представників — *Поль-Луї Ландсберг* (1901-1944), *Габріель Мадіньє* (1895-1958), *Поль Рікьор* (нар. 1913 р), *Жан-Марі Доменак* (нар. 1913 р). Основні положення французького персоналізму такі (схема 3-7):

а) криза людини є наслідком кризи цивілізації в цілому: криза виробництва позбавляє людину саморозвитку, недоліки системи розподілу ведуть до занепаду моралі, насадження соціальних стандартів гасить індивідуальну творчість, а засилля комфорту перетворює

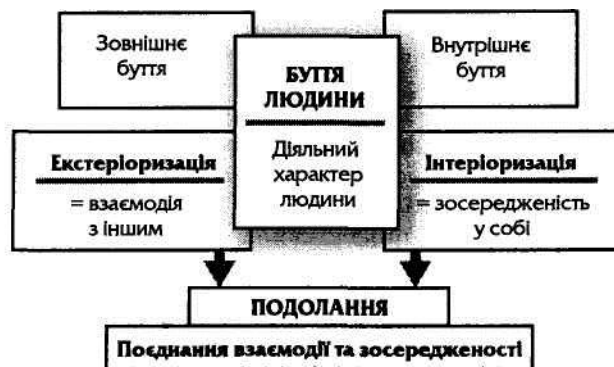

Схема 37- Онтологія французького персоналізму

борця на споживача;

б) буття людини має два виміри: «зовнішнє буття» — біологічні, економічні і соціально-політичні проблеми людини, які вивчають ся конкретними науками; «внутрішнє буття» — психологічні, еко номічні і культурні проблеми людини, які є предметом антрополо гічного знання;

в) індивід (окрема людина) включається в загальне (суспільне) завдяки своєму діяльному характеру. Діяльність характеру — це практична життєдіяльність людини, яка знаходить свій вияв у тру довій діяльності; «немає нічого людського, що не було б практи кою»; «діяльність людини — це її вершина»;

г) діяльний характер людини, як її діяльне ставлення до світу, формується процесом «залучення» людини до таких «видів руху», як екстеріоризація (від лат. *externus* — зовнішній) — взаємодія люди ни з зовнішньою реальністю; інтеріоризація (від лат. *internus* — внутрішній) — внутрішня зосередженість особи, її звернення до глибин власного «Я», взаємодія з самим собою; подолання — по єднання прагнень особи взаємодіяти з внутрішньою зосереджені стю. Подолання протиставлення себе і світу через поєднання «взає модії» і «зосередженості»;

г) внутрішній світ людини — основний предмет філософії і сер цевина не тільки людського існування, а й системи «людина-світ». Він має такі три рівні: по-перше, органічне і колективне несвідоме (досвідоме), змістом якого є сукупність чуттєвих інстинктів, потягів, прагнень (відповідає фрейдистському «Воно»); по-друге, свідомість, змістом якої є спрямованість людського індивідуального розуму на реальний світ і усвідомлення реальності (відповідає фрейдистському «Я»); по-третє, дух, змістом якого є надсвідомість «Я» та самосві домість «я». Це — «безодня особистої трансценденції», де здійснюєть ся перетворення реальності шляхом відродження об'єктивного в суб'єк тивному. На цьому рівні існування осмислюється з позиції Добра і Зла, Блага і Гріха, а також тільки тут особисте існування набуває істинної свободи — спрямованості окремої особи до Верховної особи (Бога).

Отже, основні орієнтації сучасної релігійної філософії полягають у:

1) повороті від теоцентризму до антропоцентризму, визнанні абсолютної цінності людини;

2) спробі скоригувати релігійну філософію і науку;

3) спіранні теорії пізнання на такі течії, як герменевтика, струк туралізм та ін.;

4) визнанні важливості збереження гуманістичної орієнтації культури;

5) увазі до проблеми суспільного розвитку;

6) екуменістичному зближенні релігій як засобу пом'якшення драматичних суперечностей сучасності.

§5 Марксистська філософія: класичний і сучасний етапи

Марксизм — філософія, економічна і соціально-політична доктрина, що за останні півтора століття існування так чи інакше вплинула на долю людства. Його творці — *Карл Маркс* (1818-1883), *Фрідріх Енгельс* (1820-1895); час створення — 40-і роки XIX століття. Об'єктивними факторами виникнення **марксистської філософії** були такі (схема 3-8).

1. Соціально-економічні і політичні передумови. До них слід віднести:

а) утвердження капіталізму як соціального строю. Це відбулося завдяки промисловій революції в Європі на межі ХУІІІ-ХІХ століть. Необхідним наслідком цього була, з одного боку, велика машинна індустрія, а з другого — промисловий пролетаріат;

Схема 3-8. Передумови виникнення філософії марксизму

б) вихід пролетаріату на політичну арену. Експлуатація капіталістами найманих робітників призвела до зростання незадоволення станом справ, страйків, виступів проти економічного стану;

в) потреба робітничого класу в науковій теорії. Такою теорією і став марксизм. Він виникає у вигляді системи ідей, принципів, теорій, яка прагне дати відповіді на філософські запитання: чи може бути суспільство справедливим; які перспективи розвитку суспільства та ін.

Отже, марксистська філософія виникла як відповідь на запит нової історичної епохи.

2. Природничо-наукові передумови. Особливе місце тут належить трьом великим відкриттям. Це:

а) закон збереження і перетворення енергії. Згідно з цим законом певна кількість руху в одній його формі (механічній, тепловій іт. д.) перетворюється на рівну їй кількість руху в якійсь іншій формі. Закон став науковим підґрунтям філософських висновків про нестворюваність і незнищенність матерії та руху;

б) клітинна структура живого, рослин і тварин. Це дозволило зробити філософський висновок про єдність усіх живих організмів і про те, що основою цієї єдності є клітина;

в) створення еволюційної теорії. У філософському аспекті ця теорія аргументувала ідею безперервності еволюції органічного світу, закономірності виникнення людини як найвищого прояву природи.

Успіхи природознавства, великі відкриття дали Карлу Марксу і Фрідріху Енгельсу певний матеріал для філософських узагальнень, для створення нового світогляду.

3- Теоретичні джерела. Головними, безпосередніми і найважливішими були такі джерела:

а) німецька класична філософія (особливо праці Г. Гегеля і Л. Фейєрбаха). Карл Маркс і Фрідріх Енгельс критично сприйняли й застосували на нових засадах гегелівське вчення про діалектику як теорію розвитку і філософський метод. По-новому трактуються також філософські ідеї Фейєрбаха, зокрема його антропологічний матеріалізм;

б) англійська політична економія. Карл Маркс, переробивши кращі досягнення прогресивних буржуазних економістів Адама Сміта і Давида Рікардо, обґрунтував закономірності розвитку капіталізму;

в) французький утопічний соціалізм. У соціалістів-утопістів Сен-Сімона, Шарля Фур'є та ін. Маркс і Енгельс сприйняли ідеї соціалізму.

Свої філософські погляди Карл Маркс і Фрідріх Енгельс виклали в таких наукових працях — Маркс: «До критики гегелівської філософії права» (1843), «Тези про Фейєрбаха» (1845), «До критики політичної економії» (1859), «Капітал» (1867, 1885, 1894); Енгельс «Становище робітничого класу в Англії» (1845), «Походження сім'ї, приватної власності і держави» (1884), «Анти-Дюрінг» (1878), «Діалектика природи» (1882), «Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії» (1886); Маркс і Енгельс: «Святе сімейство» (1856), «Маніфест Комуністичної партії» (1848).

У чому ж полягала **новизна філософських поглядів Маркса та Енгельса?**

1. Філософська основа марксизму заснована на по'єднанні матеріалізму з діалектикою, на так званому діалектичному матеріалізмі. Це одне із надбань марксизму. Відомо, що діалектичні закони мірності були сформульовані Гегелем. Проте Гегель вважав, що вони є законами розвитку ідей, понять. На противагу Гегелю, Маркс і Енгельс відкрили діалектику речей і показали, що діалектика понять є відображенням у свідомості людини діалектики об'єктивного світу.

2. Особливе місце у філософії марксизму посідає проблема людини. Розуміння людини в домарксистській матеріалістичній філософії зводилась до того, що людина — частина природи, активна, свідомо істота, яка має права на свободу і потребує гуманного ставлення до себе (французький матеріалізм XVIII століття і вчення Л. Фейєрбаха). Карл Маркс і Фрідріх Енгельс почали розглядати людину не лише як продукт природи, а й як соціальний феномен, при чому акцент робили на її соціальних характеристиках.

3. Розвиток суспільства в марксизмі розглядається з матеріалістичних позицій. Попередня філософія вбачала джерело розвитку суспільства в ідеях. Філософія марксизму переносить акцент на економічне життя суспільства, насамперед на сферу матеріального виробництва. Вона послідовно проводить думку, що в основі суспільного розвитку лежить спосіб виробництва матеріальних благ. Минуле і майбутнє людства в цій філософії постає як послідовний процес зміни способів виробництва. Ось чому філософію марксизму називають також історичним матеріалізмом.

4. Червоною ниткою через увесь марксизм проходить ідея знищення приватної власності. Приватна власність, за Марксом, є найглибшим джерелом, витоків усіх соціальних бід, і тому саме її потрібно ліквідувати. На цьому підґрунті Маркс будує концепцію «розумної держави й розумного суспільства» (комунізму), в якому всі люди будуть мати рівні права, однакові соціальні можливості для реалізації сутнісних сил. Єдиним способом знищення приватної

власності і утворення нового соціального ладу Маркс вважав соціалістичну революцію.

5. Важливе місце в філософії марксизму посідає проблема практики. Вона трактується як матеріальна предметно-чуттєва, ціле спрямована діяльність людини, завдяки якій змінюється природний і суспільний світ, у тому числі і сама людина. Вищим рівнем практики Маркс і Енгельс вважали революційну зміну суспільних відносин. Революційна практика пролетаріату і широких народних мас мала бути тим важелем, за допомогою якого ця філософська теорія могла реалізуватися.

6. Важливою характеристикою марксистської філософії є її атеїзм. У цьому вченні релігія піддається нищівній критиці. Для цього використовуються досягнення науки і надбання попередньої філософії, насамперед французьких просвітителів XVIII століття та вчення Людвіга Фейєрбаха.

Особливий вплив марксистська філософія мала на діячів російського революційного руху, передусім на *Володимира Леніна* (1870-1924) — творця більшовизму. Внаслідок історичних реалій, що склалися в царській імперії в жовтні 1917 року, Ленін й його соратники реалізували марксизм на практиці. Так виникла нова пролетарсько-робітничка держава — СРСР. Однак реальна практика соціалізму, зокрема диктатура пролетаріату, виявилася зовсім не такою, якою вона уявлялася її творцям. У результаті соціалістичного будівництва утворилося не суспільство соціальної справедливості та рівності, як передбачали основоположники марксизму, а суспільство з тоталітарним режимом на чолі з купкою вибраних правителів, які вважали себе «вірними продовжувачами справи марксизму-ленінізму».

. Практичне втілення марксизму в Росії поклало початок 73-річній побудови «комуністичного раю» на землі. Це будівництво розколело віт на дві ворожі, протилежні за ідеологією суспільно-політичні системи. Догматизоване марксистське вчення стало офіційним філософським вченням у новоутвореній країні робітників і селян. Марксистська філософія перетворилася з галузі культури на ідеологічний югехізіс соціалізму і комунізму. Філософські системи, що відрізнялися від марксистських, оголошувалися хибними, ненауковими, а їх прихильники — ворогами народу та існуючої державної системи. Захід не сприйняв основоположних ідей марксизму. Крім Росії, марксизм ніде не перетворився ні на більшовизм, ні на сталінізм. На Заході еволюція марксизму була зовсім іншою, із нього виростала європейська соціал-демократія. Зауважимо: марксизм ніколи не був на Заході державною ідеологією, а освоювався як важлива складова частина широкої і розгалуженої соціально-критичної традиції.

Не маючи змоги показати всю різноманітність західної марксистської філософії ХХ століття, розглянемо найвідоміший її напрям — **неомарксизм**. Неомарксизм — це сукупність марксистських і промарксистських течій, що характеризуються критичним ставленням до капіталізму, «реального соціалізму» і його «марксистсько-ленінської» ідеології. Неомарксизм поділяється на два основних напрями: *діалектико-гуманістичний* і *сцієнтичний*. Засновниками першого вважаються *Дйордь Лукач* (1885-1971) і *Антоніо Грамші* (1891-1937). Вони та їх послідовники вважали традиційний марксизм недостатньо людським, тому прагнули поставити в центр марксистської філософії людину як суб'єкта історичної дії. Водночас неомарксизм часто використовує ідеї немарксистської філософії, що створює в межах «діалектико-гуманістичного» напрямку спектр різних течій. Основними течіями є такі:

а) **Франкфуртська школа**. До неї належали *Герберт Маркузе* (1898-1979), *Теодор Адорно* (1903-1969), *Юрген Хабермас* (нар. 1929 р). Використовуючи окремі положення марксизму для критики сучасного високорозвиненого індустріального суспільства, вони водночас виступали з «ліворадикальною» критикою соціалізму. Популярність Франкфуртської школи зросла на Заході з розвитком руху «нових лівих», який критикував Західну культуру в середовищі інтелігенції;

б) **Фрейдомарксизм**. Він набув великої популярності в 60-70-х роках ХХ століття. Фрейдомарксистки *Віаьгеяьм Ряйх* (1879-1957), *Еріх Фрам* (1900-1980) та ін. прагнули поєднати проблематику фрейдизму з соціальною проблематикою марксизму. Вони досліджували деформації психічної структури особистості і шукали шляхи їх подолання;

в) **екзистенціалістський марксизм**. Він виник у Франції в 50-60-х роках під впливом праць *Жана-Псиза Сартра* (1905-1980) і *Моріса Мерло-Понті* (1908-1961). Основна проблематика цієї теорії — «реабілітація» гуманістичної концепції «молодого Маркса», за допомогою екзистенціонального розуміння сутності людини, неогегельянської діалектики, елементів феноменології і «філософії життя»;

г) **феноменологічний марксизм**. Виник він в Італії і США. Його основоположником вважають *Альфреда Шюца* (1899-1959), ідеї якого стали вихідним пунктом різноманітних концепцій цієї школи. Для найновіших варіантів феноменологічного марксизму є характерним: заперечення об'єктивного існування соціальних структур; отожднення структур взаємодії з уявленнями про них індивідів, які взаємодіють; відмова від об'єктивного дослідження соціальних явищ задля «розуміння», «вживання», «співчутливого» опису;

г) **Будапештська школа марксизму**. Її представники орієнтувалися на положення ранньої праці *Дйордя Лукача* «Історія і кла-

сова свідомість», в якій філософську позицію марксизму автор вбачає не в класовій боротьбі, а в акцентуванні людських проблем під кутом зору людського існування, тобто марксизм «прочитується» в екзистенціально-гуманістичному тлумаченні; філософія марксизму не стільки протиставляє себе діалектико-ідеалістичній філософії Гегеля, скільки розвиває і поширює себе на суб'єктивно-соціальну сферу; діалектика «чистого» матеріального світу, як світу мінеральної та органічної природи без участі людини, позбавлена сенсу, бо в такому світі відсутні основоположні елементи діалектики — суб'єкт і об'єкт, які, взаємодіючи, забезпечують єдність теорії і практики як суті і мети діалектики людського світу. Тут спостерігається відверте заперечення Енгельсової «Діалектики природи»;

д) **югославська група «Праксіс»**. На початку 50-х років XX століття в хорватській столиці Загребі виходив журнал «Праксіс», навколо якого згуртувалась група марксистів на чолі з редактором *Гайо Петровичем*. Учасники групи проголосили невизнання марксизму «науковою» філософією. Претензії марксизму на «науковість» були визнані як «позитивістська деформація». Група не визнавала діалектику природи і «теорію відображення», всупереч яким утверджувалась активно-творча функція свідомості, заперечувала визначальну роль матеріального «базису» суспільства щодо ідей, політики, культури і, нарешті, проголошувала принципову несумісність і суперечність детермінізму і свободи.

Представники другого — *сцієнтистського* напрямку неомарксизму вважають марксистське вчення про суспільство недостатньо науковим. Вони апелюють передусім до економічних праць зрілого Маркса, матеріалістичної гносеології та аналізу класів.

Отже, неомарксизм характеризується різноманітністю течій, концепцій, ідей, які багато в чому відрізняються від теоретичних положень первісного марксизму. В цілому марксизм потребує не апологетів і руйнівників, а справжньої критики і розвитку. Оновлений і звільнений від догматів та помилок, він може і повинен поряд з іншими філософськими школами та напрямами шукати і знаходити відповіді на запитання, що постали перед людством на початку XXI століття.

Висновки

1. XX століття — це той час і простір, який трансформував через різні філософські напрями філософський досвід минулого в нових, дуже суперечливих, динамічних соціально-політичних умовах і дав свої, інколи полярні відповіді на вічні світоглядні питання, передусім на проблему світу і людини.

2. Суттєвою характеристикою сучасної західної філософії є її різноманітність, що знаходить свій вияв яку світоглядній орієнтації, так і в методологічних настановах.

Контрольні запитання

1. Назвіть основні тенденції некласичної філософії кінця XIX століття.
2. Які фактори впливають на еволюцію сучасної західної філософії?
3. Назвіть напрямки філософії XX століття, пов'язані із захистом та поновленням класичних філософських традицій.
4. Що таке сцієнтизм та антисцієнтизм ?
5. Що таке ірраціоналізм ?
6. Які історичні форми має позитивізм ?
7. У чому полягає подібність та своєрідність філософських поглядів логічних позитивістів та постпозитивістів?
8. Що таке принцип верифікації ?
- 9- Яка різниця між фрейдизмом та неофрейдизмом ?
10. Який зміст філософської категорії «екзистенція» ?
11. Чи є екзистенційна філософія гуманістичною?
12. У чому полягає суть еволюції релігійної філософії XX століття?
- 13-У чому полягають основні завдання філософії в сучасний період ?
14. Які найтипівіші риси основних філософських напрямів і шкіл XX століття?
15. Визначте основні риси марксистської філософії.
16. Чи є відмінність між теоретично-філософськими поглядами Маркса і Енгельса і їхнім ідеологічним і політичним тлумаченням? Якщо є, то в чому вона полягає?
17. У чому полягає сутність матеріалістичної діалектики?
18. Які риси притаманні матеріалістичному розумінню історії?
- 19- У чому Маркс мав рацію і в чому помилявся в критиці капіталізму? Ваша точка зору. 20. Що таке неомарксизм?

Розділ 4

Українська філософія: традиції та особливості

Філософія України — органічна частина всесвітньої філософії. Проблеми, які вона розглядає, тісно пов'язані з постановкою і теоретичним їх розв'язанням у світовій філософії. Разом з тим історія філософії України відтворює і самобутні підходи й шляхи розв'язання цих проблем, що спираються на національні культурні традиції. Наше звернення до історії вітчизняної філософії має велике пізнавальне значення. Відомо, що без історії немає і теорії. Не вивчивши зміст і етапи розвитку філософської думки в Україні, неможливо повною мірою зрозуміти історію українського народу, особливості формування його духовного світу, його культури та традицій.

Ряд філософів у розвитку та становленні філософії в Україні виокремлюють три періоди: перший період — становлення і розвиток філософської думки в Київській Русі; другий період — період філософії українського Відродження та Просвітництва і розвитку філософії в Києво-Могилянській академії; третій період — період української філософії в культурі романтизму XIX — першої половини XX століття. Погоджуючись з такою концепцією періодизації історії філософії в Україні, мабуть, варто доповнити її четвертим і п'ятим періодами. Четвертий період — від 30-х років XX століття до кінця 80-х років — філософія радянського періоду, а також філософія української діаспори. П'ятий період — період народження культури незалежної України й формування сучасної філософії кінця XX та початку XXI століття.

Отже, мета цього розділу — провести загальний огляд розвитку української філософської думки, починаючи з доби Київської Русі і кінчаючи дослідженнями сучасних вітчизняних філософів.

§1

Філософська думка доби Київської Русі

Київська Русь — перша східнослов'янська держава, де в межах духовної культури здійснювалося становлення вітчизняної філософської думки. Але визначити «момент» виникнення філософії як такої, звісно, ніхто не може, оскільки її становлення — це тривале накопичення узагальнених знань про довколишній світ.

Можна лише з певністю сказати, що для вітчизняної культури у становленні давньоруської філософської думки принципове зна-

чення мав процес християнізації Київської Русі (988). Перемога християнства в кінці X століття мала своїм наслідком проникнення античних та середньовічних філософських ідей на Русь через Візантійську імперію та сусідню Болгарію. Цей час і є початком розвитку філософської думки у стародавній Русі.

Другою важливою передумовою виникнення, поширення та розвитку філософських ідей у Київській Русі є писемність. Історики вважають, що писемність на Русі виникає відразу після утворення слов'янської азбуки *Кирилом* та *Мефодієм*, тобто з початку X століття, а набуває розвитку і поширення з середини X століття. Про це свідчать, наприклад, тексти договорів, укладених князями *Олег*ом та *Ігорем* у 907, 911, 944 роках. Їх складала грецькою мовою і відразу ж перекладали і писали руською.

Важливим етапом у зародженні філософської думки на Русі є формування літературно-писемної мови, коли, у зв'язку з введенням християнства, почався масовий переклад книг.

У давньоруській літературі XI-XII століть можна виокремити такі напрямки: перекладна література та оригінальна. Перекладалися передусім біблійні тексти, твори отців церкви та богослужбна література, потрібні для практичного функціонування нової ідеології. Біблія перекладалася частинами. У XIII — XIV століттях був перекладений Новий Завіт та кілька книг Старого Завіту. Повний же переклад Біблії здійснили лише наприкінці XV століття.

Перше місце серед найпоширеніших у Давній Русі перекладених творів посідає твір *Іоана Дамаскіна* «Джерело знань». Широко був відомий у Давній Русі слов'янський *просвітикіоан Болгарський* (864-927). Він переклав з грецької твори *Іоана Дамаскіна*, написав кілька своїх творів і склав слов'янський «Шестиднев», тобто тлумачення біблійного оповідання про шість днів утворення світу (за Біблією).

Поширення в Київській Русі набули і збірки висловів давньогрецьких та римських філософів. Однією з таких збірок була збірка «Бджола», де містилися уривки з філософських творів *Платона*, *Арістотеля*, *Сократа*, *Піфагора*, *Демокріта*, *Епікура*, *Анаксагора* та інших. Завдяки таким творам, як «Повість про царевича Юсафа» та «Повість про Акіра премудрого», Давня Русь знайомилася з філософською думкою середньовічного Сходу.

У XI-XII століттях з'являються і оригінальні твори давньоруських авторів. На перше місце за своїм філософсько-світоглядним значенням слід поставити «Слово про Закон і Благодать», написане першим руським за походженням митрополитом *Гларіоном*. У формуванні світоглядних ідей велику роль відігравали і такі твори, як «Послання до Фоми» *Юшмента Смолятича* (сер. XII ст.), «Слово про терпіння

та любов» *Феодосія Печерського* (бл. 1036-1074 рр), «Златоуст» і «Торжественник», а також «Притча про людську душу і тіло» *Кирила Туровського* (бл. 1130-1182рр.), «Слово» та «Моління» *Данила Заточника* (кінець XII — поч. XIII ст.). В основу майже всіх руських літописів, що розповідають про початкову історію Русі, покладено літописне зведення, що називається «Повість минулих літ». Не можна не згадати і твір «Слово о полку Ігоревім» (1187). Це не тільки видатний літературний пам'ятник, але й джерело філософських поглядів етапу становлення державності східних слов'ян.

Мислителі, письменники, публіцисти були не тільки серед осіб духовного звання, хоча саме вони переважають у середньовічній період. Значним культурним діячем Київської Русі серед мирян, безсумнівно, є князь *Київський Володимир Монамах*, автор «Повчання». Це один з небагатьох текстів, де поданий етичний кодекс поведінки мирян.

Ми перелічили основні пам'ятки писемної культури Київської Русі, хоч далеко і не всі. До нас дійшло 424 рукописи XI—XIII століть. А загальна кількість рукописних книг часів Київської Русі може становити від 31,5 до 130-140 тисяч томів.

У всіх цих роботах знаходять свій вияв особливості, що становлять **основу філософської культури Київської Русі** (схема 4.1). Які ж це особливості?

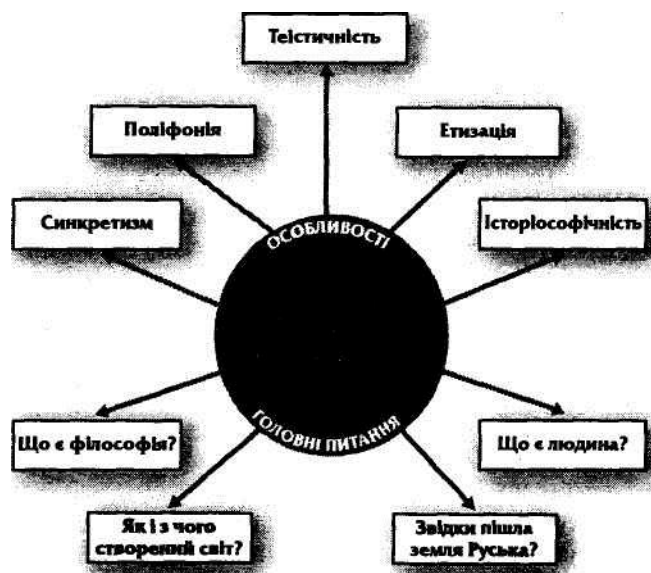

Схема 4-1. Особливості філософської культури Київської Русі

По-перше, для філософської культури Київської Русі характерний *синкретизм*, тобто нерозчленованість. Річ у тім, що в культурі Давньої Русі не існувало ще розподілу між різними сферами духовної діяльності людини. Кожен твір тієї епохи для нас є водночас пам'яткою і історії, і літератури, і філософії.

По-друге, для філософської думки тієї епохи характерна *різно-манітність підходів* до розв'язання тих чи інших проблем. Вона розвивається не як монолог, обмежений православною догмою, а як поліфонія (багатоголосся) різних позицій.

По-третє, для філософської думки того періоду характерна *теї-стичність*, тобто розвиток під егідою церкви, церковного світогляду. Однак, будучи теїстичною, вона не була теологічною. Як це розуміти?

Річ у тім, що давньоруські книжники здебільшого були не теологами, не релігійними проповідниками, а політиками, їх непокоїли передусім соціально-політичні та етичні проблеми. Проте їх праці створювалися під великим впливом релігійної ідеології. Тож філософська культура того періоду є теїстичною, але не теологічною.

По-четверте, для філософської культури Київської*Русі характерна *етизація*. Це означає, що розгляд будь-яких проблем здійснювався книжниками з позиції етики: через конфлікт сил добра і зла.

По-п'яте, для філософської думки періоду становлення характерна *історіософічність*. Тобто центральною проблемою філософської думки Київської Русі була проблема вироблення уявлень про людську історію.

Які ж філософські питання були в центрі уваги київських «книжників»?

Насамперед давні русичі намагалися відповісти на питання: що таке філософія? їх цікавив комплекс проблем, що стосувався світобудови. Вони прагнули з'ясувати глибинні джерела людської історії, знайти відповідь на питання: «Звідки пішла земля Руська?». Їх захоплювали загадки людського буття. Напружений пошук відповідей на ці та подібні ним питання становив зміст філософської думки Київської Русі.

Отже, можна стверджувати, що вже в епоху розвитку Київської Русі були закладені підвалини філософського мислення, сформульовані основні поняття та категорії, засвоені і творчо пристосовані до руської дійсності елементи візантійської, а через неї грецької та східної філософської культури.

Подальший розпад Київської держави, міжусобиці, перенесення шляхом обману в 1169 році єпископом *Федором* митропольної кафедри в місто Володимир негативно вплинули на розвиток духовної культури та філософської думки на Русі. Та Русь чекали ще

більші випробування, а саме — татаро-монгольське іго, що відкинуло її розвиток на сотні років. Мине час, і Києво-Печерський «патерик» у XV столітті зі співчуттям та гордістю пригадає колишню міць Київської Русі, духовну стійкість русичів в роки монолітної країни.

Висновки

1. Давньоруський народ разом з іншими народами Європи стояв біля колиски європейської цивілізації. Київська Русь була однією із спадкоємиць і берегинь ідейної спадщини античного світу.

2. Головними джерелами поширення освіченості, а отже, і філософії в Київській Русі, яків Західній Європі, були монастирі, в яких навчали фамоті, переписували і зберігали рукописи. Зі стін монастирів вийшли видатні представники давньоруської філософської думки.

§ 2

Філософія українського Відродження та Просвітництва

Відродження, або Ренесанс — це соціальний і ідейний рух упродовж XIV-XVI століть у європейських країнах, який був спрямований проти християнсько-схоластичної культури середньовіччя і став перехідним періодом між середньовічною культурою і культурою Нового часу. В Україну Відродження прийшло з північної Європи, де воно відбувалося у формі реформації, тобто у формі релігійних перетворень у дусі протестантизму. Реформація поширилась спочатку на Річ Посполиту, а звідти перекинулась і на Україну. Основними вимогами протестантського руху були такі: обмеження привілеїв католицького духовенства, встановлення простих і зрозумілих церковних обрядів, контроль мирян за діяльністю церкви, відокремлення церкви від держави. Усе це і визначило основні риси **філософії Відродження в Україні** (схема 4.2).

Послаблення духовного диктату католицизму в Україні дало поштовх до розвитку науки та культури, появи світської освіти. У цей час зростає інтерес до соціально-політичної тематики, з'являються нові переклади творів *Платона*, *Арістотеля*, *Демокріта*, *Епікура*, поширюються і відомі ще за часів Київської Русі збірки апокрифічних праць письменників Візантії — «Бджола», «Прологи» та інші, а також оригінальні роботи *Климентя Смолятича*, *Кирила Туровського*, *Феодосія Печерського*, перших київських митрополитів.

У цей період почали поширюватись в Україні ідеї гуманізму. Серед найвизначніших українських гуманістів слід назвати *Юрія Дрогобича* (1450-1494), *Станіслава Орловського* (1513-1566), *Павла*

Схема 4-2. Основні риси українського Ренесансу XV-XVII століть

Русина (1470-1517) та інших вчених, поетів, громадських діячів. Кожен з них тією чи іншою мірою усвідомлював належність до своєї нації і дбав про рідну культуру незалежно від своєї гуманістичної діяльності.

Велике значення для відродження української культури мало виникнення книгодруку старослов'янською мовою. Значна заслуга в цьому належить *Франциску Скорині* (бл. 1490-1551 рр) — великому слов'янському просвітителю. Скорина переклав з латині та грецької зрозумілою простим людям старослов'янською мовою низку богословських книг, що з'явилися в 1517—1519 роках. Серед них були Псалтир, Біблія, «Апостол» та інші. На початку 20-х років він заснував першу у великому князівстві Литовську друкарню.

Пізніше освітнє діло Ф. Скорини продовжив *Іван Федоров* (бл. 1510-1583 рр), засновник книгодруку в Україні та Росії. Саме він у 1564 році в Москві разом з П. Мстиславцем видав першу російську друковану книгу «Апостол», а в 1573 році у Львові вийшла перша слов'янська «Азбука» та нове видання «Апостола». У 1580-1581 роках Федоров працював в Острозі, де й видав першу повну українську Біблію.

Поява в Україні значної кількості високоосвічених людей, формування книгодрукарської бази створили передумови вирішення наступного завдання Ренесансу — поширення освіти, науки та культури серед усіх прошарків населення. І це завдання почало успішно вирішуватися в другій половині XVI століття. Почалося активне заснування в містах та селах нових народних шкіл. Крім того, перед просвітителями України постало ще одне важливе завдання — створення вищої школи. Тільки вона була в змозі створити справді великі прошарки народної інтелігенції, вчителів, письменників, духовних пастирів, здатних підняти українську культуру на новий щабель і зберегти український народ від асиміляції.

Засновником першого вищого навчального закладу в Україні був князь, київський воєвода *Костянтин Острозький* (1526-1608). Цей заклад був заснований на Волині 1576 року і дістав ім'я свого засновника — Острозька колегія. До колегії князь запросив відомих українських та іноземних вчених, фахівців з різних галузей знань. Нарівні з богословськими дисциплінами, іноземними мовами, астрономією, математикою, фізикою та іншими предметами вивчалася філософія.

Острозький культурно-освітній центр своєю діяльністю зробив значний внесок у розвиток філософської думки в Україні. В ньому культивувалось розуміння філософії як мудрості з характерними пошуками істини на шляху містичного єднання з Богом. Тут відстоювалися життєздатності традицій слов'янської писемності, розвивалися реформаційні та ренесансно-гуманістичні ідеї.

Філософськими ідеями позначені твори українського релігійного полеміста *Герасима Смотрицького* (помер у 1594 р.)> першого ректора Острозької школи. В його праці «Ключі царства небесного» (1587) знаходимо характеристику кругообігу подій у світі.

Видатним українським письменником та релігійним митцем був молодший сучасник Г. Смотрицького *Іван Вишенський* (1550-1620). Свій палкий темперамент Іван Вишенський повною мірою виявив у боротьбі проти посилення в Україні католицьких та уніатських впливів. Монах-аскет усім серцем вболівав за свою вітчизну, палко виступав проти егоїзму, продажності панівних верхів населення, картав пихатість панів, неуцтво владик, заступався за пригнічені народні маси, але вихід з цих проблем він вбачав у повороті *до старих традицій і рішуче виступав проти реформ у суспільстві*, проти світської філософії.

До блискучої плеяди релігійних полемістів належать також *За-харій Копистенський* (помер у 1627 р.) та *Стефан Зизаній* (бл. 1570-1621 рр.) — гарячі та палкі захисники українського православ'я. Своїми промовами в церквах та міщанських домах, на ярмар-

ках та битих шляхах вони привертали до себе простий люд. У боротьбі проти наступу католицизму Зизаній використовував навіть протестантську теорію про «папу-антихриста», за що був засуджений уніатським собором, але виправданий православ'ям. Прихильники католицизму та уніатства бачили в ньому серйозного супротивника і навіть замахувалися на його життя.

Визначним релігійним філософом того часу в Україні був *Кирило Ставровецький* (помер у 1646 р.), перу якого належать такі твори: «Зерцало Богословія», «Вчительське Євангеліє», «Перло багаточінне». В них проглядається цілісний світогляд і намагання його наукового висловлення. Погляди Ставровецького дуалістичні. Він різко протиставляє невидимий світ (Бога) видимому. На його думку, видимий світ складається з 4 елементів, кожному з яких, як і в Арістотеля, відводиться своє особисте місце у світі: у центрі розташовується Земля, навколо неї — Повітря та Вода, зовнішню сферу становить Вогонь.

З усього сказаного можна зробити висновок, що в XVI столітті в Україні виникла професійна філософія. Однак, на думку дослідника історії філософії в Україні Д. Чижевського, «самотійної філософської творчості цей період не дав. Але саме засвоєння хоч якихось основ філософської науки, традицій філософського навчання, філософського мислення само по собі є великою цінністю».

Такі основні риси українського Ренесансу XV-XVII століть.

Поява до початку XVIII століття в Україні елементів капіталістичних виробничих відносин мала вплив і на духовне життя суспільства, зумовивши розвиток ідей Просвітництва.

Просвітництво — це антифеодальна ідеологія періоду становлення капіталізму, згідно з якою подолання феодальних відносин і встановлення нового суспільного ладу можливе за допомогою реформ та освіти. Розрізняють раннє та пізнє Просвітництво. В Україні раннє Просвітництво зароджується як синтез двох попередніх соціально-політичних рухів: гуманізму та реформації.

Для раннього Просвітництва характерні такі специфічні риси:

— виникнення й установа однієї з провідних ідей — залежності суспільного прогресу від зростання освіти; розмежування сфер мислення та духовного впливу філософії і релігії;

— посилення інтересу до пізнання природи, розвиток натурфілософії.

Раннє Просвітництво — це час активного осмислення західноєвропейської культури, коли деякі просвітители вважали необхідним пристосувати до «світу і розуму» та до активної наукової творчості трудовий народ і в такий спосіб стимулювали прогрес.

Важливу роль у розвитку освіти, культури на Україні повинні були відіграти друкарні, які на той час були самостійними науковими осередками. Найбільшими з них були Київська, Чернігівська та Львівська. В цей період також відбувається активний розвиток живопису, архітектури, музики.

Головним центром науки та культури після закриття в 1636 році Острозької колегії стала Києво-Могилянська колегія, перетворена в 1701 році на Київську академію. Засновником академії був настоятель Печерської лаври *Петро Могила*.

Тривалість навчання в академії досягала 12 років. У ній викладалося понад 20 різних дисциплін, в тому числі й філософія. Особливе місце в навчанні відводилось латині, а не грецькій мові, як було раніше. Латинь була необхідна для практичного життя в умовах польської гегемонії в Україні. З вивченням латині в Могилянській академії пов'язано більш ґрунтовне вивчення творів філософів античності, середньовіччя, Відродження та Нового часу, що певною мірою зумовило підйом української філософської думки (схема 4.3)-

Києво-Могилянська академія відіграла важливу роль в історії філософської освіти не тільки в Україні, але й у Росії. Вона дала в XVIII та XIX століттях професорів майже усім російським університетам.

Зазначимо також, що професори академії *Феофан Прокопович* (1681-1736) та *Стефан Яворський* (1658-1722) очолювали «наукову дружину» Петра Першого. Так, Яворський став місцеохоронцем патріаршого престолу, а Прокопович — президентом Священного Синоду.

Філософські курси, що читались в академії, мали теологічний і схоластичний характер. Традиційно вони розбивались на три частини: логіку, фізику та метафізику. Зміст цих курсів до кінця XVIII століття був переважно аристотелівським. Поступово, всупереч вихідним теологічним настановам, на філософських курсах академії торує шлях певна матеріалістична тенденція. Вона виражалася в алегоричному тлумаченні Біблії, деїзмі та пантеїзмі. Феофан Прокопович у своєму філософському курсі пропагував матеріалістичні ідеї Бекона, Декарта, Спінози, системи Галілея та Коперника.

Така коротка характеристика навчального процесу Києво-Могилянської академії. Окрім цієї академії, в епоху Просвітництва в Україні виникають колегії в Чернігові, Переяславі, Харкові та інших місцях, що сприяло поширенню знань.

Епоха зрілого Просвітництва випадає на другу половину XVIII століття. Зріле Просвітництво: 1) проголошує ідею про позастанову цінність людини; 2) дбає про пробудження самосвідомості і утвердження гідності людини; 3) виховує у громадян почуття патріотизму, небайдужості до долі України.

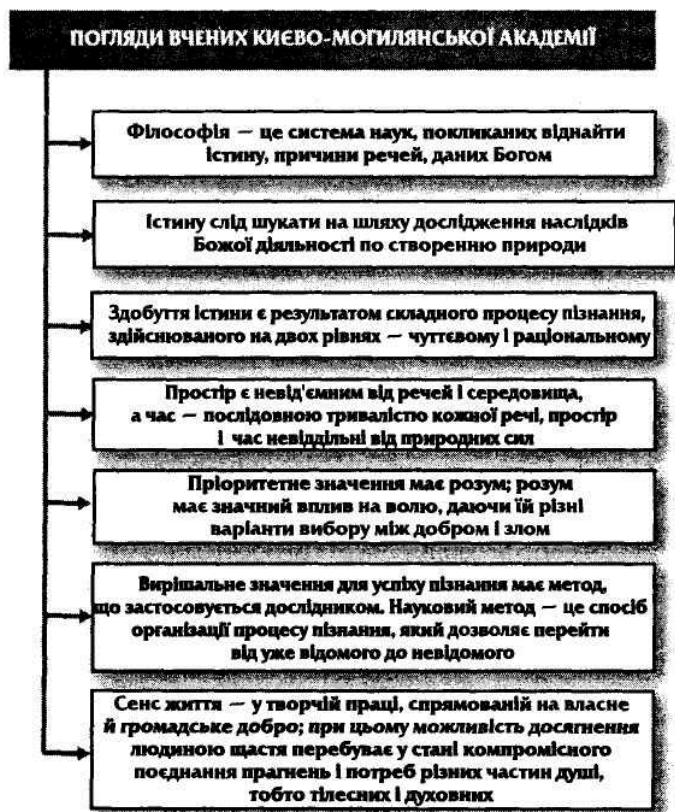

Схема 43- Погляди вчених Києво-Могилянської академії

Отже, в епоху зрілого Просвітництва проблема науки поступається перед проблемою людини, про що свідчить хоча б те, що в першій половині XVIII століття в курсах філософії Києво-Могилянської академії з'являються спеціальні розділи етики. Етика — це вчення про мораль, про правила та норми людської поведінки, про обов'язки людини по відношенню однієї до одної, до батьківщини, до держави. У цей період етика стає самостійною галуззю знань. З'являються нові твори викладачів Києво-Могилянської академії з питань етики, в яких йдеться про людину, розуміння нею земного призначення, її ставлення до природи та суспільства.

Етика стала важливим знаряддям формування вільної особистості, а гуманістичні ідеї розкріпачення особистості, утвердження гідності людини — основними в лекціях професорів Києво-Могилянської академії. У філософських курсах чітко простежується прагнення професорів переконати людину в тому, що пізнання законів природи дає їй хоч і не універсальну, але цілком реальну силу у світі. Етика в академії бере на себе обов'язки, що склалися в античності: вести людину до морального вдосконалення і земного блага. Знання стає найвищим етичним принципом, який визначає призначення людини.

г- Носієм нових віянь у філософії та соціології в Україні у другій половині XVIII століття був видатний оригінальний митець, поет та просвітитель *Григорій Сковорода*.

Філософська концепція Сковороди — це пантеїзм. Бог і природа становлять єдине ціле; кожна людина має в собі Бога, він не існує десь поза людиною (схема 4.4).

Головна проблема філософії Сковороди — це проблема людини. Його філософія «практична», оскільки він цікавиться, насамперед, моральною проблематикою. Правильне життя можна побудувати тільки на правильних знаннях, на правильній філософії. Своє завдання Сковорода вбачає в тому, щоб донести до простих людей істинні уявлення про світ, про людину, її щастя і шляхи його досягнення. Тому всі твори Сковороди написані в художній формі: у вигляді віршів, діалогів, байок.

Він усвідомлює філософію як практичну систему життєвої орієнтації. На думку Г. Сковороди, життя слід творити, як філософський трактат. І він сам реалізує цей експеримент — будує власне життя на засадах, осяяних правдою істини.

Філософські трактати Г. Сковороди можна поділити на чотири цикли. Перший цикл творів (1767-1772) відкриває праця «Нарцис. Розмова про те: пізнай себе». Сюди належить твір «Симфонія, звана книга Асхань про пізнання самого себе», діалог «Розмова, звана двоє, про те, що блаженним бути легко». У цьому циклі, виходячи з теорії двох натур будь-якого буття, Г. Сковорода стверджує, що людина невід'ємна від зовнішнього світу, від природи, вона має спільні з нею засади існування і тому через пізнання своєї родової натури осягає і принципи людяності, і закони природи.

Другий філософський цикл (1772-1774) об'єднаний загальним підзаголовком «Дружня розмова про душевний світ». До нього входять «Діалог, чи розмова про древній світ», «Розмова п'яти подорожніх про істинне щастя в житті», «Кільце. Розмова, звана алфавіт, чи буквар світу». У цьому циклі Г. Сковорода розробляє свою філо-

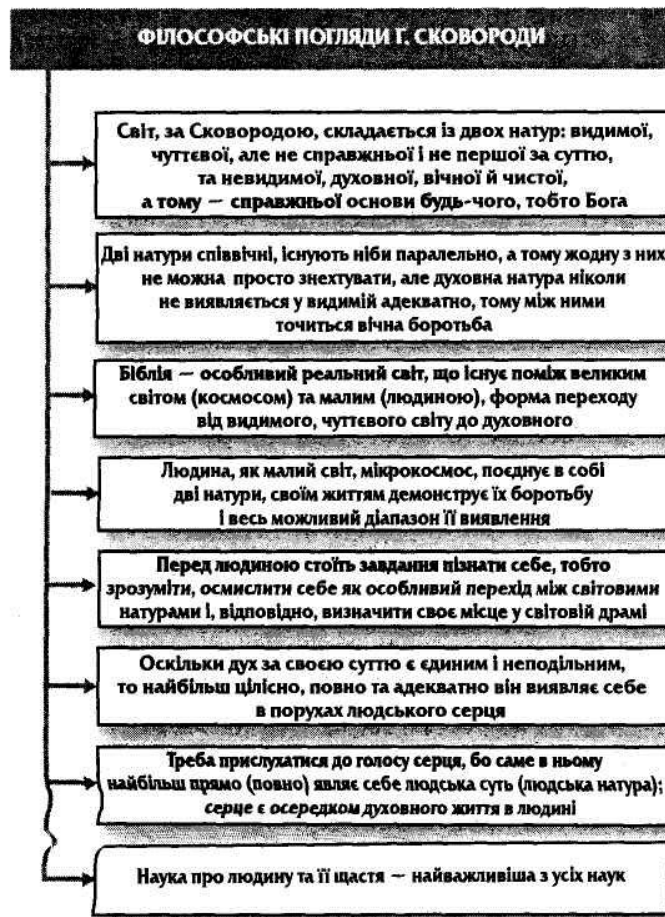

Схема 44- Філософські погляди Г. Сковороди

софську антропологію: вчення, про людину, людське щастя і загальні засади моральності. Цими засадами, на його думку, є принципи наслідування природи, принцип спорідненої («сродної») праці, найповнішого розкриття здібностей людей чи їхньої нерівної рівності.

До третього циклу (1775-1780) належать «Ікона Алквіадська», «Дружина Лотова». У цих творах Г. Сковорода аналізує символічний світ, який створює особливу сферу культурного буття, а також обґрунтовує вчення про загальний ідеал життя.

У четвертому циклі (1783-1784) — «Сварка архістратиґа Михаїла з Сатаною про те, чи легко бути добрим», «Про Біса з Варсавою» — йдеться про те, з чим повинна боротися справжня людина, що слід перемогти і від чого слід звільнитися.

Останній твір Г. Сковороди «Діалог. Ім'я йому — Потоп зміїний» (кінець 80-х років) — діалог з філософським кредо мислителя, в якому викладається вчення про незнищенність матерії, про нескінченний процес перетворення її форм. Тут Г. Сковорода формулює і свою філософську концепцію про три світи та дві натури. Три світи — це: 1) макрокосм (великий світ); 2) мікрокосм (людина); 3) символічний світ (Біблія). Кожен із цих світів має двоїсту природу — видиму (зовнішню) і невидиму (внутрішню). Справжньою, істинною природою є внутрішня.

Г. Сковорода мав глибокий вплив на весь подальший розвиток української філософії. Основні ідеї його вчення знайшли відображення і розвиток у творчості практично усіх українських мислителів.

§3 Українська філософія XIX — початку XX століття

У духовному житті України XIX століття відбулися події, що знаменували зародження та розвиток нової української культури. Насамперед, під впливом сквородинства формується новий тип українського національного інтелігента, який не тільки не цурався народного життя, а й свідомо намагався вивчати його побут, культуру, мову. Про зародження нової інтелектуальної культури та філософії, що ґрунтувалася на осмисленні реальної дійсності, аналізі суспільно-політичного життя свідчить діяльність Кирило-Мефодіївського товариства — таємної організації, що була створена в Києві у грудні 1845 року і проіснувала до березня 1847 року, коли її було розгромлено царським урядом. Серед учасників товариства були: ад'юнкт Київського університету, пізніше відомий історик, етнограф, письменник та культурний діяч *Микола Костомаров* (1817-1885); вчитель, пізніше видатний письменник, історик і художній діяч *Пантелеймон Куліш* (1817-1897) та видатний український поет, геній і пророк *Тарас Шевченко* (1814-1861). Основною метою товариства було визволення України від соціального та національного гніту, об'єднання усіх слов'янських народів на основі християнської віри.

Кожен із членів Кирило-Мефодіївського товариства був яскравою особистістю, зі своєю долею і своїми, лише йому притаманними світоглядними рисами. Не маючи можливості зупинятися ш

характеристиці поглядів кожного з них, розглянемо лише філософську концепцію Т. Г. Шевченка.

Основне питання його філософії — співвідношення соціального добра і зла щодо конкретної людини в конкретних історичних умовах і щодо його Батьківщини — України. Необхідність знищення народом царського кріпосного ладу — головний висновок філософії Т. Шевченка. Як наслідок знищення — побудова суспільства справедливості, добра і свободи, що буде найсприятливішим тлом для щастя вільної людини у вільній Україні.

У творчості Т. Шевченка поєднані принципи раціоналізму і сенсуалізму. Його сподівання на прихід апостола правди і науки, на прихід героя із святим і праведним законом поєднані з людськими почуттями. Нехай хтось і мислить категоріями Канта і Гегеля, є мудрецем-космополітом, мріє про людство або «отечество», та він чужий еству Т. Шевченка, бо не жаліє ні брата свого, ні рідного тата. Таких людей Т. Шевченко називав лжепророками, а їхнє вчення — напівідеями. Водночас він усвідомлював трагічність свого буття в рідному краї, який перебуває в ярмі:

Великим словом волю Божу
Сказать Тиракам — не приймуть.
А на своїм, на ріднім полі
Пророка каменем поб'ють.

Відомими є заклики Т. Шевченка до об'єднання усіх верств українського суспільства на основі злагоди, добра і любові задля допомоги знедоленим, нужденним, заради України, яка є найвищою цінністю в його філософії. Україну він називає святою.

Із числа постатей в колі представників української філософії XIX століття був сучасник Т. Шевченка *Памфіл Юркевич* (1827-1874). Прекрасний лектор, письменник, професор, який блискуче почав свою кар'єру в Київській духовній академії, він у віці 33 років очолив кафедру Московського університету! Прожив Юркевич лише 47 років, але у розвитку філософської думки залишив помітний слід.

У своєму творі «Серце і його значення в духовному житті людини» (1860) він розвиває філософію «серця» Сковороди. У центрі його філософського вчення — людина з двома найважливішими проявами — серцем і розумом (схема 45). Якщо розум виявляє загальне в діяльності людей, то серце — це основа неповторності кожної особи. Людська природа є одним із кінцевих утворень нескінченного і вічного. У цьому полягає неповторність і вічність людини. Вона «одна у відомому нам світі» і «має власне, особисте існування в часі і вічності», — зазначає мислитель. Людина в цьому

Схема 45- Філософські погляди П. Юркевича

житті лише подорожній. Блукаючи у світі, вона йде до себе, а віднайшовши себе, віднаходить Бога.

«Філософія серця» Юркевича мала суттєвий вплив на російськомовну школу київського гуманізму, видатним представником якої був засновник сучасного екзистенціалізму *Лев Шестов*. Не можна не відмітити і вплив філософії Юркевича на формування філософії російського «космізму», видатними представниками якого були *КЦюлковський, В. Вернадський, О. Чижевський* і ін.

Значну роль у розвитку філософської культури в Україні в ХІХ столітті відіграв *Михайло Драгоманов* (1841 - 1895), видатний український мислитель, історик, етнограф. Свої філософсько-соціологічні погляди він виклав у двотомному виданні «Літературно-публіцистичні праці».

Михайло Драгоманов — раціоналіст. Він переконаний у безмежних можливостях людського розуму і науки пізнати навколишній світ. І хоч людина не відразу, а поступово пізнає суть певних явищ, хоч наука не одразу доводить людей до правди, хоч по дорозі дає людям і помилки, а іноді й горе, але тільки пробою та взаємною наукою вони доходять до правди.

Звертаючись до розвитку суспільства, М. Драгоманов виходить з того, що економічна діяльність людей має на меті задоволення їхньої вродженої потреби в харчуванні, обміні речовин. Але він не міг погодитися з тим, що людина має лише цю одну вроджену потребу — харчуватися. За Драгомановим, не слід однобічно переоцінювати значення економічних чинників, оскільки людство однаковою мірою загинуло б і від голоду, і від безпліддя, і від ідіотизму. Тому безглуздо вирішувати, яка саме потреба найголовніша, оскільки кожна з них головна.

У другій половині XIX століття в Україні набули поширення ідеї марксизму. Вивченням та пропагандою окремих положень марксизму займалися деякі представники ліберальної інтелігенції, зокрема професор Київського університету *Н. І. Зібер*, магістр Харківського університету *І.І. Кауфман*. Велике значення для розвитку матеріалістичної філософії зіграла діяльність видатних вчених *І.М. Сеченова*, *І.Мечникова*, *Н. А Умова*, *А.О.Ковалевського*, *Н.Н.Бекетова* та інших, що в різний час працювали в навчальних закладах України.

У руслі матеріалістичних ідей проходила діяльність видатного українського вченого-філолога, професора Харківського університету *Олександра Потебні* (1835-1891). Вчений виходив із визнання вічності і безмірності матеріального світу, відхиляв релігійно-ідеалістичні уявлення про будову природи. Матеріалістична лінія в Потебні пов'язана з аналізом об'єктивних начал мови і мислення, продуктів поетичної і наукової діяльності, з відстоюванням ідеї первісності природи по відношенню до людини.

Однією з центральних постатей українського духовного життя кінця XIX — початку XX століття був *Іван Франко* (1856-1916). Його філософські і соціально-політичні погляди склалися під впливом національної духовної культури, марксизму і частково позитивізму. У розмінні історії він відстоює ідею закономірності суспільного поступу й виявляє елементи матеріалістичного осягнення прогресу, зокрема ролі економічного життя як одного із чинників еволюції.

Своєрідним є ставлення Франка до соціалістичних ідей: він знаходив їх привабливими, але вказував, що соціалізм не можна зводити лише до економічних чинників, а слід також враховувати і духовні фактори людини і спільноти. Тому соціалістичні ідеї слід доповнити християнською духовністю.

Основними рисами світогляду Франка були, по-перше, вірність своєму народові, відданість боротьбі за його соціальне і національне визволення, реальне народовладдя, загальнолюдські права і свободи; по-друге, переконаність у тому, що монополюна «зверхня» власність на землю й на фабрики повинна поступитися місцем ко-

лективній, громадській власності тих, чиєю працею ця власність була створена; переконаність у необхідності усунення соціальних і економічних причин відчуження всіх засобів виробництва від тих, хто ними користується, ліквідації соціально-класових привілеїв і досягненні соціально-політичної та правової рівності між людьми незалежно від того, до якого прошарку суспільства вони належать; по-третє, монізм (єдність) у поглядах на природу, суспільство й людину, переконаність у тому, що «матерія і сила», «дух і тіло — одно суть», впевненість у здатності людини до необмеженого пізнання навколишнього світу, свідомий діалектичний підхід до розвитку в природі й суспільстві, а також у мисленні й методі пізнання; по-четверте, економічний детермінізм у розумінні суспільства, підкреслення первинного значення економічних факторів і матеріальних обставин життя народу, визначення боротьби народних мас як рушійної сили суспільного розвитку, звернення особливої уваги на неухильне зростання значення науки для працюючих класів, з'ясування об'єктивних причин класового поділу людей і виявлення тих негативних соціальних наслідків, до яких цей поділ призводить; по-п'яте, постійна увага до найновіших досягнень у галузі природознавства, особливо таких фундаментальних природничо-наукових концепцій, як теорія еволюційного розвитку Ч. Дарвіна.

У цілому соціально-політичні погляди Франка базуються на загальнолюдських, а не на класових позиціях. Шлях до соціалізму — це «народне відродження», розвиток національної свідомості, широка освітянська діяльність, а не революція і диктатура пролетаріату.

Велике значення для розвитку української духовної культури мав короткий за терміном період існування незалежної України (1917-1918). За цей час було відкрито 150 українських гімназій, Київський університет святого Володимира перетворюється на Державний Український університет, у Кам'янець-Подольську відкривається другий Державний Український архів, Національна бібліотека. 24 листопада 1918 року урочисто відкривається Українська Академія наук на чолі з професором *Володимиром Вернадським*.

Втрата Україною незалежності поклала край цьому недовгому підйому української культури. Багато навчальних закладів було закрито. Ряд видатних вчених змушені були їхати за кордон і продовжувати працювати там. Серед них були відомий український мислитель, політичний діяч і *письменник Володимир Винниченко* (1880-1951), відомий український історик і політичний діяч *Михайло Грушевський* (1866-1933), *філософ Дмитро Чижевський* (1894-1977) та ін. їхня творчість сприяла підвищенню авторитету української науки у світі.

Особливий інтерес становить творчість Дмитра Чижевського. Освіту він здобув у Петербурзькому та Київському університетах. Після закінчення навчання він працює доцентом Женевської вищої школи, а потім і Київського педінституту. У 1920 році Чижевський їде в Німеччину, де слухає лекції К. Ясперса, Е. Гуссерля, М. Хайдеггера.

З 1924 року Чижевський викладає в Празькому університеті (з 1927 року — професор цього університету). Особливо вагомий внесок зробив Чижевський у вивчення історії української та російської філософії. Цьому питанню присвячені такі його твори: «Нариси з історії філософії в Україні», «Філософія епохи реалізму» та ін. Велику дослідницьку роботу він провів при вивченні впливу німецької філософії на Росію та Україну. Багато працював Д. Чижевський і у сфері вивчення етнонаціональних характеристик філософських знань.

Таким чином, українська філософська думка кінця XIX — початку XX століття знаменувала новий етап розвитку філософської культури на основі досягнень тогочасних природничих і суспільних наук

§ 4 Сучасна філософсько- світоглядна ситуація в Україні

Встановлення радянської влади в Україні привело до повної політизації філософії. Філософію проголосили суто «класовою» наукою, теоретичною і методологічною основою марксизму. Передусім була «переосмислена» історична філософська спадщина кінця XIX — початку XX століття. Проблеми розвитку української національної ідеї, національних інтересів, національної свідомості були визнані ворожими новій ідеології. Філософія поділилася на «наукову* (марксистську) та «ненаукову* (буржуазну).

Через призму марксизму аналізувалася вся історія філософії. Особлива увага приділялася аналізу творчості *Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки*. З незначними зауваженнями їх віднесли до «табору матеріалістів». Одночасно велася робота стосовно виявлення «ворожих елементів» у лавах тодішньої інтелігенції. Близько 200 її представників депортували за кордон, а до переважної більшості застосовувався ідеологічний, політичний та адміністративний тиск і репресії.

На основі колишніх університетів створюються інститути народної освіти, які через деякий час знову перетворюються на університети, але вже марксистські. Так, 1922 року в Харкові був заснований Комуністичний університет ім. Артема, де створюється кафедра марксизму і марксознавства. Вона в 1924 році перетворюється на У

країн-

ський інститут марксизму-ленінізму (УІМЛ). У 1926 році при УІМЛ відкривається кафедра з національних питань, яку очолив *Микола Скрипник*. З 1927 року виходить часопис «Прапор марксизму». В межах українського інституту марксизму-ленінізму створюється філософсько-соціологічний відділ, який очолив *Семен Семков-ський* (1882-1937) — один з видатних філософів в Україні, ерудована людина, блискучий лектор. Семен Семковський досліджував актуальні проблеми історії філософії, філософські проблеми природознавства. Найвідоміші його праці — «З історії університетської філософії», «Діалектичний матеріалізм і принцип відносності» та ін. Уроки репресій він був засуджений і страчений.

Тоді ж, у 20-30-і роки, багато і плідно працює *Володимир Юри-нець* (1891 -1937). Він закінчив Віденський університет, у Парижі захистив докторську дисертацію. У 1925 В. Юринець очолив Інститут філософії, творчо досліджував проблеми історії, філософії, соціології, естетики, філософії культури. Йому належать твори «Едмунд Гуссерль», «Фрейдизм і марксизм» тощо. У 1936 році вчений був репресований. Реабілітований посмертно.

У Києві в 1933 році виходить збірник статей «За ленінську філософію», де автори по-своєму підійшли до трактування марксистсько-ленінської спадщини щодо питань соціальної революції, ролі особи та фракцій у політичній боротьбі. Реакція влади була досить оперативною. У цьому ж році виходить постанова ЦК КП(б)У «Про збірник «За ленінську філософію», в якому його автори гостро критикувалися за відхід від класового, партійного аналізу марксистської спадщини. З цього часу і до середини 40-х років об'єктом філософського дослідження були проблеми розвитку матеріалістичної діалектики, особливості формування і розвитку соціалістичного базису, його вплив на надбудову, діалектика змін у соціально-класовій структурі суспільства, роль соціалістичного змагання і його вплив на формування комуністичної людини.

Важливим осередком розвитку філософської думки у 20-30-х роках стала Західна Україна. На цей час припадає пік творчості *Дмитра Донцова* (1883-1973), ідеолога українського націоналізму, учня родоначальника українського націоналізму Миколи Міхновського. Спочатку він захопився ідеями соціалізму, але в 1913 році став на позиції українського націоналізму, спрямованого на відокремлення України від Росії. Ідеї української національної еліти викладені в його *творах* «*Націоналізм*» (1926), «*Хрестом і мечем*» (1967) та ін. Світоглядною основою політичних поглядів Дмитра Донцова є філософський волонтаризм та ірраціоналізм, ірраціональна воля до життя та панування. Звідси його презирство до народу та прагнення до встановлення влади еліти.

У Західній Україні в 20-х роках творив *В'ячеслав Липинський* (1882-1931)- Він пише праці «Листи до братів-хліборобів», «Релігія і церква», «Хам і Яфет», де викладає свою філософію історії. Зміст історичного процесу вчений вбачає в боротьбі позитивних сил з силами деструктивними. Крім цього, історіософська концепція В'ячеслава Липинського ґрунтується на такому тлумаченні суспільного життя, в якому діють вище і нижче, панівне і підлегле, випадкове і необхідне. Найважливішим державотворчим чинником, на думку Липинського, є аристократія, яка, використовуючи свою освіченість, знання, здатна організувати суспільне життя. Ідеалом державного устрою України В'ячеслав Липинський вважав монархію.

Своєрідним філософським сприйняттям світу позначена наукова та художня творчість *Олега Ольжича* (1907-1944).

Це сприйняття в нього йшло через осмислення рідної природи: «Земля широка. Мудрий в небі Бог. І серце людське — мужнє і велике». Поняття «мужнього серця» людини він підніс до найвищих ідеалів служіння нації і з такого погляду визначав громадську значущість особистості. Академічна філософська думка зосереджувалася переважно в товаристві, відомому як львівсько-ваоїдавська школа. Домінуючими напрямками філософських досліджень *К. Айдукевича*, *Т. Котарбінського*, *Я. Лукасевича*, *К. Твардовського* та інших членів цього товариства були логіка, психологія, теорія пізнання. Більшість членів львівсько-варшавської школи перебували на позиціях неопозитивізму, неокантіанства, махізму та неотомізму. Загалом у Західній Україні поширеною була християнсько-католицька філософія, представниками якої стали *А. Шепицький*, *Т. Галушинський*, *Й. Сліпий*, *М. Конрад*, *О. Бачинський*, *Г. Костельних* та ін.

Нова сторінка в історії української філософії відкривається з середини 40-х років. Значна увага надається підготовці філософських кадрів. У Київському державному університеті в 1944 році відкривається філософський факультет і три кафедри — діалектичного та історичного матеріалізму, історії філософії, логіки. Це дало змогу підготувати нову когорту філософів. Певним поштовхом до об'єктивного, творчого дослідження філософських проблем була смерть у 1953 році Йосифа Сталіна. Критика культу особи якоюсь мірою стала критикою догматичних методів дослідження у філософії. Змінюється об'єкт досліджень. Актуальними стають проблеми світогляду людини, її пізнавальної можливості та ціннісні орієнтири. Позитивні зміни в українській філософії на початку 60-х років значною мірою були пов'язані з діяльністю відомого філософа *Павла Коппіна* (1922-1971), який у 1959 році приїхав з Москви до Києва і очолив кафедру філософії Київського університету, а в 1964 році

став ректором Інституту філософії Української академії наук. Організувавши зі своїми першими учнями автономний колектив, він видає книгу «Логіка наукового дослідження» (1965), яка стала своєрідним маніфестом філософської групи, відомої в Україні і у світі як київська філософська школа.

Павло Копнін спрямував філософів не на вивчення незалежних від людини об'єктивних законів природи та суспільства, а на те, що залежить від людини, що освоюється людиною в процесі осмислення світу. Він прагне досягнути природу наукового знання в контексті сукупного людського досвіду. Таким чином під його егідою сформувався плідотворний філософський напрямок: світоглядно-гуманістична проблематика, питання філософії культури, дослідження яких продовжено українськими філософами 70-80-х років. Тоді ж відокремився і інший напрямок, пов'язаний з історико-філософськими дослідженнями, осмисленням проблем людського буття. Школа філософа *Володимира Шинкарука* досліджує проблеми діалектики, логіки та теорії пізнання, спираючись на німецьку класичну філософію. Велика група філософів — *Микола Тарасенко, Олександр Яценко, Олексій Плахотний, Ігор Бичко* та інші — зосередили увагу на проблемах людського буття. Значна група філософів працює над питаннями історії філософії України.

Певним поштовхом до активізації досліджень даної теми стає вихід у світ книги «Нарис історії філософії на Україні» (1966). Майже відразу видається книга «Розвиток філософії в Українській РСР» (1968). Вихід цих видань спонукає українських філософів до ґлибокішого дослідження окремих періодів розвитку української філософії та поглядів найбільш відомих її мислителів, зокрема творчості Григорія Сковороди.

Підсумком 30-річного творчого аналізу української філософії є видання «Історії філософії на Україні» (т. I — 1987 р., т. 2 — 1987 р.), у яко-ї му, хоч і з позицій марксистської методології, системно викладена історія розвитку української філософії, показані її характерні риси. Виклад філософського матеріалу органічно поєднується з аналізом історичної ситуації того чи іншого періоду, що сприяє більш об'єктивному дослідженню розвитку української філософської думки.

Наприкінці 80-х років, коли було зняте протиставлення матеріалізму та ідеалізму, з'являються публікації, в яких по-новому осмислюється буття світу та суспільства. Так, одна із сучасних філософських точок зору на проблему виникнення світу ґрунтується на концепції релятивного холізму (цілісності буття). Згідно з цим поглядом, ¹ світ не складається з нескінченної кількості множин, а є єдиним цілим, неподільним на матеріальну та ідеальну субстанцію. Останні

виступають як взаємопов'язані і взаємодоповнюючі компоненти цілісного світу. Виникнення речовини потенційно можливе в будь-якій точці простору і в будь-який час. Перехід від потенційно-можливого до реального проходить стрибкоподібно. Стрибкоподібність переходу поки що залишається незбагненою для науки.

Зараз розробкою філософських проблем в Україні займається велика група фахівців в Інституті філософії та Інституті суспільних наук АН України, на філософському факультеті КДУ ім. Т. Г. Шевченка, на кафедрах філософії вузів країни. У 1972 році при Академії наук України було створене Українське відділення філософського товариства СРСР, яке в 1985 році стало самостійним філософським товариством. Керуючи роботою 25 відділень, воно спрямовує свою діяльність на розвиток філософської думки в Україні.

В Україні існує низка періодичних видань, у яких друкуються результати наукових робіт вчених-філософів. Це журнал «Філософська і соціологічна думка», періодичні міжвідомчі збірники «Проблеми філософії», «Філософські проблеми сучасного природознавства» та ін.

Проголошення Україною незалежності дало новий поштовх розвитку суспільствознавчої вітчизняної думки в цілому і філософської культури зокрема. Крім розробки основних напрямків філософської теорії, помітним фактом стала концентрація зусиль у дослідженні проблеми людини, історії розвитку філософії в Україні.

Аналіз розвитку філософії в Україні свідчить про те, що українська філософська думка, яка з'явилася на світанку другого тисячоліття у вигляді ламкої, тоненької стеблинки, вистояла перед натиском історичних бурь. Творчо використовуючи філософську спад-щин^ інших народів, зсєз дройшлз у своєму розвитку такі стани, кожний з яких залишив помітний слід у національній тсулетуP¹»^{*1} стала важливою складовою частиною розвитку філософської думки в цілому.

Контрольні запитання

1. Чому ми починаємо вивчати історію української філософської думки з періоду Київської Русі?
2. Який вплив мала християнська ідеологія на розвиток філософської думки Київської Русі?
3. Назвіть характерні риси філософського мислення періоду Київської Русі.
4. Яких представників українського Відродження ви знаєте?
5. Який вклад в історію філософської думки вніс Острозький культурно-просвітницький центр?

6. Що характерно для філософії українського Просвітництва?
7. Що являла собою філософія в Києво-Могилянській академії?
8. Чому філософію Г. С. Сковороди називають початком класичної філософії в Україні?
9. У чому полягає сутність концепції «двох натур» і «трьох світів» у філософії Г. С. Сковороди?
10. Яке місце посідає творчість Т. Г. Шевченка в історії української філософії?
11. Як вирішувалось «основне питання філософії» І. Я. Франком? Яким було його ставлення до марксизму?
12. У чому полягає складність розвитку філософії в Україні в 30- 50-і роки ХХ століття?

Частина друга

БУТТЯ, СВІДОМІСТЬ, ПІЗНАННЯ

Розділ 5

Буття, матерія як вихідні поняття філософії

До арсеналу будь-якої науки входять основні, визначальні поняття, категорії, тобто найбільш загальні розумові абстракції, в яких розкриваються напрямки і тенденції розвитку зовнішнього світу. Для філософії такими вихідними поняттями є «буття» та «матерія». Вони мають винятково широке філософське узагальнене знання про довколишній світ. Визначення цих понять і розкриття їх змісту завжди були в центрі уваги мислителів різних епох. Адже саме вони дають можливість усвідомити, яким чином поєднуються природні знання про матерію, рух, простір, час та інше з філософськими уявленнями про природу, з картиною світу, яка створюється в межах філософії. Через поняття «буття», «матерія» розкривається сутність всього, що нас оточує, його відображення в думках та діях людини. На цій підставі будуються форми ставлення людини до навколишнього світу.

Отже, мета цього розділу: розглянути філософські категорії «буття» і «матерія» з боку їх змістовності, методологічного та світоглядного значення.

Філософський зміст категорії буття

Вчення про буття дістало назву «онтологія» (від грец. *ονιολ* — суще і *λογο* — вчення}. Цей термін запровадив у XVII столітті німецький філософ Р. Гокленіус. Онтологія є окремою галуззю філософського знання, сутність якого виявляється в аналізі відношень, зв'язків і взаємодій між такими категоріями і поняттями, як «людина», «світ», «буття», «матерія», «свідомість», «простір», «час», «рух» та ін. (схема 5.1). Всі ці категорії та їх відношення ми розглянемо в цьому і наступних розділах. Почнемо з категорії «буття».

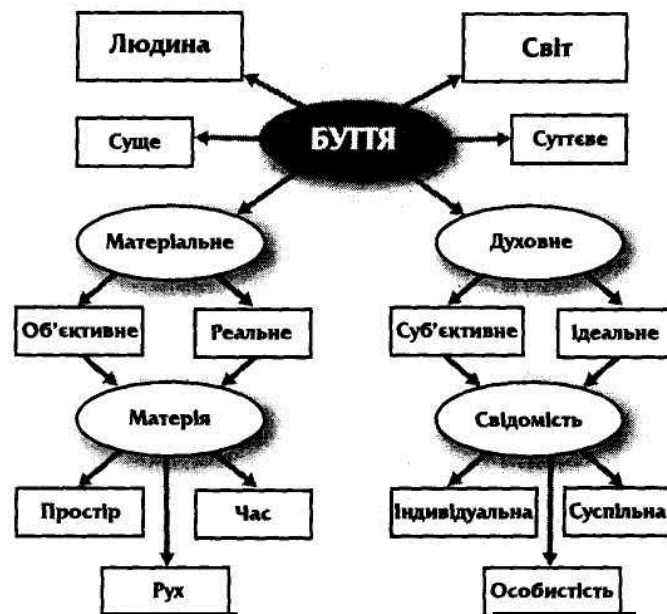

Схема 5-1- Філософський зміст категорії «буття»

Дієслова «бути» і «є» в минулому, теперішньому, майбутньому часі належать до найбільш вживаних слів у багатьох мовах («єсть» — у російській, «ізг» — німецькій, «I5» — англійській, «Є5С» — французькій мовах). Філософія використала термін «бути», «буття» для визначення не просто існування, а того, що гарантує існування. Тому слово «буття» набуває у філософії особливого змісту, зрозуміти який можемо, тільки звернувшись до розгляду філософської проблеми буття.

Проблема буття належить до так званих «вічних питань» філософії, оскільки вона стосується найістотніших параметрів людського життя, а отже, й світогляду людини. Питання про суть буття, способи і форми його існування вирішувалося ще філософами стародавнього світу. Так, давньофецький філософ *Парменід* вважав, що буття існує, воно безперервне, однорідне і зовсім нерухоме. Нічого іншого, крім буття, немає. Всі ці ідеї містяться в його твердженні: «Слід говорити і думати, що суще є, бо буття є, тоді як нічого іншого нема». Платон започатковує іншу прямо протилежну традицію в тлумаченні буття. Буття — це світ ідей, що є справжніми, незмінними і існуючими вічно. Справжнє буття протиставляється Платоном несправжньому, під яким маються на увазі доступні людським почуттям речі і яви-

ща. Іншу думку висловлює *Геракліт*. Він вважав, що стабільного, стійкого буття зовсім немає, сутність буття — у вічному становленні, в єдності буття і небуття. Космічний вогонь Геракліта, як основа світу в наочно-образній формі, виражає буття як становлення.

У сучасній філософській думці також існують протилежні погляди щодо сутності буття. Так, **екзистенціалізм**, що набув значного поширення в 20-60-х роках ХХ століття, об'єктом філософії визнає внутрішнє буття людини, або екзистенцію. Екзистенція — це ірраціональне у світі людини, що становить її неповторність і заперечує «предметне буття». Неотомісти вищою реальністю визнають «чисте буття», розуміючи його як божественний першопочаток, що має духовний зміст. Представники неопозитивізму вважають, що відношення мислення до буття є псевдопроблемним, оскільки філософський аналіз не поширюється на об'єктивну реальність, а обмежується лише безпосереднім досвідом або мовою.

Сучасна матеріалістична філософія тлумачить буття як таку категорію, яка охоплює все існуюче, як матеріальні, так і духовні феномени. Буття не ототожнюється і не зводиться лише до матеріальних утворень, а вбирає в себе і світ людського духу, всі духовні явища, котрі за своєю суттю є ідеальними. Разом з тим варто пам'ятати, що буття не є чимось аморфним, а завжди має певну структуру, воно структуроване. Внаслідок цього можна виокремити такі відносно самостійні *форми буття* (схема 5.2)".

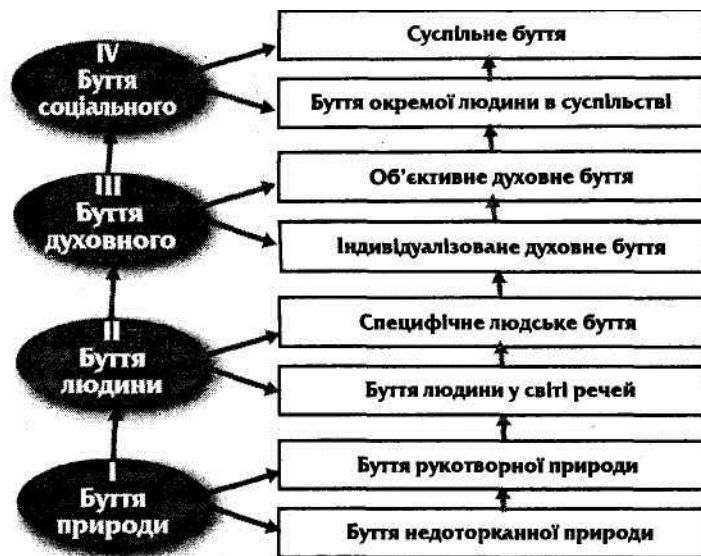

Схема 5.2. Основні форми буття

1) буття природи, яке деталізується і у свою чергу поділяється на буття недоторканної природи, тобто буття речей і процесів, які існують незалежно від людини і її діяльності, і на буття рукотворної природи, або буття речей і процесів, створених людьми. Природа в цілому безмежна у просторі, часі і вічна. Друга, або олюднена природа, залежна від першої. З одного боку, в другій природі втілений матеріал першої, тобто об'єктивна, первинна реальність, з другого — у ній втілені праця, воля і знання людини, її душа. Друга природа — це знаряддя та умови праці, засоби зв'язку, потреби людського духу, все те, що становить цивілізоване буття, матеріальну і духовну культуру;

2) буття людини, в якому для зручності аналізу слід вирізнити тілесне існування людини як частини природи і специфічне людське буття. Людина є тілом природи і в цьому відношенні вона піддається її законам. Наявність тіла зумовлює смертність людини, котра втягнена в діалектику буття-небуття, і, як усі тіла природи, проходить стани виникнення, становлення і смерті. Людське тіло, як і всі тіла природи, піддане дії закону збереження речовини й енергії, тобто його складові переходять в інші стани першої природи. Для існування людського тіла необхідне повсякденне його відтворення (харчування, захист від холоду, інших небезпек). Матеріалізм надає цим фактам першочергового значення, вважаючи, що матерія первинна, а дух, свідомість — вторинні. Щоб мислити, необхідно забезпечити життя людського тіла. Звідси необхідність збереження життя, самозбереження людини і виживання людства, а це, у свою чергу, викликає потребу в харчуванні, одязі, житлі, чистоту навколишньому середовищі;

3) буття духовного, яке існує як індивідуалізоване духовне, і об'єктивне (позаіндивідуальне) духовне. Буття індивідуалізованого духовного — це внутрішній світ людини. Він охоплює свідоме і позасвідоме. Дух — поняття, тотожне індивідуальному, свідомості, а у вузькому розумінні — це мислення. Свідомість — це здатність головного мозку людини цілеспрямовано відображати буття світу, перетворювати його на образи і поняття. Вона існує як невидимий процес вражень, почувань, переживань, думок, а також ідей, переконань, цінностей, установок, стереотипів. Свідомість має незворотний характер, швидкоплинний і неоднорідний. За формою цей процес хаотичний, але, разом з тим, має певний порядок, стійкість, структуру, той чи інший ступінь дисципліни і волі.

Свідомість людини є водночас і її самосвідомістю, тобто усвідомленням людиною свого тіла, думок і почуттів, свого ставлення до інших людей і положення в суспільстві, або самопізнання. Само-свідомість — це своєрідний центр нашої свідомості.

Специфіка індивідуальної свідомості — в її смертності, але деякі частини перетворюються на позаіндивідуальну духовну форму, а також стають надбанням інших людей. У вчинках людей об'єктивуються фрагменти їхньої свідомості, за ними судять про думки, мотиви, мету, ідеї людей. Специфіка буття поза індивідуальним духовним полягає в тому, що його елементи зберігаються, удосконалюються і вільно пересуваються в соціальному просторі і часі;

4) буття соціального, яке поділяється на буття окремої людини в суспільстві і буття суспільства в цілому. Кожна людина безперервно вступає в контакт з іншими людьми, є членом різних соціальних груп: сім'ї, виробничої спільноти (колективу), нації. Таким чином, вона існує в тісному зв'язку з іншими індивідами. Вся діяльність людей здійснюється в межах властивих даному соціуму суспільних відносин: моральних, правових, економічних та ін. Діалектика соціального буття детально розглядатиметься в розділі «Філософський аналіз суспільства».

Отже, **категорія буття — це гранично загальна абстракція, яка об'єднує за ознакою існування найрізноманітніші явища, предмети і процеси природи, людські колективи та окремих людей, соціальні інститути, рівні, форми і стани людської свідомості.** І хоча ці речі і процеси стосуються різних сфер буття, усі вони об'єднані певною спільною основою. Але чи можна говорити про єдність безмежно різноманітного світу? Відповідаючи «так» на це питання, ми доходимо висновку про єдність — основу всього сущого.

§2

Формування і розвиток науково-філософського поняття матерії

Спроби вирішити питання про єдність всього сущого історично привели до виникнення поняття «субстанція» (лат. *substantia* — сутність). Під субстанцією розуміли якусь загальну первинну основу всіх речей, яка є їх останньою сутністю. Якщо різні предмети і явища можуть виникати і зникати, то субстанція нестворювана і незнищенна, вона тільки змінює форму свого буття, переходить з одного стану в інший. Вона — причина самої себе й основа всіх змін, найбільш фундаментальний і найбільш стійкий прошарок реальності.

Філософи намагалися вирішити питання щодо кількості субстанцій. Виникли вчення, які дістали назву дуалізму і монізму. Дуалізм (від лат. *dualis* — двоїстий) це принцип філософського пояснення сутності світу, який виходить з визнання наявності в ньому

двох першооснов (субстанцій) — духу і матерії, ідеального і матеріального. Вчення, що пояснюють світ через одну субстанцію, називаються моністичними. У системі монізму можлива побудова ідеалістичної чи матеріалістичної картини світу, і це залежить від того, що вважається першоосновою — дух чи матерія.

Що ж таке матерія? Етимологія слова «матерія» походить від латинського *maiegia* — речовина. Проте зміст поняття «матерія» в історії філософії неодноразово змінювався, розвивався відповідно до розвитку природознавства і власне самої філософії. Virізняють такі етапи формування уявлення про матерію (схема 5.3)-

Перший етап охоплює епоху античної філософії. В основі античних поглядів лежить уявлення про матерію як про початковий матеріал, з якого складаються тіла і предмети. Так, наприклад, помічаючи, що вода необхідна рослинам, тваринам і людям, давньогрецький філософ *Фалес* проголосив основою усіх речей воду. Славетний *Геракліт* бачив основу у вогні, який утворює Сонце, зірки, інші тіла і визначає одвічну зміну світу. Пізніше *Демокріт* висунув ідею про те, що усі речі складаються з найпростіших, неподільних,

Матерія — це філософська категорія для позначення об'єктивної реальності, яка дана людині у відчуттях, яку вона може і намагається пізнати, але при цьому матерія існує незалежно від самої людини

Схема 53- Еволюція Поняття матерії

часток — атомів. Отже, з погляду античних філософів, матерія — це те, з чого складаються всі речі. Звичайно, це були лише здогадування древніх мудреців, і їх матеріалізм мав наївний характер, оскільки теоретичні висновки були результатом споглядального ставлення до дійсності, наслідком відсутності експериментального вивчення природи.

Другий етап розвитку уявлень про матерію характерний для **філософії Нового часу** (XVII-XIX ст.). Поняття матерії в той час ототожнювалося з фізичним поняттям «речовини» як суми певних незмінних властивостей. Так, наприклад, англійські матеріалісти *Ф. Бекон*, *Т. Гоббс* до них відносили протяжність, непроникність, вагу, фігуру та ін. Іноді поняття матерії взагалі ототожнювалося з однією, так би мовити, «першовластивістю», наприклад з протяжністю або масою (*Р. Декарт*, *І. Ньютон*). Таке визначення не суперечило науковій картині світу до кінця XIX століття. Сама форма матеріалізму на цій основі дістала назву метафізичного, або механістичного, оскільки базувалася не тільки на теоретичних даних фізики, але й була світоглядною і методологічною основою наукових пошуків.

Метафізичний світогляд був підірваний великими відкриттями, які з'явилися на межі XIX-XX століть. Відкриття радіоактивності відкинуло позицію про непроникність атома, відкриття електрона зняло тезу про його неподільність, відкриттям рентгенівського випромінювання була доведена можливість перетворення речовини в поле. Була встановлена змінність маси тіл залежно від швидкості. Все це настільки розходилося зі звичними уявленнями про властивості фізичних тіл, що деякі природознавці розгубилися. Вони стали тлумачити, наприклад, радіоактивний розпад атомів як «зникнення» матерії, перетворення матерії в енергію. Насправді матерія не зникла, а розвіялися старі уявлення про неї. Це була спроба приписати матерії в цілому якості, що властиві лише окремим її видам.

Третій етап розвитку уявлень про матерію характерний для **філософії XX століття**. На перше місце в розумінні матерії виходить не природознавчий, а філософський аспект. Це погляд на матерію як на сутність — субстанцію, що лежить в основі внутрішньої єдності усього розмаїття явищ і предметів. Тут матерія розглядається як об'єктивна реальність.

Сучасне поняття «матерія» має конкретний зміст і охоплює вужчий клас об'єктів порівняно з категорією «буття». Поширеним її визначенням є таке. **Матерія — це філософська категорія для позначення об'єктивної реальності, яка надана людині у її відчуттях, яку вона може і намагається пізнати, але при цьому матерія існує незалежно від самої людини.** З цього випливає, що:

1) матерії в чистому вигляді, у формі якоїсь праматерії не існує. Вона охоплює всю нескінченну різноманітність різних об'єктів і систем природи, які мають невичерпну різноманітність властивостей;

2) у категорії «матерія» безліч утворень об'єктивної реальності зведені до однієї спільної властивості — існувати незалежно від людських відчуттів і від відображення в людській свідомості;

3) філософське тлумачення матерії охоплює не тільки ті об'єкти, які пізнані сучасною наукою, а й ті, що мають бути відкриті в майбутньому. І хоча потенційні об'єкти, можливо, матимуть принципово нові властивості, вони, проте, будуть матеріальні, оскільки існують реально, поза людськими відчуттями;

4) усі матеріальні процеси і явища пізнаються людиною або відбиваються в її свідомості на основі чуттєвого сприйняття. При цьому йдеться не тільки про ті речі та явища, які можуть бути сприйняті безпосередньо відчуттями, але і про ті, для сприйняття яких

використовуються найскладніші сучасні прилади[^] що підсилюють міць людських органів сприйняття.

Матерія як об'єктивна реальність має безліч властивостей, притаманних її різноманітним видам і станам. До таких властивостей належать: активність, рух (саморух), просторово-часова форма існування, об'єктивність, проникність, нескінченність, відображення, невичерпність, пізнаванність, структурність (розчленованість на якісно різні рівні організації), абсолютність. Про рух (активність) матерії та її просторово-часову форму існування йтиметься в третьому параграфі розділу. Інші властивості ми розглядатимемо в наступних розділах. Зараз же звернемо увагу на таку суттєву ознаку матерії, як структурність (схема 5-4).

Структурність в організації матерії полягає в тому, що вона завжди і всюди певним чином організована у поширені матеріальні системи, тобто такі цілісні утворення, зв'язок між елементами в яких є більш стійким і тривалим, ніж зв'язок між кожним з елементів доволишнього середовища. Вирізняють такі основні типи матеріальних систем і відповідні їм структурні рівні організації матерії: нежива матерія, жива матерія і суспільство. Кожен з цих рівнів характеризується, у свою чергу, рядом рівнів організації.

Система неживої матерії може бути представлена на таких рівнях:

а) *мікросвіт* (мікроелементарний рівень), для якого властива взаємодія полів і елементарних частинок. Це світ надзвичайно малих об'єктів (від 10^m до 10^8 см). Час існування цих частинок вимірюється мільярдними долями секунди, а швидкість їх руху наближається до швидкості руху світла;

Схема 54- Структура матерії

б) *макросвіт*. Це світ об'єктів від 10^8 см до 10^{24} см. Цим діапазоном охоплюються атоми, молекули, макротіла, планети та зірки, планетарні системи, міжзіркове середовище, галактика. «Вгору» від макросвіту, нескінченно далеко, за межами доступності людини простирається мегасвіт. Основні об'єкти вивчення цієї галузі природи — метagalактики.

Система живої матерії відома поки що тільки на Землі. Її виникнення, як вважають послідовники матеріалізму, — результат природного і закономірного саморозвитку матерії. До рівня живої матерії належать усі живі істоти, що мають здатність до самоорганізації, розвитку, складним формам відбиття, саморегулювання та розмноження. У живій матерії можна виокремити доклітинний рівень (кислоти ДНК і РНК та білки), клітинні і багатоклітинні організми — рослини, тварини. Особливі рівні утворюють понадорганізові структури, популяції, пов'язані між собою в потомстві. Взаємодія біологічних видів, популяцій та довкілля становить біогеоценоз, а взаємодія біогеоценозів утворює глобальну систему життя — біосферу. В системі біосфери відбувається взаємодія літосфери, гідросфери і атмосфери. Через атмосферу йде обмін між Землею і космосом. Дотримання рівноваги між усіма цими складовими — умова збереження життя на землі.

На певному етапі розвитку біосфери виникає окремий вид матеріальної системи — соціально-організована матерія, або суспільство. Це вища форма розвитку життя, сукупність мислячих індивідуумів і угруповань різного рівня, що свідомо перетворюють дійсність. У свою чергу суспільство включає багато типів взаємоперехресних систем: людина, соціальні утворення (сім'я, різні колективи, партії, нації, держави), матеріальна культура, створена людиною, що включає знаряддя праці і техніку.

Розглядаючи структурність матерії, слід також зазначити, що її стан можна характеризувати і з точки зору перервності і безперервності. Матерія перервна, оскільки існує у вигляді множини окремих структурних систем. Водночас вона безперервна, бо простір між матеріальними структурними системами не є абсолютною порожнечою, а має в собі матеріальні поля: гравітаційні, електромагнітні, ядерні та ін. У зв'язку з цим розрізняють два види матерії: речовина і поле. Це якісно різні види матерії, і відрізняються вони один від одного, передусім, масою спокою. Частинки речовини мають масу спокою, а електромагнітне і гравітаційне поля її не мають. Речовина і поле різняться також і закономірностями руху.

Вивчення різних властивостей і особливостей матерії, її форм і видів дозволяє говорити про те, що у світі, крім матерії, що постійно змінюється, немає більш нічого. А якщо це так, то можна зробити висновок про матеріальну єдність світу.

Питання про єдність світу завжди привертало до себе увагу. А якщо врахувати те, що нарівні з матеріальними процесами існують ще й духовні, то воно набирає особливої гостроти. В чому ж тоді полягає їх єдність?

Відповідь на це питання дає сучасна філософія і сучасне природознавство. Вони стверджують, що єдність світу полягає в його матеріальності. І такий висновок ґрунтується на знаннях про всезагальні, універсальні властивості матерії і закони її руху. На користь матеріальної єдності світу свідчать такі важливі дані природознавства, яю

- а) закон збереження і перетворення енергії;
- б) періодичний закон Менделєєва;
- в) еволюційне вчення Дарвіна;
- г) вчення про клітину;
- г) сучасні наукові дані із галузей фізики (квантової механіки, релятивістської фізики та ін.), із галузей біологічної науки (закони генетики, явища фотосинтезу, дані про фізіологію людини тощо), із галузей космічної науки та ін. Матеріальна єдність світу розкривається і цілісним підходом до розгляду організму людини, а також засобами взаємозв'язку природи і суспільства, їх розвитку в цілому.

Такими є сучасні погляди на проблему матерії, на її конкретні типи і види, на матеріальну єдність світу. Але для наукового світорозуміння велике значення має і вірне вирішення питання про такі атрибутивні властивості матерії, як рух, простір та час.

§3 Спосіб та форми Існування матерії

Невід'ємною частиною вчення про матерію є уявлення про рух. Його вивчає багато наук. Завдання кожної з них полягає в тому, щоб з'ясувати закономірності конкретних форм руху. Але рух вивчає і філософія. У зв'язку з цим виникає питання: які завдання стоять перед філософією у висвітленні проблеми руху? Завдань таких кілька.

1. Узагальнюючи все, що дають приватні науки, філософія прагне з'ясувати природу руху.

Питання про природу руху завжди цікавило мислителів різного часу. Наприклад, відомий вислів Геракліта «Все тече, все змінюється» був не чим іншим, як спробою подати все, що є у світі, таким, що знаходиться в русі, постійно змінюється. Але в історії філософії були випадки, коли філософи не визнавали руху, такі, наприклад, як Парменід, Зенон та інші. Відома легенда про те, що один із учнів Зенона, бажаючи спростувати свого вчителя, починав ходити перед ним, і цим ніби засвідчував: «Дивись, вчителю, я рухаюсь; рух можливий!» Подібне спростування не могло переконати Зенона. Річ у тім, що він вважав, що ми сприймаємо рух нашими почуттями. А почуття нас завжди вводять в оману.

О. С. Пушкін епізод «спростування», жартуючи, описав у своєму вірші «Движение».

Движенья нет, сказал мудрец
брадатый. Другой смолчал и стал
пред ним ходить. Сильнее бы не мог
он возразить; Хвалили все ответ
замсловатый. Но, господа, забавный
случай сей Другой пример на память
мне приводит-. Ведь каждый день
пред нами солнце ходит, Однако ж
прав упрямый Галилей.

У період розвитку такої науки, як механіка, переважна більшість філософів схилилася до думки, що рух — це просте переміщення¹ просторі. Завдяки розвитку природознавства в кінці XVIII — на початку XIX століття стало можливим сформулювати нові уявлення про рух, розкрити його складний характер, визначити саме поняття руху. Особливо велике значення для розкриття руху мало відкрит-

тя закону збереження і перетворення енергії, створення еволюційної теорії, а також теорії клітинної будови організму.

Виходячи з філософського осмислення даних природознавства, був зроблений висновок про те, що рух — це будь-яка зміна явища чи предмета; він охоплює всі процеси, які відбуваються у всесвіті, починаючи від простого переміщення тіл і закінчуючи мисленням.

2. Філософія ставить завдання розкрити джерело руху. Це дуже стара проблема. Відповіді на неї часто були далекі від істини. Так, метафізики джерело руху вбачали в механічних взаємодіях зовнішнього порядку. Сучасний матеріалізм твердить, що джерелом усіх конкретних форм руху є внутрішні суперечності, притаманні усім об'єктам, а також зовнішня взаємодія між ними. Рух матерії, таким чином, не обумовлений чимось надприродним, а є саморухом. Саморух — це наслідок суперечностей між усталеністю і змінністю, складним і простим, старим і новим, прогресивним і регресивним. Так, механічному рухові притаманне протиріччя між змінним станом тіла у просторі і часі і зв'язку цих станів. У розвитку живих організмів усталеність виявляється у збереженні спадкових ознак, а змінюваність — у пристосуванні організму до нових умов середовища.

Саморух притаманний усім рівням будови матерії — від механічного, фізичного і хімічного до біологічного і соціального рівнів. На хімічному, біологічному і більш високих рівнях спонтанність саморуху знаходить своє виявлення перш за все у відкритих і цілісних системах, у яких відбувається не просто саморух, а саморозвиток, тобто саморух, який супроводжується переходом до більш високого ступеня організації.

3. Філософія розкриває співвідношення матерії і руху, руху і спокою. Філософський матеріалізм стверджує, що рух і матерія нерозривні. Ми ніколи не спостерігали матеріальної системи, яка б не знаходилась хоча б у якомусь русі, а була б у стані абсолютного спокою. Така нерухома система не взаємодіяла б з довколишніми речами і явищами і не могла б визначити жодних своїх властивостей, тобто вона має бути абсолютно непоміченою. На цій підставі цілком слушним є висновок про те, що рух є невід'ємна, атрибутивна характеристика матерії, її всезагальна і необхідна властивість. Матерія не існує інакше, ніж у русі, тому рух є способом існування матерії. Він, так само як і матерія, не виникає і не зникає безслідно, а лише перетворюється з однієї форми на іншу. *Ще Декарт* у XVIII столітті висловив думку про те, що кількість руху у світі постійна, оскільки рух не виникає із нічого і ні на що не перетворюється. А *Ф. Енгельс* розвинув цю думку далі: рух не тільки постійний у своїй кількості, але й у своїй якості. Пізніше природознавство підтверди-

ло висловлені твердження науковими даними, наприклад відкриттям закону збереження та перетворення енергії.

Але чи не означає це, що філософський матеріалізм заперечує спокій? Ні, не означає! Він визнає існування спокою, але вважає його відносним. Спокій має місце відносно тих чи інших матеріальних об'єктів, а не всієї матерії. До того ж стан спокою для будь-якого тіла є тимчасовим, швидкоплинним; він є лише одним з моментів існування об'єкта. Рух же не відокремлений від усього існування тіла в цілому. Крім того, рівновага, спокій стосується лише окремого виду, а не всіх видів руху, притаманних об'єкту. Будь-яке тіло перебуває у спокої лише в якомусь певному відношенні, а в інших відношеннях воно змінюється. Наприклад, тіло, яке лежить на поверхні Землі, перебуває у спокої тільки відносно земної поверхні; у самому ж тілі на цей час відбуваються різноманітні фізичні, хімічні та інші перетворення.

4- Філософія розглядає проблему про якісну своєрідність та діалектичну єдність різних форм руху матерії. Рух взагалі — це абстракція, яка насправді не існує; реальне існування мають конкретні форми руху, які перебувають у певній супідрядності, а тому їх можна класифікувати. В основу класифікації руху покладена теза про те, що якісно різним видам матерії відповідають свої особливі форми руху. Виходячи з цієї тези, вирізняють такі **форми руху матерії** (схема 5.5):

механічна — це просторове переміщення різних тіл: рух най-дрібніших часток, рух великих тіл, включаючи і космічні об'єкти;

фізична — охоплює електромагнетизм, гравітацію, теплоту, світло, звук, зміну агрегатного стану речовини;

хімічна — включає різні хімічні реакції, процеси хімічного синтезу в неорганічній та органічній природі;

біологічна — це різноманітні біологічні процеси в живих організмах;

соціальна — охоплює різні суспільні зміни, а також процеси мислення.

Хоча кожна форма руху є відносно самостійною, але всі вони пов'язані між собою. Більш складна форма руху виникає на основі попередніх, простіших, є їх синтезом, але не зводиться до них як простої суми. Так, біологічна форма руху виникає на основі більш простих фізико-хімічних форм руху, включає їх в себе як свою умову і є якісно новою формою руху порівняно з попередніми. Подібно до цього і соціальна форма руху — виникнення і розвиток людського суспільства — включає біологічну і всі попередні форми руху, як свою умову, але вони не зводяться до її суми, а є якісно новою формою руху.

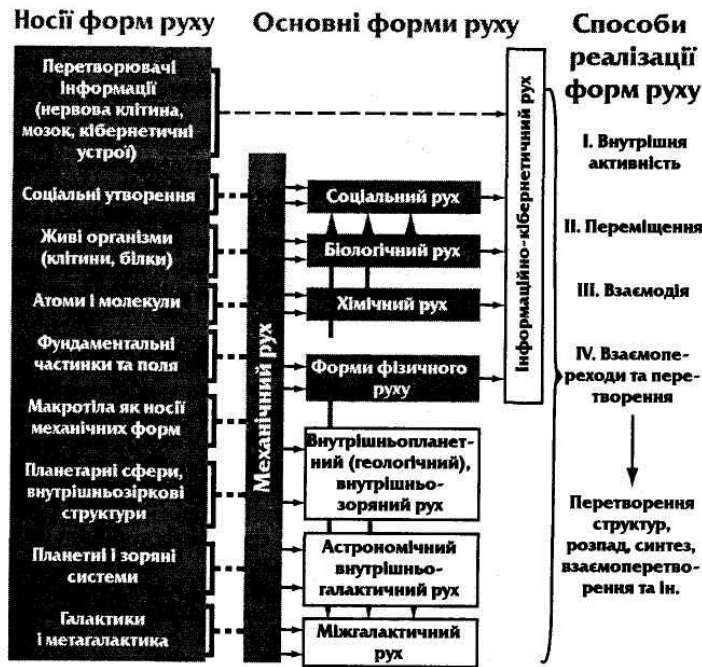

Схема 5-5- Класифікація форм руху

Правильне розуміння взаємовідношень між формами руху має велике значення для наукового пізнання складних об'єктів і процесів, що характеризується взаємодією різних форм руху матерії.

На сучасному етапі розвитку науки приведена вище класифікація форм руху вимагає доповнення і уточнення. Розвиток хімії, фізики, біології, поява комплексних наук не дозволяють говорити про одне розуміння багатоманітності форм руху матерії. Через те виникають нові класифікації, наприклад називають інформаційно-кібернетичний, астрономічний внутрішньогалактичний, міжгалактичний рух тощо.

Такими є основні завдання філософії у висвітленні проблеми руху матерії.

Ще однією невід'ємною частиною вчення про матерію є вчення про простір і час. Що ж таке **простір і час**? У якому співвідношенні перебувають вони з матерією?

В історії філософії можна виокремити два підходи до розв'язання цих питань. Перший називають *субстанціальною концепцією*-. простір і час розуміють як особливі субстанції, які існують поряд з матеріальною і незалежно від неї (*Декарт, Епікур, Ньютон*). Наприклад, *Ньютон* вважав, що є абсолютний простір, не залежний від небесних тіл, тобто порожнеча або пустота. Разом з абсолютним простором існує абсолютний час. Таке розуміння простору і часу спостерігається в XVII столітті і домінує до XIX століття.

Другу концепцію називають *реляційною*. Її прихильники (*Аріс-тотель, Г. В. Лейбніц, Г. В. Ф. Гегель*) вважали, що простір і час — не особливі субстанційні сутності, а форми існування матеріальних об'єктів. Реляційна концепція у філософському плані була сприйнята і розвинута діалектичним матеріалізмом, а у природничонауко-вому плані — релятивістською фізикою, і в наш час, вона найбільш повно відповідає рівню розвитку природознавства.

Згідно з реляційною концепцією, простір і час постають загальними принципами організації будь-якого об'єкта дійсності. Доповнюючи один одного, простір і час функціонують як універсальні форми організації всього розмаїття нескінченного світу. Кожне матеріалізоване тіло має об'ємні характеристики: і довжину, і ширину, і висоту. Воно співіснує також з іншими тілами, що його оточують, займає своє місце в певній, більш глобальній, системі. Саме співіснування і місцезнаходження предмета відображається в понятті «простір». **Отже, простір — це форма буття матерії, яка характеризує її протяжність, структурність, співіснування і взаємодію елементів в усіх матеріальних системах** Разом з тим, у реальності кожне матеріальне утворення є процесом, в ньому відбуваються певні зміни; окрім того, одне явище приходить на зміну іншому. Для характеристики саме цього аспекту матерії у філософії вироблено поняття часу. **Час — це форма буття матерії, яка виявляє тривалість існування, послідовність зміни станів у розвитку всіх матеріальних систем.** Отже, час відображає процесуальність буття.

Простір і час мають як загальні, так і відмінні властивості. До загальних властивостей належить: об'єктивність (їх незалежність від свідомості людини); всезагальність (немає і не може бути жодного явища, яке існує чи існувало б поза простором і часом); вічність, нескінченність і відносність (їх залежність від швидкості). Проте, при усій своїй спільності, простір та час мають і відмінні властивості. Так, наприклад, простір характеризується тримірністю, час є одномірним; простір обернений, а час виявляє себе як незворотний; простір різнозначний у всіх напрямках, а час однонаправлений, тобто спрямований від минулого до майбутнього.

Час і простір невід'ємні від матерії і один від одного. Це чудово ілюструється на прикладі теорії відносності в сучасній фізиці.

Просторово-часові характеристики матеріальних об'єктів мають чотири виміри: три з них — просторові і один — часовий. У математичних абстракціях існує і багатомірний простір. Проте Всесвіт **складається** з великої кількості світів, і в них можуть бути якісно відмінні форми руху матерії, простору і часу. Водночас у цих світах можуть бути **відсутні** умови для існування відомих нам форм руху¹ матерії і пов'язаних з ним просторово-часових ознак. Простір і час, як об'єктивні форми існування матерії, як і матерія, не можуть бути створені чи знищені. А тому і говоримо, що рухома матерія вічна у просторі і часі. А світ, в якому ми живемо, є не що інше, як матерія, що рухається, вічна в часі і просторі.

Висновки

1. У найпіршому розумінні буття є найбільш загальним поняттям про все те, що існує, тобто про все, що є. Воно охоплює усе існуюче в нескінченному багатстві його конкретних проявів, і є онтологічним поняттям. Буття в цьому розумінні має свою реальну структуру. У найширшому прояві воно підрозділяється на об'єктивну реальність, що відображається категорією «матерія», і суб'єктивну реальність, — що відображається категорією «свідомість».

2. В історії філософії і природознавства розвивалось два аспекти, дві точки зору на розуміння матерії: філософський і природничий; і науковий. Природничонауковий аспект включає знання про фізичну, структурну будову матерії. Філософський аспект — це погляд на матерію як сутність — субстанцію, яка лежить в основі внутрішньої єдності усієї різноманітності явищ і предметів.

3. В основі сучасного розуміння руху лежать три основних положення. Згідно з першим з них, рух є невід'ємна, необхідна і суттєва властивість, спосіб існування матерії. Згідно з другим положенням, рух визначається, як будь-яка зміна, «зміна взагалі*». У третьому положенні підкреслюється, що рух являє собою суперечність, а її джерелом, внутрішнім імпульсом є взаємодія протилежностей.

4. Простір і час — це філософські категорії, які відображають основні форми існування матерії. Просторово-часові характеристики має будь-яке явище буття світу. Якщо простір є найзагальнішою формою сталості, збереження змісту об'єктивної реальності, то час — це форма його розвитку, внутрішня міра його існування та самознищення.

Контрольні питання

1. Що таке онтологія?
2. Коли і чому у філософії з'явилась проблема буття?

3. Які філософські концепції буття вам відомі?
4. У чому полягає життєвий та філософський сенс проблеми буття?
5. Як розглядалася проблема буття у філософії ХХ століття?
6. Які форми має людське буття?
7. Що таке субстанція?
8. Чи можна вважати, що матерія — це те, з чого складаються всі речі?
9. Розкрийте філософський зміст понять «матерія», «простір», «час», «рух».
10. Чому прогресивні, революційні, наукові відкриття можуть призвести до кризи в науці?
11. Чому рух — це невід'ємна властивість матерії?
12. Чи можна вважати за рух наші думки?
- 13-Що таке енергетизм?
14. Що таке простір?
- 15- Які загальні і відмінні властивості простору і часу вам відомі? /

Розділ 6

Свідомість: онтологічний статус

Людині притаманна чудова властивість: здатність не тільки сприймати різноманітні явища зовнішнього світу і власні переживання, але й осмислювати їх. У ході такого осмислення людина узагальнює свій практичний досвід, вивчає об'єктивні властивості предметів навколишнього світу і саму себе. На цій основі вона складає програму своїх дій, передбачає їх наслідки і, головне, відповідає за них. Це перші штрихи до характеристики прекрасної властивості, притаманної тільки людині, яку ми називаємо свідомістю.

Проблема свідомості багатогранна. Вона перебуває в центрі уваги багатьох наук Свідому діяльність людини вивчають фізіологія, медицина, психологія, кібернетика та деякі інші науки. Посвоєму осмислюють її мистецтво та релігія. Аналізом же свідомості в цілому, в контексті інших видів діяльності людини та суспільства, займається філософія. Вона намагається відповісти на питання: що таке свідомість з точки зору філософії; як виникла свідомість людини; якими є її основні властивості, функції та структура.

Проблема свідомості у філософії. Генезис свідомості і її сутність

Проблема свідомості є однією з найскладніших і найзагадковіших. Найперші складнощі її розуміння та вивчення пов'язані значною мірою з тим, що ми не можемо спостерігати явище свідомості безпосередньо, чуттєво, не можемо його вимірювати, досліджувати за допомогою різних приладів. Тому впродовж багатьох століть свідомість залишалась таємницею. Це завжди сприяло містифікаціям її природи і сутності. Так, ще в стародавні часи виникло уявлення про свідомість як прояв душі — таємничої «чуттєво-надчуттєвої» сили, відповідальної за людське життя і певні стани людського тіла, (арактерним для цих поглядів було те, що душа не відокремлювалася від тіла, ще не існувало поділу на матеріальне та ідеальне. Це також тосується перших філософських теорій. На початкових стадіях

свого розвитку грецька філософська думка не знала поняття «ідеального» як особливої протилежності чуттєво-предметному матеріальному. З часом душа стала розглядатися як якась нематеріальна субстанція, нібито незалежна від матерії, здатна вести самостійне існування, безсмертна і вічна. Вперше ці погляди дістали своє теоретичне обґрунтування і закріплення у філософії *Сократа* і його учня *Платона*. *Геракліт* основу свідомих дій людини називав «логосом», що тлумачилося як слово, думка, сутність самих речей. Цінність людського розуму визначалась залежно від міри залучення до цього логосу — об'єктивного світопорядку. Взагалі ж, у античній філософії свідомість причетна до розуму, що є космічним і виглядає як узагальнення дійсного світу, як синонім універсальної закономірності.

У подальшому історико-філософському процесі проблема свідомості набувала найрізноманітніших тлумачень. З'ясувалось, однак, що більшість філософів пояснювали свідомість залежно від того, яку вони займали позицію в питанні співвідношення матерії та свідомості. Коротко охарактеризуємо ці позиції в основних напрямках філософії (схема 6.1).

Ідеалістичні погляди на природу свідомості протягом століть набували різного змісту, але зводились до наступного: свідомість — первинна, матерія — вторинна ($C > M$). Так, об'єктивний ідеалізм наділяє свідомість, яка існує незалежно від світу, десь поза світом і поза людиною, надматеріальним, надприродним характером.

Схема 6./, Проблема свідомості у філософії
Свідомість не має ніякого відношення до мозку, дух не народжується,

не виникає і не постає: вона живе своїм власним життям, розвивається, породжує явища природи та історії. Таке твердження ідеалізму про існування свідомості безпосередньо стикається з теологією, яка стверджує, що свідомість людини є Божим даром: створюючи людину, Бог «вдихнув у неї дух живий», наділивши людину часткою божественного світла, таким чином, — це дар Божого розуму, який живе своїм власним життям і у своєму розвитку породжує явища природи і керує історією суспільства.

З точки зору *дуалістів*, матерія та свідомість — самостійні, рівноцінні начала (М П С). А це означає, що за свідомістю визнається повна незалежність від матерії. Як і матерія, свідомість є вічною, вона не виникла і не народжувалась. Відповідно відпадала й необхідність вирішення питання про її походження. Одним з видатних представників дуалізму був *Рене Декарт*, який вважав, що в основі світу лежать дві субстанції: духовна (мисляча) і тілесна (протяжна). Дуалізм був властивий філософії *Іммануїла Канта*. Близькою до дуалістичного трактування свідомості є концепція французького філософа, вченого і богослова *П'єра Тейяра де Шардена*. Він вважав, що в земній матерії була замкнута певна маса елементарної свідомості, психічної енергії. Отже, свідомість так само первісна, як і матерія. Тому не слід дивуватися, що вона пробилась на світ із темряви підсвідомості. Ніхто, у тому числі наші предки, не помітив появу розуму на землі, «людина увійшла у світ безшумно». Дуалістична концепція може бути виправдана внаслідок того, що між свідомістю та буттям справді пролягають настільки різкі межі, що звести їх до якогось спільного кореня майже неможливо. Кант із цього приводу колись писав: «Існують два основних стовбури людського пізнання, що зростають, можливо, з єдиного, загального, але нам не відомого кореня...»

У 50-і роки XIX століття набула досить великого поширення *вульгарно-матеріалістична* точка зору на свідомість. Вона зветься так тому, що її прихильники (німецькі філософи *Фогт, Бюхнер, Молешот*) розглядали свідомість грубо, спрощено, вульгарно. Вони вважали, що свідомість, думка «виділяється» мозком таким чином, як жовч печінкою або сеча нирками (М=C). Клімат, їжа тощо, на їхню думку, безпосередньо визначають спосіб мислення людини. Незважаючи на те, що вульгарно-матеріалістична точка зору заперечена досягненнями сучасної науки, спроби звести свідомість до певного виду матерії виникають і досі. Наприклад, у зв'язку з успіхами електрофізіології було висунуто положення про те, що начебто думка є просто електромагнітними коливаннями, які випромінює мозок. Дійсно, мозок безперервно випромінює електромагнітні хвилі,

які змінюють свій характер, якщо мозок починає активно працювати. Дослідження цих хвиль у разі хвороби дозволяє виявити, які ділянки мозку пошкоджені. Однак зміст думок по записаному на плівку визначити неможливо, бо вони не є матерією.

Механістично тлумачив свідомість і такий напрямок, як *гіло-зоїзм* (від грец. *byle* — речовина і *goe* — життя). Прихильники гілозоїзму припускали можливість наявності відчуттів також і в неживих предметів (М С). На підтвердження цієї думки великий французький матеріаліст Дені Дідро посилався, наприклад, на куряче яйце і курча. Звідки в курчат здатність сприймати і відображати світ, коли яйце таких властивостей не має? Значить, ця здатність, міркував він, була закладена в самому яйці. Такі твердження привели ряд французьких матеріалістів до гілозоїзму, який одухотворяє всі матеріальні предмети. Оскільки всі предмети, таким чином, наділялися душею, то звідси логічно випливало, що свідомість — це дар, яким людина володіє з народження. Незрозуміло тільки було, куди свідомість зникає після смерті і де вона дівається у психічно хворих. Незважаючи на загальну помилковість гілозоїзму, він таки містить раціональну думку, що носієм свідомості може бути тільки матерія, що свідомість слід тлумачити, як властивість матерії.

Новий підхід у розумінні свідомості пов'язаний з виникненням *діалектичного матеріалізму*. З точки зору цього напрямку свідомість є похідною від матерії, вона вторинна і активна щодо неї (М → С). Джерела як усього живого, так і свідомості знаходяться в матерії, яка може рухатися і розвиватися самостійно. Діалектичний матеріалізм розглядає свідомість як продукт закономірного історичного розвитку матерії, її соціальної форми руху; як функцію, особливу властивість не всієї матерії, а лише особливим чином соціально-організованої матерії (людського мозку); як суб'єктивний образ об'єктивного світу, який потрібний людині для адекватної практичної діяльності.

Щодо *сучасної світової філософії*, то трактуванням свідомості займається така галузь філософії, як феноменологія. Виникла вона в Німеччині на початку ХХ століття. Існує в кількох варіантах: феноменологія Едмунда Гуссерля, Мартіна Хайдеггера, Макса Шелера, Жан-Поля Сартра, Моріса Мерло-Понті, серед яких основним варіантом вважається феноменологія Гуссерля. Термін «феноменологія» утворено з двох понять — феномен і логос, що мають грецьке походження: «феномен» — це те, що самопроявляється, самодемонструє себе, і «логос» — вчення. В межах феноменології свідомість розглядається як специфічний регіон буття, який не можна зводити ні до яких відносин: ні до предметних, ні до спеціальних, ні до без-

свідомої основи, самої свідомості. У Гуссерля йдеться про різноманітні феномени свідомості, у Хайдеггера — про феномен людського буття, у Сартра — про рефлексивне (буття — для себе), у Мер-ло-Понті — про одухотворене людське тіло.

Представники феноменології намагаються протистояти наївному натуралістичному погляду на свідомість і світ, який зводить свідомість до предмета, до об'єкта і встановлює між ними лише причинні і функціональні зв'язки. За Гуссерлем, буття свідомості принципово відрізняється від предметного світу як чисто усвідомленість. Хайдеггер говорить про розрізнення людського існування і суцього. Але і свідомість, і людське буття існують тільки в єдності зі світом. Отже, йдеться про чисту свідомість — потік свідомості, яка формує феномени — значення предметного світу.

Проблема свідомості посідає чільне місце і в інших зарубіжних філософських напрямках. Серед них герменевтика, екзистенціалізм, психоаналіз, лінгвістична філософія, структуралізм, філософія життя та інші. Вони досягають значних результатів у процесі дослідження різних змістових аспектів свідомості, її внутрішньої логіки. Сьогодні дослідження філософів зосередились на співвідношенні «духу» і «тіла», фізичних і психічних станів тощо. Багато уваги приділяється питанням, які виникають на межі філософії і мови, когнітивної психології і комп'ютерного моделювання свідомості. Досі актуальною є проблема походження свідомості.

Сучасний матеріалістичний підхід до цієї проблеми залишається незмінним: матерія в процесі розвитку за певних обставин породжує розум. Розглянемо це детальніше. І для початку поставимо питання: на основі яких властивостей матерія приходить до вершини свого розвитку — породження «духу»; що це за внутрішня сила закладена у «фундаменті» матерії, яка закономірно спонукала до виникнення мислення, волі, емоції тощо?

Природничі науки на це відповідають однозначно: «Такою властивістю матерії є властивість відображення». Отже, відображення — це та «ниточка», тримаючись за яку можна вийти на рішення проблеми свідомості. Що ж таке відображення? **Відображення — це універсальна якість матерії, це процес та результат взаємодії, при якому особливості одного об'єкта в іншій формі відтворюються в особливостях другого об'єкта.** Оскільки взаємодія притаманна всім матеріальним об'єктам, то й відображення слід розглядати як загальну властивість матерії. Взаємодія предметів ніколи не минає безслідно, обов'язково залишаються наслідки. Причому необхідною умовою відображення виступає схожість і відповідність із відображуваним.

У розвитку відображення як загальної властивості матерії можна умовно вирізнити три великих етапи: відображення в неживій природі, відображення в живій природі і відображення на соціальному рівні. Цим етапам відповідають такі форми відображення (схема 6.2).

Фізико-хімічне відображення відбувається за законами механіки, фізики, хімії. Таке відображення має пасивний характер. Слід не оцінюється об'єктом, на якому він з'явився. Особливість фізико-хімічного відображення полягає в тому, що воно може здійснюватися тільки в безпосередньому контакті. Наслідки таких контактів несуть певну інформацію про характер взаємодії. Річні кільця на зрізі дерева, наприклад, можуть розповісти про кліматичні умови в різні роки. Тому важливою рисою будь-якого відображення є інформативність. Один об'єкт залишає про себе пам'ять в іншому, і ця пам'ять зберігається протягом певного часу. Отже, відображення — це загальна властивість матерії, яка полягає в інформаційному відтворенні особливостей відображуваного предмета.

Фізіологічне відображення виникає на початковій сходінці розвитку живої природи і притаманне одноклітинним структурам. Простішою формою відображення є подразливість. Ця властивість живих організмів вибірково реагувати на фізико-хімічні чинники знаходить свій вияв у активних реакціях на фактори, які мають безпосереднє біологічне значення для організму. Разом з тим організм не помічає їх, якщо дія не спрямована прямо на нього. На основі подразливості можливе лише пасивне пристосування до середовища. Це означає, що найпростіший організм тільки вибирає більш

Схема 6.2. Еволюція форм відображення

сприятливі умови існування серед наявних, але сам їх не шукає і тим більше не створює.

Психічне відображення виникає на більш високому етапі розвитку живої природи. Особливе значення мало виникнення нервових клітин, які спеціалізувалися на аналізі сигналів від зовнішніх подразнень. Поступово відбувається диференціація функцій між нервовими клітинами. Одні спеціалізуються на сприйнятті світлових сигналів, другі — звукових, треті — смакових і т. д. Таким чином, виникають окремі спеціалізовані органи чуття і розгалужена нервова система, яка узгоджує їх діяльність. Це знаменує появу окремої форми відображення — чутливості, тобто відображення у формі відчуттів, сприйняття і уявлень. Поява чутливості означає перехід від пасивного пристосування до активно-пошукової орієнтаційної діяльності, яка здійснюється у формі спадкової інстинктивної або індивідуально набутої поведінки. Інстинктивне відображення характерне для всіх безхребетних. Воно полягає в тому, що в стереотипних ситуаціях всі представники певного біологічного виду поведуться однаково. На перший погляд їхні дії здаються свідомими і цілеспрямованими, але насправді вони зумовлені спадковими механізмами і втрачають усякий зміст, якщо змінити умови.

На якісно вищій щабель піднімається відображення хребетних, у яких з'являється головний мозок і центральна нервова система. Спосіб відображення навколишнього світу з допомогою головного мозку називається психікою. Її суть полягає в тому, що у високоорганізованих тварин, крім безумовних рефлексів (інстинктів), утворюються також умовні рефлекси, які стають основою більш складної індивідуально-набутої і орієнтаційної поведінки. Умовні рефлекси — це тимчасові нервові зв'язки, які виникають внаслідок того, що організм протягом певного часу піддається дії одних і тих самих або схожих факторів. Механізм їх дії спирається на відкритий *І. П. Павлов* принцип «зворотного зв'язку», завдання якого — постійно повідомляти мозок про те, що відбувається в керованій ним системі і навколишньому середовищі. Причому іде сигналізація не тільки про роботу того чи іншого органу, але й про ефект цієї роботи, що дає можливість коригувати свою поведінку. Отже, умовні рефлекси виконують роль сигналізатора, попереджаючи про події, які повинні відбуватися, що є необхідною умовою «випереджального відображення».

Носієм відображення у формі *свідомості* є людина, яка вийшла з надр тваринного царства. Психіка тварин була тією біологічною передумовою, на якій розвивалася людська свідомість. Незважаючи на генетичну спільність психіки людини з психікою тварин, їх

відображення не слід ототожнювати. Свідомість — це вища форма відображення. Воно має принципово інший характер і знаходить

свій вияв:

по-перше, в тому, що *більш глибокого і усвідомленого змісту набуває чуттєве відображення*, тобто над відображенням виникає своєрідна надбудова — абстрагування, яке полягає в розумовому ізолюванні, вирізненні певного предмета, відношення, властивості з сукупності предметів, відношень, властивостей. Абстрагування є способом перероблення споглядання і уявлень в поняття. Воно розчленовує, розриває, омертвляє, обрублює, схематизує цілісну рухому дійсність. В окремо взятій абстракції суб'єкт відходить від дійсності, проте саме це забезпечує вивчення окремих сторін предмета в чистому вигляді і, таким чином, проникнення в їхню сутність;

по-друге, в тому, що *свідомість відображає світ не в чуттєво-наочних, а в ідеальних образах*. Що це за образи? Що таке ідеальне? При розгляді категорії «ідеальне» треба мати на увазі, що ідеальне характеризує насамперед гносеологічне відношення свідомості до буття, виявляючи принципову відмінність між відображенням і відображуваним, образом і об'єктом. Ця відмінність полягає в тому, що ідеальні образи, які відтворюють властивості реальних об'єктів, самі цих властивостей не мають. Ідеальному образу не властиві ніякі фізичні, хімічні та інші ознаки матеріальних об'єктів. Вони не мають ані просторових розмірів, а ні геометричних форм, ані об'єму, ані маси і т. ін. Образ троянди не пахне, а від образу вогню навіть цигарку не запалиш. Ідеальне — це те, що існує і водночас не існує. Його немає як особливої субстанції, що існує поряд з матерією, але воно є як суб'єктивна реальність. Суб'єктивність означає, що ідеальне завжди належить суб'єкту, людині або групі людей і не існує без свого носія, тому на змісті образів і понять свідомості відбиваються особливості життєвого досвіду його носія, його інтереси, почуття, настрої, переживання і т. д. Суб'єктивність також означає неповноту відображення, яка пов'язана з тим, що у відчуттях дається не дзеркальна копія, а більш-менш наближене відтворення властивостей предмета.

Варто зауважити, що в розумінні проблеми ідеального склалися два взаємопов'язаних підходи. Перший умовно позначають, як <ді-яльнісне тлумачення ідеального>. Пов'язаний він з ім'ям філософа *Евальдаїлленкова*. Його прихильники виводять властивості ідеального з невід'ємних рис матерії Психологізм, або інформаційний підхід становлення якого пов'язують з ім'ям філософа *Давида Дубровськоц* розглядає ідеальне як особливу властивість суб'єктивності, духовності, відносно незалежної від матеріального, нейронального, предметно ; практичного. Обидва підходи мають позитивні і негативні моменти; ■

по-третє, в тому, що *людське відображення має не пристосувальний, а активно-перетворювальний характер*. Людину не задовольняє те, що їй дала природа, і вона прагне змінити життя так, щоб воно відповідало її потребам. Це людина передусім здійснює у своїй свідомості. Зміст свідомості так чи інакше практично реалізується. Але перед цим він набуває характеру задуму, або ідеї. Ідея — не тільки знання, але й планування того, що має бути. Ідея — поняття, орієнтоване на практичну реалізацію. Людина спочатку у свідомості створює, конструює нове — проекти будівель, машин, технологічні процеси, а потім втілює їх у дійсність за допомогою праці. Потреби людини, відображаючись у свідомості, набувають характеру мети, тобто ідеальної моделі бажаного майбутнього. Реалізуючись у практичній діяльності, мета матеріалізується в предметній формі, у формах реально існуючих предметів, яких раніше не існувало в природі.

Такою є коротка характеристика вищої форми відображення. З'явилася вона внаслідок еволюційного ускладнення матерії. До того ж у цьому складному, що охоплює мільярди років, розвитку можна виокремити два якісних стрибки: перехід від неживого до живого і перехід від живого до мислячого. Внаслідок другого стрибка виникла свідомість. Це стало можливим у результаті того, що з'явилися певні біологічні передумови та соціальні підстави.

До безпосередніх біологічних передумов свідомості належать (схема 6.3):

Схема 6.3- Біологічні передумови і соціальні умови походження свідомості

1) тілесна організація людиноподібних істот. Тут мало значення, щонайперше, прямоходіння, розвиток та звільнення передніх кінцівців. Це наблизило людиноподібну істоту до трудових операцій;

2) перша сигнальна система вищих тварин (розвиток звукових та рухових засобів інформації). В історичному плані сигнальна система мавп стала своєрідною прелюдією мовного спілкування;

3) стадна форма життя людиноподібних мавп. В умовах стадного спілкування підвищувалась їх життєздатність, ускладнювались їхні зв'язки з середовищем, складалась внутрішня ієрархія осіб у стаді. Стадні зв'язки — передумова общинної організації людей;

4) головний мозок, розвинута нервова система вищих тварин. Еволюцію мозку у вищих тварин можна простежити на таких прикладах. Об'єм мозку у дріопітека або шимпанзе був 400 см^3 ; у піте кантропів (Ява) — 900 см^3 ; у китайських давніх людей, або синантропів — близько 1050 см^3 ; у неандертальця — $1300\text{-}1400 \text{ см}^3$. Об'єм мозку сучасної людини — $1400\text{-}1600 \text{ см}^3$, середня вага — 1400 г , відношення ваги мозку до ваги тіла — $1:40$, складність внутрішньої структури мозку — $12\text{-}15$ млрд. клітин.

Перелічені біологічні передумови, які сприяли виникненню свідомості людини, тільки підготували можливість появи нового явища. Вирішальну роль у виникненні і розвитку свідомості відіграли *соціальні умови*.

Першим обумовлюючим фактором становлення свідомості стала *праця* (схема 6.4). Під час процесу виготовлення елементарних знарядь праці людина почала вирізняти загальні зв'язки та відносини в предметах праці. Так, наприклад, з часом вона стала усвідомлювати, що

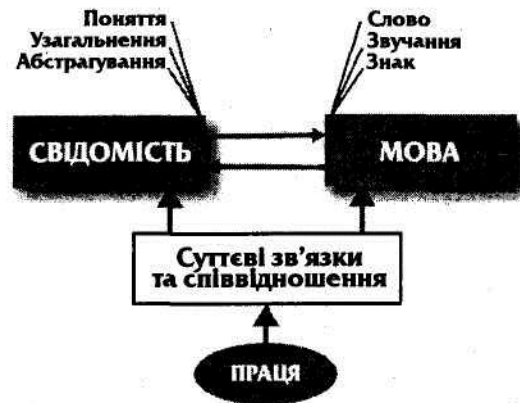

Схема 64- Єдність свідомості та мови

ріже не тільки цей гострий предмет, але й гострий предмет взагалі, не тільки тертя цих кусків дерева дає вогонь, але тертя взагалі і т. ін. Трудовий процес підштовхував майбутню людину абстрагуватися, робити узагальнення, тобто відвертати основні ознаки предмета від самого предмета і формувати поняття. З допомогою засобів праці, які водночас виступали і засобами пізнання, людина осягала властивості об'єктивного світу, виготовляючи засоби праці, у яких закріплювалися виявлені властивості предметів, людина вчилася в думках їх виокремлювати. Логіка чуттєво-предметної діяльності фіксувалась у голові і перетворювалась на логіку мислення. Людина вчилася думати. Так поступово формувався логічний образ предмета, а праця людини набувала усвідомленого характеру. Археологічні знахідки свідчать, що мислення людини було вплетене в її трудову діяльність, а з розвитком свідомості ставало більш опосередкованим і абстрактним. Зароджуючись і розвиваючись у праці, свідомість втілюється в праці, створюючи предметний світ олюдненої природи, світ культури.

Другим фактором виникнення та розвитку свідомості є *мова спілкування, мова* (схема 6.4). Мова виникла в колективі первісних людей. Щоб загальними зусиллями вирити яму, замаскувати її, загнати в неї звіра і вбити його, мисливці повинні були багато чого повідомити один одному. І життя примусило їх цьому навчитися. Різноманітність інформації, яку слід було передати один одному, вимагала певних знаків.

Знак мав бути загальним для певного класу речей і дій і загальним для всіх учасників трудового процесу. Жести не задовольняли цим вимогам. Їх може прийняти та зрозуміти лише той, хто їх бачить. У колективній же праці, звісно, беруть участь і ті, хто не бачить один одного. Ось чому виникла необхідність у звуковій системі знаків. Звуковою системою знаків, за допомогою яких здійснюється спілкування, і є мова. Вона складається з різних слів, умовних звукових знаків і виконує подвійну функцію: це і засіб спілкування, і знаряддя мислення. Слова виступають не лише умовними знаками різних предметів і процесів, — вони також фіксують наші думки про ці предмети. Тільки за допомогою мови (усної, письмової або художньо-образної) людина може сформулювати і знайти вираження своїм думкам. Звичайно, для того щоб мислити, не обов'язково говорити вголос. Глухонімі, наприклад, не володіють звуковою мовою, але це аж ніяк не означає, що в них взагалі відсутня мова і мислення. Вони можуть висловлювати свої думки за допомогою жестів і письмової мови. Слід сказати, що виразна мова жестів так чи інакше використовується всіма людьми, особливо для передачі емоцій і почуттів, а також для конкретизації значення слів.

Разом з тим, мова — це не просто засіб фіксації і передачі думок, вона є необхідною умовою і знаряддям процесу мислення. Процес мислення — це процес оперування абстрактними поняттями, які умовно закодовані у відповідних словах. Формулюючи думку, людина нібито подумки промовляє відповідні слова, відшукуючи найкращу форму для її втілення. Неможливо завершити думку без її відповідного словесного (вербального) оформлення. Іноді, правда, може виникати ілюзія, що формування думки передує її словесному оформленню. Людині здається, що думка в неї цілком визріла, тільки вона не може поки що чітко її висловлювати. Однак нечіткість і невизначеність у висловлюваннях свідчить про нечіткість і незрілість думки. І навпаки, ясна і чітка за змістом та струнка і злагоджена за формою думка висловлюється в дохідливих і зрозумілих судженнях. Таким чином, процес мислення неможливий без мови, яка виступає формою реальності думки. Т. Г. Шевченко писав:

Ну що б, здавалося
слова... Слова та голос —
більше нічого. А серце
б'ється — ожива, Як їх
почує!.. Знать от Бога І
голос той, і ті слова
Ідуть меж люди!..

Третім фактором виникнення свідомості є *общинний характер життялюдей*. Свідомість — продукт суспільства і суспільного розвитку. Поза суспільством не було, немає і не буде свідомості. Свідченням того, що без общинних відносин свідомість неможлива, є випадки ("їх понад 50), коли дітей «виховували» тварини. У таких дітей не виявилось ніяких ознак свідомості. Яким же чином соціальність формувала свідомість людей? У процесі трудової діяльності люди вступають один з одним в ті чи інші форми стосунків, взаємини спілкування, які можуть бути виробничими або особистими. Спілкування є однією із необхідних всезагальних передумов формування і розвитку особи, її свідомості, суспільства в цілому. Адже якщо ми під спілкуванням розуміємо взаємодію суспільних суб'єктів (класів, груп, особистостей), то між ними, безперечно, відбувається обмін інформацією, досвідом, здібностями, навичками, уміннями тощо. Спілкування — це одна із умов соціалізації особистості. У спілкуванні людина не тільки отримує раціональну інформацію, формує способи діяльності, а й шляхом наслідування та переймання засвоює людські емоції, почуття, форми поведінки.

Таким чином, для виникнення свідомості були необхідні певні біологічні передумови, хоч вони безпосередньо і не створюють її. Свідомість виникає на соціальній основі, є продуктом суспільства і

суспільного розвитку. Та передусім, свідомість — це функція людського мозку. То якими ж є фізіологічні основи свідомості і що то за механізм, який змушує її функціонувати?

Вчення про діяльність мозку розвивала ціла низка вчених, таких як *Іван Сеченов, Іван Павлов, Микола Введенський, Олексій Ухтомський, Левон Орбел*. Своїми працями вони довели, що свідомість є функція того особливо складного шматочка матерії, який називається мозком людини. Мозок людини, за словами Сеченова, «найдиво-вишнша машина у світі», це найтонший нервовий апарат, найвища форма організованої матерії у відомій нам частині всесвіту. Він є також центральним пунктом організму. За допомогою численних чуттєвих та рухомих нервів (периферійна нервова система) мозок зв'язаний з системою відчуттів, які запозичають інформацію із зовнішнього середовища та органів, які здійснюють відповідні реакції організму (м'язів, залоз, судин і т. ін.). Одержавши нервові імпульси, які свідчать про стан зовнішнього середовища та внутрішній стан організму, мозок здійснює регуляцію складних взаємовідносин організму із змінюваними умовами середовища,

У самому апараті головного мозку виокремлюють кілька блоків, які відрізняються один від одного за своєю будовою, зв'язками та функціями. Спільна робота усіх блоків створює складну вищу нервову діяльність. Це своєрідний психофізіологічний процес. Психічне окремо від фізіологічного не існує. Фізіологічне є матеріальним субстратом, матеріальним носієм психічного, психічне є результатом, продуктом, властивістю цього фізіологічного. Вони пов'язані один з одним, складаючи єдиний психофізичний процес, обумовлюючи один одного своїм існуванням. Не можна відділяти мислення від матерії, яка мислить.

Мозок — не джерело свідомості. Між мислячим мозком і власне мисленням має місце відношення не причини і наслідку, а органа і функції. Людський мозок — це орган свідомості, а свідомість — його основна функція. Причому мислить, усвідомлює не мозок сам по собі, а людина з допомогою мозку. Свідомість відображає не структуру і зміст мозку і не фізіологічні процеси, що відбуваються в ньому, а насамперед зовнішній світ. В іншому разі, як влучно зауважив *Людвіг Фейєрбах*, кішки замість того, щоб кидатися на мишей, роздирали б кігтями власні зіниці. Таким чином, свідомість людини, її психіка є продуктом фізіологічної діяльності мозку, властивістю мозку і поза цією фізіологічною діяльністю не існує.

Завершуючи розгляд першого питання розділу, виокремимо головне (схема 6.5): 1) свідомість — це властивість високоорганізованої матерії; 2) свідомість — це вища форма відображення дійсності,

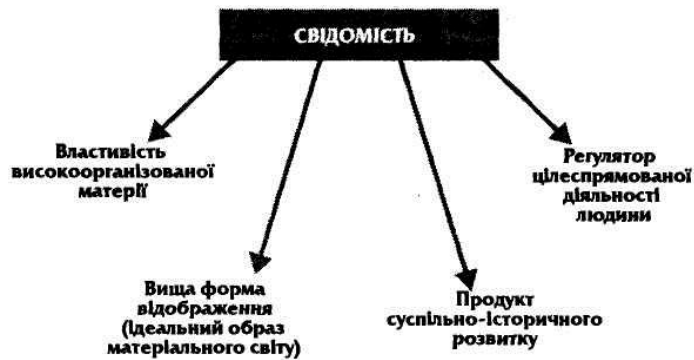

Схема 6.5- Поняття свідомості

ідеальний образ матеріального світу; 3) свідомість — продукт суспільно-історичного розвитку і ускладнення матерії; 4) свідомість — це регулятор цілеспрямованої діяльності людини.

Отже, **свідомість** — це специфічно людське відображення і духовне освоєння дійсності, властивість високоорганізованої матерії — людського мозку, яка полягає у створенні суб'єктивних образів об'єктивного світу, утриманні, зберіганні і переробці інформації, у виробленні програми діяльності, спрямованої на вирішення певних завдань, в активному управлінні цією діяльністю. Свідомість є суспільно-історичним продуктом. Вона виникає разом з людським суспільством у процесі становлення і розвитку трудової діяльності та мови, формуючись тільки в умовах соціального середовища, постійного спілкування індивідів між собою.

Структура та функції свідомості

Свідомість як внутрішній світ людини має свою структуру. Щоб її розглянути, слід, щонайперше, звернути увагу на таку обставину. Нерідко поняття «свідомість» ототожнюється з поняттям «психіка людини». Це робиться помилково. Психіка більш складне утворення (схема 6.6). Воно включає дві сфери відображення — свідомість та несвідоме. Вважається, що **несвідоме** — це сукупність психічних явищ, станів і дій, які перебувають поза сферою розуму. До несвідомого належать, в першу чергу, *інстинкти* — сукупність природжених актів поведінки людини, які створюються

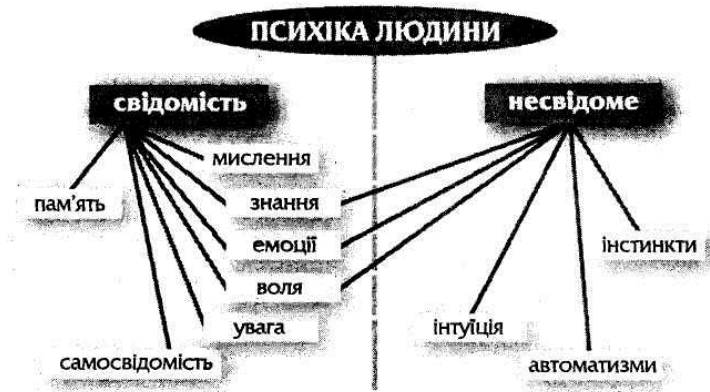

Схема 6.6. Структура психіки людини

внаслідок тривалої еволюції і спрямовані на забезпечення життєвих функцій, самого існування кожної істоти. До структури несвідомого належить також *інтуїція та автоматизми*, які можуть зароджуватися у сфері свідомості і з часом поринати у сферу несвідомого. Інтуїція — це знання, яке виникає без усвідомлення шляхів і умов його отримання, через безпосереднє чуттєве споглядання чи умогляд. Автоматизми — це складні дії людини, які, первинно утворюючись під контролем свідомості, внаслідок довгого тренування й багаторазового повторювання набувають несвідомого характеру. Несвідомими також є *сновидіння, гіпнотичні стани, явища сомнамбулізму, стани неосудності* тощо. Завдяки включенню несвідомого до психічної діяльності навантаження на свідомість зменшується, а це, у свою чергу, розширює поле творчих можливостей людини. Сучасна наука оперує й поняттям *підсвідомого*. **Підсвідоме — це особливий пласт або рівень несвідомого.** До нього належать Психічні явища, пов'язані з переходом операцій діяльності з рівня свідомості на рівень автоматизму.

Несвідоме і свідоме є двома відносно самостійними сторонами єдиної психічної реальності людини; між ними виникають досить часто суперечності, іноді конфлікти, але вони взаємопов'язані, взаємодіють між собою і здатні досягти гармонійної єдності. У несвідомому закладені широкі можливості для раціоналізації людської життєдіяльності, особливо це стосується творчої діяльності суб'єкта. Ця обставина служить основою формування ірраціоналістич-

них філософських вчень. У цих вченнях основним у людській поведінці вважаються різні форми несвідомого: інстинкти, інтуїція та інше. Відомими представниками ірраціоналізму вважають *Артура Шопенгауера* (Німеччина), *Сьорена К'єркегора* (Данія), *Фрідріха Ніцше* (Німеччина), *Едуарда Гартмана* (Німеччина), *Анрі Бергсона* (Франція), *Зигмунда Фрейда* (Австрія), *Мартіна Хайдеггера* (Німеччина). Зигмунд Фрейд, зокрема, будував своє розуміння поведінки людини на уявленні про панування в людській психіці статевого потягу, які вступають у конфлікт із свідомістю і в результаті підпорядковують її собі. Однак багато філософських шкіл займають іншу позицію. Вони вважають, що первинним у людській психіці є свідомість, яка, «живлячи» і значною мірою формуючи несвідоме, в цілому здатна його контролювати, а також визначати загальну стратегію поведінки людини.

Яку ж структуру має сама свідомість? Структурність свідомості значною мірою має досить умовний характер. Річ у тім, що елементи свідомості тісно взаємопов'язані один з одним. Однак за всієї умовності у свідомості можна вирізнити такі три елементи.

Першим елементом є *знання*. Це головний компонент, ядро свідомості, засіб її існування. Знання — це розуміння людиною дійсності, відображення її у вигляді усвідомлених чуттєвих і абстрактних логічних образів. Завдяки знанням людина може «охопити», осмислити все те, що її оточує і становить предмет пізнання. Знання зумовлює такі властивості свідомості, як спроможність через предметну діяльність цілеспрямовано «творити світ», передбачати хід подій, проявляти творчу активність. Іншими словами, свідомість — це ставлення до дійсності у формі знань з урахуванням потреб людини.

Другим важливим елементом структури свідомості є *емоції*. Людина пізнає навколишній світ не з холодною байдужістю автомата, а з почуттям задоволення, ненависті або співчуття, захоплення або обурення. Вона переживає те, що відображає. Емоції або стимулюють, або загальмовують усвідомлення індивідом реальних явищ дійсності. Те, що тішить око, легше запам'ятовується. Але інколи надмірно «райдужне» сприйняття світу може осліпити, породити ілюзії, видати бажане за дійсне. Деякі, особливо негативні, емоції чинять опір збереженню ясності розуму. Почуття страху, наприклад, стає перешкодою на шляху усвідомлення людиною того, що відбувається. Вищим рівнем емоцій є духовні почуття (наприклад, почуття любові), які формуються внаслідок усвідомлення зв'язків особи з найсуттєвішими соціальними та екзистенціальними цінностями. Почуття характеризуються предметним змістом, постійністю, незалежністю від наявної ситуації. Емоційна сфера має значний вплив на всі прояви свідомості людини, виконує функцію основ діяльності.

Третім структурним елементом свідомості є *воля*. **Воля** — це усвідомлене цілеспрямоване регулювання людиною своєї діяльності. Це здатність людини мобілізувати і спрямовувати свої психічні та фізичні сили на досягнення мети, на розв'язання завдань, що постають перед її діяльністю і вимагають свідомого подолання суб'єктивних і об'єктивних труднощів та перешкод. Виготовлення знарядь людиною — це перша і найголовніша школа формування волі. Воля й мета взаємодоповнюють одна одну. Без волі не можна досягти мети; без доцільної діяльності немає волі. Воля — це усвідомлені прагнення та спонукання до дії. Однак для людини характерні і неусвідомлені спонукання. Іноді буває так, що людина кудись поривається, а куди і навіщо — сама не знає. Така підсвідома регуляція залишилася від тварин.

Слід також наголосити і на такому елементі, що входить до структури свідомості, як *мислення*. Мислення — це процес пізнавальної діяльності індивіда, який характеризується узагальненим та опосередкованим відображенням дійсності. Цей процес завершується створенням абстрактних понять, суджень, які являють собою відображення суттєвих, закономірних відношень речей на основі відомого, відчутного на дотик, почутого і т. ін. Завдяки розумовій діяльності ми проникаємо в невидиме, в те, що не сприймається на дотик і що не можна почути. Мислення дає нам знання про суттєві властивості, зв'язки і відношення. За допомогою мислення ми здійснюємо перехід від зовнішнього до внутрішнього, від явища до сутності речей, процесів.

До структури свідомості належать також увага та пам'ять. *Увага* — це форма психічної діяльності людини, що виявляється в її спрямованості та зосередженості на певних об'єктах. *Пам'ять* — це психічний процес, який полягає в закріпленні, збереженні і відтворенні в мозку індивіда його минулого досвіду. Основними елементами пам'яті є запам'ятовування, збереження, відтворення й забування. Фізіологічною основою запам'ятовування є утворення й закріплення тимчасових нервових зв'язків у корі головного мозку. Подальше оживлення нервових зв'язків зумовлює відтворення запам'ятовування матеріалу, а гальмування цих зв'язків веде до забування.

У суб'єктивній реальності людини має місце така важлива під-структура як самосвідомість. *Самосвідомість* — це усвідомлення людиною себе як особистості, усвідомлення своєї здатності приймати самостійні рішення і вступати на цьому ґрунті у свідомі відносини з людьми та природою, нести відповідальність за прийняті рішення та дії. Іншими словами, це цілісна оцінка самого себе, свого морального обличчя, власних знань, думок, інтересів, ідеалів, мотивів

поведінки, дій, моральних властивостей та ін.; за допомогою самосвідомості людина реалізує ставлення до самої себе, здійснює власну самооцінку як мислячої істоти, здатної відчувати. У цьому разі об'єктом пізнання для суб'єкта є він сам і його свідомість. Отже, людина — самооцінююча істота, яка без цієї характеристичної дії не змогла б визначити себе і знайти своє місце в житті.

Звернення філософів до самосвідомості як особливої сфери суб'єктивного світу починається ще з *Сократа*, з його максими: «Пізнай самого себе». Із становлення філософії як специфічного знання про світ і людину склався погляд на діяльний, неспокійний характер душі, діалогічність і критичність розуму щодо самого себе. За Платоном діяльність душі — це внутрішня праця, яка має характер бесіди з самим собою. Розмірковуючи, душа постійно розмовляє з собою, запитує себе, відповідає, стверджує і заперечує.

Таким чином, самосвідомість — важлива умова постійного самовдосконалення людини. У структурі самосвідомості можна виокремити такі структурні елементи: *самопочуття, самопізнання, самооцінка, самоконтроль*. Самосвідомість в цілому тісно пов'язана з рефлексією. У філософській літературі рефлексію визначають як принцип мислення, за допомогою якого вона здійснює аналіз і усвідомлення власних форм (категорій мислення) діяльності. Ось чому, на наш погляд, рефлексію можна розглядати як діяльність самосвідомості, яка розкриває внутрішню будову і специфіку духовного світу людини.

Розуміння людиною свого внутрішнього стану, її здатність до самоконтролю приходить не одразу. Самосвідомість, поряд з такими духовними елементами особистості, як світогляд, здібності, характер, інтереси, формується під впливом соціального середовища. Середовище потребує від особистості контролю над своїми діями і відповідальності за їх результат. Рівень свідомості значною мірою залежить від того, які вимоги ставляться перед особою і які соціальні цінності культивуються в даному середовищі. Основною вимогою тут виступає те, що людина сама повинна контролювати свої дії і відповідати за їх наслідки.

Структурні елементи свідомості перебувають у взаємозв'язку та взаємодії і забезпечують свідомості ряд життєво важливих для людини функцій (схема 6.7).

Головною функцією свідомості є *пізнавальна*, або *відображаль-на функція*, тобто здатність індивідуума отримувати знання про навколишній світ і про себе. Як пізнавальна діяльність свідомість починається з чуттєвого образного пізнання і сягає аж до абстрактного мислення. На етапі чуттєвого (емпіричного) пізнання накопичується різноманітний фактичний матеріал, який пізніше узагальнюється за допомогою абстрактного мислення, проникаючи таким \

Схема 6.7. Функції свідомості

чином у суть найскладніших явищ і встановлюючи об'єктивні закономірності, яким вони підлягають. Ця функція є всеохоплюючою, і з неї впливають всі інші. Пізнавальна функція має не пасивний, а активний, евристичний характер, тобто у свідомості є властивість випереджального відображення дійсності.

Пізнавальна функція свідомості обумовлює *аккумулятивну (накопичувальну) функцію*. Вона полягає в тому, що в пам'яті людини накопичуються знання, отримані нею не тільки з безпосереднього, особистого досвіду, а й такі, що здобуті її сучасниками або попередніми поколіннями людей. Ці знання в міру необхідності актуалізуються, відтворюються і служать засобом реалізації інших функцій свідомості. Що багатша пам'ять людини, то легше їй прийняти оптимальне рішення.

Ще однією функцією свідомості є *функція аксіологічна (оціночна)*. Людина не тільки дістає дані про зовнішній світ, але й оцінює їх з точки зору своїх потреб і інтересів. Свідомість, з одного боку, є формою об'єктивного відображення, формою пізнання дійсності як незалежної від людських прагнень та інтересів. Результатом і метою її як пізнавальної діяльності є отримання знань, об'єктивної істини. З другого боку, свідомість вбирає в себе прояв суб'єктивного до дійсності як до світу свого життя, його оцінку, усвідомлення свого знання і себе. Результатом і метою ціннісного ставлення до

світу є осягнення сенсу існуючого, міри відповідності світу та його проявів людським інтересам та потребам, сенсу власного життя. Якщо мислення, пізнавальна діяльність потребує здебільшого ясного вираження знання, дотримання логічних схем оперування ними, то ціннісне ставлення до світу і його усвідомлення вимагає особистих зусиль, власних роздумів і переживання істини.

Оціночна функція безпосередньо переходить у *функцію цілепокладання (формування мети)*. Здатність до цілепокладання — це специфічно людська здатність, що становить кардинальну характеристику свідомості. **Ціль — це ідеалізована потреба людини, яка знайшла свій предмет; це такий суб'єктивний образ предмета діяльності, в ідеальній формі якого передбачається результат діяльності людини.** Цілі формуються на базі всього сукупного досвіду людства і сягають вищих форм прояву у вигляді соціальних, етичних, естетичних та інших ідеалів. Цілеспрямована діяльність людини обґрунтована невдоволеністю людини світом і потребою змінити його, надати йому такої форми, яка необхідна людині, суспільству.

Вищі можливості свідомості виявляються у *творчій (конструктивній) функції*. Цілепокладання, тобто усвідомлення того, «для чого» і «заради чого» людина здійснює свої дії, — необхідна умова будь-якого свідомого вчинку. Проте, як зазначав ще Гегель, суть справи вичерпується не своєю ціллю, а своїм здійсненням. Реалізація цілі передбачає застосування певних засобів, тобто того, що створюється і існує заради досягнення цілі. Людина створює те, що природа до неї не породжувала. Вона створює принципово нове, буде новий світ. Поет *Микола Заболоцький* з цього приводу пише так:

Два мира есть у
человека — Один,
который нас творил,
Другой, который мы
от века Творим по
мере наших сил.

Масштаби, форми і властивості перетворених і створених людьми речей продиктовані потребами людей, їх цілями; у них втілені людські задуми, ідеї.

Дуже важливою функцією є *функція комунікативна (зв'язку)*. Вона зумовлена тим, що люди беруть участь у спільній праці і потребують постійного спілкування. Цей зв'язок думок здійснюється через мову (звукову), технічні засоби (тексти, закодовану інформацію). Слід мати на увазі, що в письмових текстах (книгах, журналах, газетах і т. ін.) викладені не знання, а лише інформація. Щоб інформація стала знаннями, вона повинна бути суб'єктивованою. Ось чому поширення газет, журналів є лише умовою, але не гарантією того, що викладена в них інформація стане знаннями. Необхідні

додаткові зусилля, спрямовані на перетворення інформації на знання — суб'єктивне надбання.

Завершує логічний цикл свідомості *особистості регулятивна (управлінська) функція*. На підставі оцінки факторів і відповідно до поставленої мети свідомість регулює, упорядковує дії людини, а потім і дії людських колективів. Регулятивна функція свідомості вплетена у взаємодію людини з навколишнім середовищем і виступає у двох формах: спонукальної та виконавчої регуляції. Ідейний зміст спонукальних мотивів поведінки та діяльності людей має дуже важливе значення. В міру того як ідеї набувають спонукальної сили, людина здійснює вчинки свідомо, цілеспрямовано, за своїми переконаннями. Виконавча регуляція приводить діяльність людей у відповідність з їх потребами, забезпечує розміреність мети й реальних засобів її регуляції.

Такі головні функції свідомості. Лише гармонійний їх розвиток формує справді цілісну в інтелектуальному та духовному плані особистість. На початок ХХІ століття вчені багато зробили для того, щоб передати окремі функції інтелекту інформаційним машинам. Вже сьогодні комп'ютери виконують складну роботу: перекладають з однієї мови на іншу, керують літаками, ведуть потяги, грають у шахи і т. ін., вони здійснюють деякі логічні операції, властиві людському мозку. Виникає питання: чи не можна створити таку машину, яка б могла повністю замінити людський розум?

З точки зору технічних можливостей і справді не слід встановлювати межі вдосконалення інформаційних машин. Проте аналогія між тими операціями, що їх здійснюють машини, і тими, що відбуваються в мозку людини, не дає підстав для визнання за машинами здатності мислити. По суті, машина відтворює тільки один аспект нашого мислення — формально-логічний, тоді як реальне мислення людини — це і воля, і емоції, і інтуїція, мрія, фантазія та інші складові. Багатство внутрішнього світу людини є наслідком багатства і різнобічності її суспільних зв'язків. Отже, щоб повністю змодельовати свідомість людини, її структури і всі її функції, не досить відтворити тільки структури мозку.

Для цього треба було б відтворити весь історичний шлях розвитку людини, забезпечити її всіма потребами, і, зокрема, потребами політичними, моральними, естетичними. Все це свідчить про обмеженість можливостей сучасних кібернетичних пристроїв у вирішенні складних пізнавальних завдань. Вони є чимось більшим, ніж засіб механізації та автоматизації тих сторін інтелектуальної діяльності, що пов'язані з чіткими правилами переробки інформації. І саме в цьому полягає їх значення.

Висновки

1. Виникнення і функціонування свідомості є складним і тривалим процесом, який пов'язаний, з одного боку, із еволюцією форм

відображення в живій природі, а з другого — із соціальною формою руху матерії, завдяки якій свідомість набуває соціальної сутності. Вона може бути розкрита лише шляхом аналізу суспільних чинників, які сприяли становленню такого явища, як свідомість.

2. За статусом буття свідомість є ідеальною (на противагу фізичному, чуттєво-матеріальному). Це означає, що вона формує завершені, кінцеві та еталонні предметні характеристики реальності, набуваючи здатності вимірювати і оцінювати будь-що. З іншого боку, це означає, що свідомість не має просторово-часових вимірів.

3. Могутність та унікальність свідомості яскраво виявлена в її складній будові, яка розкривається через систему функцій, єдність яких зрештою і забезпечує людині особливий спосіб буття.

Контрольні питання

1. У чому полягають труднощі вирішення проблеми свідомості?
2. Що таке свідомість, як вона співвідноситься із матерією?
3. Що таке гілозоїзм і вульгарний матеріалізм?
4. Чи можна зрозуміти природу людської свідомості, якщо вивчати тільки мозок?
- 5- Як ви розумієте співвідношення відображення і свідомості?
6. Яким є співвідношення свідомості та ідеального?
7. У чому полягає роль праці у виникненні і розвитку свідомості?
8. Визначте історичну роль мови, спілкування і спільної діяльності у формуванні та розвитку свідомості.
9- Як слід розуміти суспільно-історичну сутність свідомості?
10. Що притаманне свідомості як відображенню дійсності й активної внутрішньої діяльності ?
11. Що означає положення про те, що свідомість не тільки відображає світ, а й створює його?
12. У чому виявляється активність свідомості, її творчий характер?
- 13- Що таке психіка? Які структурні ідеальні елементи входять до психіки людини?
14. Яку роль у житті людини відіграє несвідоме?
15. Охарактеризуйте структуру свідомості.
16. Що таке самосвідомість?
17. Які основні функції свідомості?

Розділ 7

Діалектика як вчення про розвиток та її альтернативи

Для сучасної людини, яка вступає в еру інформаційної цивілізації, уявлення про швидкоплинність процесів, що відбуваються у світі, — є невід'ємним для її світогляду. Але створити цілісний теоретичний образ багатомірного світу, який постійно розвивається, — завдання складне і трудомістке. Це завдання філософи вирішували близько двох з половиною тисячоліть, в ході яких формувалась і крок за кроком детально розроблялась філософія розвитку, що дістала назву діалектики.

Що ж таке діалектика, у чому полягає її зміст, які є альтернативи їй? Відповідь на це запитання і є метою розділу.

Знання філософії розвитку, творче використання її принципів, законів і категорій, виступає важливою умовою чіткої світоглядної і методологічної дисципліни спеціаліста будь-якого профілю.

Історичні форми і особливості діалектики

Слово «діалектика» (від грец. *dialektike* — мистецтво вести бесіду) має багато спільного зі словом «діалог» (від грец. *dialogos* — розмова між двома або кількома особами). Спочатку діалектику розуміли як мистецтво вести дискусію, маючи на увазі дискусію, спрямовану на взаємозацікавлене обговорення проблеми з метою досягнення істини шляхом протиборства думок, поглядів. Вважалося, що діалектик — це людина, яка вміє запитувати й відповідати.

Потім стародавні мислителі помітили, що суперечність і мінливість має місце не тільки в думках, але й у реальному бутті. Одним із першовідкривачів цього був *Геракліт* із Ефеса. Світ уявлявся йому в образі «живого вогню» або потоку річки, в яку неможливо «увійти двічі». У рухомому світі з часом все втрачає колишні риси, переходить у свою протилежність: вологе висихає, а сухе стає вологим, переходить одне в одне холодне й гаряче, живе і мертво. У цих думках сформульовані основи діалектики в сучасному її розумінні. Тому **вважають, що історично першою формою діалектики є стихійна**

Схема 7-1. Історичні форми діалектики

діалектика стародавніх філософів — наївна діалектика буття й пізнання без проникнення в сутність процесів.

В епоху середньовіччя діалектика була витіснена метафізикою, перетворилася на софістику і схоластику, які активно використовувались панівними верствами для насадження і закріплення у свідомості людей релігійного світогляду.

Повернення до діалектики з елементами метафізики було здійснено у філософії Нового часу (*Рене Декарт, Бенедикт Спіноза, Дені Дідро* та ін.). Проте найбільш ґрунтовно концепція діалектики була сформульована в німецькій класичній філософії Ргелем. Її називають другою формою діалектики.

Гегель вперше уявив світ як процес загального розвитку від нижчого до вищого, вказав на джерело розвитку — боротьбу протилежностей, сформулював основні закони та категорії діалектики. Проте **діалектика Гегеля** мала ідеалістичний характер. Моделлю гегелівської діалектики була не об'єктивна реальність, а її мислення, в якому вона знаходила своє відображення. Діалектика Гегеля суперечила даним природознавства, в межах якого були висунуті глибокі діалектичні ідеї: теорія розвитку стосовно геології

(Ч.Лойель), еволюційні *ідеї Ламарка*, космологічні *ідеї Канта — Яапла* та ін.

Діалектика Гегеля створила передумови для виникнення наступної форми діалектики, в якій німецькі філософи *Карл Маркс* та *Фрідріх Енгельс* спробували зробити новий спрок — поєднати матеріалізм з діалектичною логікою. Внаслідок цього в другій половині XIX століття з'явилася третя історична форма діалектики, що було об'єктивно зумовлено розвитком наукового пізнання. До 40-х років XIX століття були зроблені нові відкриття в різних галузях науки, що дали природничонаукове обґрунтування **діалектико-матеріалістичного погляду на природу**. Серед них - відкриття закону збереження та перетворення енергії у фізиці, який обґрунтував взаємозв'язок багатоманітних форм руху матерії; створення клітинної теорії — у біології, що розкрила структурну єдність всієї живої природи (як рослинного, так і тваринного світу), а також еволюційна теорія Дарвіна, яка обґрунтувала ідею розвитку стосовно всієї живої природи. За цих умов матеріалістична діалектика виявилась формою філософського мислення, найбільш адекватною до науки, являючи собою аналог самої дійсності, тобто даючи змогу мислити і пізнавати її відповідно до неї самої.

У створенні цієї форми діалектики істотну роль відіграло відкриття Марксом матеріалістичного розуміння історії, завдяки чому було здійснено синтез діалектики не лише з матеріалізмом, а й з гуманізмом. Діалектика почала розглядатись не сама по собі, а з точки зору вирішення конкретно-історичних проблем людської життєдіяльності.

Що ж характерно для такої діалектики?

По-перше, діалектика є таким способом розуміння світу, при якому дійсність осмислюється як така, що перебуває у взаємозв'язках, взаємообумовленості і в постійній зміні. Проте слід пам'ятати, що діалектика є теорією не будь-яких змін, будь-якого руху, а лише однієї форми змін — розвитку. Матеріалістична діалектика дає найглибшу, всебічну й найбагатшу за змістом теорію розвитку. Вона вчить, що ні в природі, ні в суспільстві, ні в мисленні немає нічого, що не перебувало б у стані змін, бо все, що існує, має свої внутрішні суперечності, які неминуче змушують його змінюватись, набирати нових форм, розвиватись.

По-друге, матеріалістична діалектика визнає існування діалектики об'єктивної та суб'єктивної.

Об'єктивна діалектика — це взаємозв'язок та розвиток природних і соціальних явищ. Вона існує незалежно від суб'єкта, від людини та людства. Суб'єктивна діалектика — це діалектика мислення

суб'єкта і пізнання ним об'єктивного світу. Яке ж їх співвідношення? Суб'єктивна діалектика відображає об'єктивну. Об'єктивна і суб'єктивна діалектика збігаються за змістом (в них загальним є зміст — єдина діалектична закономірність розвитку дійсності). Водночас вони розрізняються за формою, тому що мислення, у свою чергу, має свої особливості порівняно з іншими сферами дійсності, свою внутрішню логіку розвитку. Об'єктивна діалектика відображається в мисленні: суб'єктивній та ідеальній формах.

Об'єктивна і суб'єктивна діалектика — протилежності, але їх протилежність зникає у сфері суспільно-історичної практики. Оскільки суб'єктивна діалектика відображає об'єктивну, людина може пізнати об'єктивну діалектику і на основі цього будувати свою цілеспрямовану практичну діяльність, у ході якої змінювати об'єктивний світ і саму себе. У практиці людини, суспільства знання перетворюються із форми відображення на форму діяльності.

По-третє, внутрішній зміст, логічний каркас діалектики як науки створюють її принципи, закони і категорії. Тоді діалектика визначається як система принципів, законів і категорій, що у своїй сукупності відображає цілісність об'єктивного світу та його пізнання в безперервній зміні та розвитку. При цьому під принципами розуміють загальні й універсальні, основоположні ідеї, настанови, критерії, які визначають сенс і роль всіх інших елементів у системі. В сучасних концепціях діалектики найбільш вагома роль відводиться принципу зв'язку і принципу розвитку. Закони діалектики виражають всезагальні суттєві зв'язки в процесі розвитку. Вони виконують важливу методологічну функцію в побудові її теорії. Законів у діалектиці три: закон діалектичної протилежності, закон взаємного переходу кількісних і якісних змін і закон заперечення заперечення. Категорії діалектики — це найбільш фундаментальні вузлові поняття, в яких і через які здійснюється філософське мислення. Принципи, закони і категорії діалектики ми розглянемо далі.

По-четверте, діалектика як наукова система виконує три головних завдання. Засновуючись на аналізі і природи, і суспільства, вона виступає як діалектика буття і є загальною теорією розвитку (онтологією). Діалектика, застосована до логічного мислення, його законів і форм, виступає як діалектична логіка (теорія методу). Будучи спрямованою на аналіз процесу пізнання, його законів, вона виступає ще і як теорія пізнання (гносеологія). Іншими словами, матеріалістична діалектика, як вчення про загальні закони розвитку, водночас є логікою і гносеологією. Це пов'язано з тим, що закони об'єктивного світу після того, як вони пізнані, стають законами мислення, тобто законами логіки, а закони логіки є відображеними

законами об'єктивного світу. Розкриваючи закони розвитку самої речі, ми досягаємо і закони розвитку пізнання, і навпаки, через вивчення пізнання і його законів виявляються закони об'єктивного світу. При такому способі розгляду матеріалістична діалектика як загальна теорія розвитку постає як цілісна система, як єдність трьох складових: теорії розвитку, теорії методу і теорії пізнання.

Нарешті, по-п'яте, особливістю діалектики є те, що вона виконує роль як теорії, так і методології. На підставі змісту законів і категорій діалектики і закономірностей функціонування та розвитку процесу пізнання формуються відповідні вимоги до мислячого суб'єкта в його орієнтації у пізнавальній діяльності, а також відповідні норми, правила, яких він змушений дотримуватись у питаннях пізнання і практичного перетворення дійсності. Методологічно вірні орієнтири, які дає матеріалістична діалектика, допомагають обрати оптимальний шлях дослідження, уникнути багатьох помилок, відхилень, не витратити даремно сили і засоби, а отже, і дорогоцінний час на безперспективні зусилля і непотрібні дії.

Таким чином, діалектика в сучасному розумінні це: **а) об'єктивний процес розвитку явищ на підставі виникнення, боротьби і розв'язання притаманних їм суперечностей; б) філософська наука про універсальні закони руху і розвитку природи, суспільства і мислення; метод пізнання і перетворення світу.** Знання загальних законів розвитку, які надає діалектика, створює можливість розібратися в минулому, правильно зрозуміти процеси, що відбуваються в наш час, передбачити майбутнє.

§ 2

Діалектичні принципи загального взаємозв'язку та розвитку

Вихідним моментом у розкритті змісту будь-якої науки (і діалектика в цьому плані не є винятком) є аналіз її принципів.

Що ж таке принципи?

У філософському плані поняття «принцип» означає **фундаментальні положення, первісне начало, найсуттєвішу основу певної концепції або теорії.** Для діалектики, як філософської теорії, принципи надають її змісту характеру єдиного цілого, перетворюють закони і категорії діалектики в струнку систему. У сучасних концепціях діалектики найсуттєвішу роль відіграють принцип загального зв'язку і принцип розвитку. Розглянемо ці принципи.

Світ наш — надзвичайно різноманітний. Кожен предмет має множину властивостей, які він розкриває через зв'язок з іншими

предметами. Інакше кажучи, кожне утворення виявляє себе через зв'язок з іншими утвореннями. Отже, кожен об'єкт знаходиться в закономірному зв'язку з іншими і бере участь у взаємодії з іншими об'єктами. Немає об'єктів, які б існували поза будь-якими зв'язками і взаємодією. Саме у врахуванні всебічного взаємозв'язку і взаємодії об'єктів і полягає одна з найсуттєвіших ознак діалектики і зміст *принципу зв'язку*.

Таким чином, діалектика вимагає визначення всезагального зв'язку, що панує в матеріальному світі. Зв'язки характеризуються такими рисами.

По-перше, вони мають об'єктивний характер, тобто існують як об'єктивна закономірність, незалежно від свідомості людей.

По-друге, вони є універсальними, бо знаходять свій вияв всюди і завжди, у всіх явищах, на всіх рівнях і ступенях.

По-третє, взаємозв'язок є багатогранним за своєю сутністю і природою, бо кожний предмет, будь-яке явище пов'язані з іншими, і цей зв'язок характеризується невичерпною мережею відносин між явищами і процесами матеріального й духовного світу.

По-четверте, реальні зв'язки є безкінечно різноманітними за характером, ступенем глибини і складності, за формами виявлення (схема 7.2). Діалектика передбачає диференційований підхід до аналізу різноманітних зв'язків дійсності, вирізняючи серед них: зв'язки, властиві основним видам матерії та формам її руху (механічні, фізичні, хімічні, біологічні, суспільні); зв'язки, властиві основним формам існування матерії (просторові, часові, структурні, генетичні, причинні, функціональні).

Однак серед невичерпної різноманітності конкретних форм зв'язків діалектику цікавлять найбільш характерні зв'язки (характер зв'язків), що виявляються у всіх явищах і процесах дійсності. До таких форм зв'язків належать: внутрішні і зовнішні, суттєві і несуттєві, необхідні і випадкові, стійкі і нестійкі, загальні і одиничні зв'язки.

Роль цих зв'язків у розвитку різна: через одні зв'язки річ реалізує свою природу, вони для неї є такими, що відіграють головну роль; інші для неї виявляються другорядними. На цій підставі з'явився вираз: «закон є зв'язок». Чи так це насправді? Так, якщо додати, що закон — це не будь-який зв'язок. Для зв'язків, що стають законом, характерна ціла низка ознак: їх об'єктивність, суттєвість, необхідність, стійкість, загальність. Зупинимось на них.

Об'єктивність зв'язку. Це означає, що закон відображає об'єктивний стан речей, об'єктивний зв'язок між речами, предметами, явищами (закон збереження енергії та речовини; закон всесвітнього тяжіння та ін.).

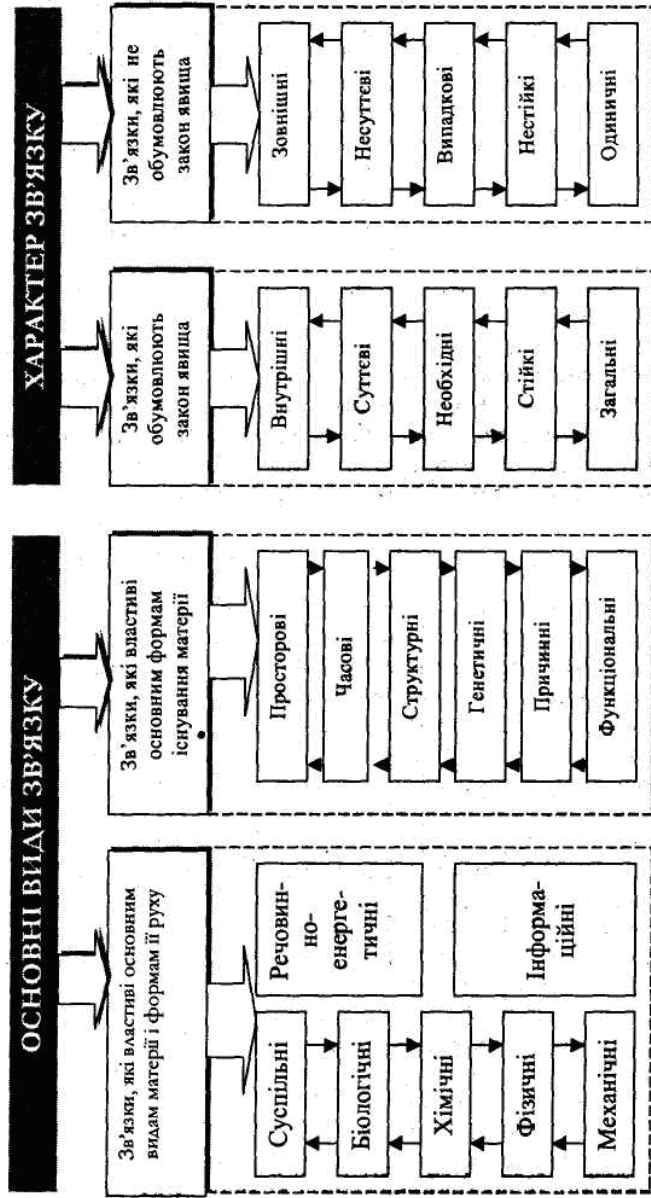

Схема 7.2. Класифікація зв'язків

Суттєвість зв'язку. Суттєвий зв'язок — це такий зв'язок, який визначає існування речі, її рух та розвиток. Так, періодичний закон хімічних елементів виражає суттєвий зв'язок між атомною вагою, зарядом атомного ядра та хімічними властивостями елементів.

Необхідність зв'язку. Необхідний зв'язок — це такий зв'язок, який з необхідністю проявляється в певних умовах. Наприклад, відомий у фізиці закон залежності опору провідника від складу провідника, його довжини і площі поперечного перерізу з необхідністю виявляється в кожному випадку проходження електричного струму в провіднику, оскільки він обумовлений природою речовини, з якої зроблено провідник, притаманними йому об'єктивними характеристиками.

Стійкість зв'язку. Стійкий зв'язок — це такий зв'язок, який надійно зберігається. Він має місце протягом усього існування відповідної форми руху матерії (певної стадії її розвитку) або мислення і буде існувати доти, доки існують ці явища і предмети.

Загальність зв'язку. Загальність зв'язку проявляється в тому, що йому підлягає багато чи навіть всі предмети, явища, процеси об'єктивного світу.

Розглянуті ознаки закону дозволяють дати йому логічне визначення.

Закон — це об'єктивний, суттєвий, необхідний, стійкий, загальний зв'язок матеріальних та духовних явищ, який визначає характер і напрямок їхнього руху та розвитку.

Слід взяти до уваги, що в науковій літературі, крім поняття «закон», вживається і поняття «закономірність». Це — не тотальні поняття. Вони є однопорядковими, бо в них відображені необхідні, об'єктивні, загальні зв'язки, що існують в об'єктивній дійсності. Але закономірність є ширшим поняттям, ніж закон. Якщо закон проявляє себе твердо, невблаганно в конкретних умовах, то закономірність проявляється як взаємозв'язок, взаємодія низки законів. Так, при аналізі суспільних явищ може йтися про конкретні прояви закону вартості чи закону відповідності продуктивних сил певному ступеню розвитку виробничих відносин, але може також йтися і про загальний поступальний розвиток суспільства як об'єктивної закономірності.

Наведене вище визначення стосується всіх законів. Але закони бувають різні. Вони класифікуються на основні та неосновні, динамічні та статичні, природи і суспільства, специфічні, загальні та всезагальні. Діалектику як вчення про закони буття цікавлять всезагальні (універсальні) закони, оскільки вони, по-перше, притаманні усім сферам діяльності, тобто діють у природі, суспільстві й пізнанні; по-друге, вони розкривають глибинні основи руху й роз-

витку, а саме, послідовно відповідають на найважливіші запитання: чому, яким чином, у якому напрямі відбувається розвиток?

Діалектика як вчення про загальні закони буття виходить з того, що об'єктивний світ перебуває в постійному русі, зміні та розвитку. Це положення діалектики фіксується у другому її принципі — *принципі розвитку*. Проте бачити розвиток і визнавати його існування недостатньо. Необхідно розібратися в самому понятті «розвиток».

Що ж таке розвиток? Як це поняття трактується у філософії?

Визначити поняття «розвиток» можна шляхом його співвідношення з іншими уже відомими поняттями — «зміна» і «рух». Зміна — це перехід предметів, явищ з одного стану в інший. Вона протилежна «стійкості» і має спрямований характер — прогресивний чи регресивний. Прогрес — це поступова зміна до вищої організації, від простого до складного. Процес, який іде у зворотному напрямку, називають регресом.

Поняття «рух» по відношенню до матерії діалектика визначає як «зміна взагалі», тобто рух охоплює всі процеси, що відбуваються у світі, незалежно від їх змісту. Рух за своїм обсягом значно ширший ніж розвиток, але розвиток за своїм конкретним змістом багатший ніж рух. Розвитку притаманні такі риси (саме вони і відрізняють його від феномена руху):

а) скерованість у часі — від минулого через сучасність до май

бутнього;

б) незворотність процесу, тобто реальні предмети, явища, що

змінюються, є неповторними у своїх індивідуальних рисах;

в) поява в процесі розвитку нового, тобто того, що не існувало раніше;

г) закономірний характер розвитку, підпорядкованість його певним законам.

Таким чином, **розвиток являє собою певну форму зміни взагалі, особливий вид руху, якому притаманні закономірні, спрямовані, незворотні, якісні зміни матеріальних об'єктів.**

Однак це аж ніяк не означає, що розвиток має однонаправлений характер і є тріумфальним рухом вперед. Щоб переконатися в тому, що не можна ототожнювати поняття «розвиток» і «прогрес», співвіднесемо їх.

Як уже йшлося, розвиток призводить до виникнення нового, і тобто того, чого не було раніше. Постає питання: чи завжди нове, те, що виникає, є більш досконалим, ніж старе? У 30-х роках ХХ століття в Німеччині виник фашизм як нове явище в житті країни. Чи було це прогресом у житті суспільства? Безумовно, ні. Отже, не все **нове** є прогресивним. Звідси висновок.- нове може перевершувати

старе за рівнем розвитку і, навпаки, воно може бути кроком назад у розвитку. Тому в процесі розвитку слід розрізняти дві тенденції — прогресивну і регресивну. Так, у таких складних матеріальних системах, як суспільство, елементи прогресу і регресу йдуть поряд. В епоху перебудови це особливо помітно. Отже, розвиток має складний, діалектично заперечливий характер.

Діалектико-матеріалістична концепція розвитку звертає велику увагу на такі моменти.

По-перше, джерелом розвитку є внутрішні суперечності предметів, явищ, процесів. Це означає, що без винятку всім явищам дійсності властиві внутрішні протилежності, відносини між якими називаються суперечностями. Протилежності всередині кожного предмета, явища, процесу, перебувають у єдності, у взаємозв'язку і в протидії. Ця протидія є джерелом розвитку. Вона відбувається всюди: і в неживій, і в живій природі, і в суспільному житті, і у сфері свідомості. Це діє всезагальний закон буття — закон діалектичної протилежності.

По-друге, формою розвитку є взаємне перетворення кількісних та якісних змін. Аналіз процесів, що відбуваються в природі, суспільстві та мисленні, дає підставу зробити висновок про те, що кожному предмету, явищу, процесу властиві кількісна та якісна визначеність, які перебувають у нерозривному зв'язку та постійній зміні. Сутність цих змін проявляється в тому, що поступові кількісні змінювання нагромаджуються, порушують міру предмета і призводять до переміни його якісного стану. Вона відбувається у формі стрибка, перерви поступальності в розвитку. Це діє всезагальний закон буття — закон взаємного переходу кількісних та якісних змін.

По-третє, в процесі розвитку неминує присутній момент спадкоємності. Внаслідок цього постійне нагромадження всього багатства попередніх ступенів розвитку надає йому поступального характеру. Проте саме ця поступальність суперечлива, тому що розвиток містить фази циклічності, коли відбувається «ніби-то» повернення до старого і розвиток набуває спіралевидної форми. Це проявляє себе загальний закон буття — закон заперечення заперечення.

§2 Загальні закони розвитку

Центральне місце в системі законів діалектики посідає закон діалектичної протилежності. Для з'ясування суттєвих моментів закону необхідно розглянути основні його категорії. Почнемо з поняття «протилежність». **Протилежність — філософська катего-**

рія, яка відображає сторони, властивості, тенденції, процеси в предметах і явищах, що взаємозумовлюють і взаємо-виключають одне одне (асиміляція — дисиміляція, змінність — спадкоємність, виробництво — споживання, добро — зло та ін.).

Між протилежностями існує два види відношень: відношення єдності і відношення протидії. Що являє собою відношення єдності?

По-перше, єдність протилежностей — це їх нероздільність. Кожна протилежність є умовою існування іншої. Окремо вони існувати не можуть (якщо зникає одна з протилежностей, перестає існувати й інша). По-друге, єдність протилежностей має сенс тоді, коли вони зумовлюють і проникають одна в одну. Кожна з протилежностей має потребу в тому, чого в неї немає, але є в іншій. Вони вступають у взаємодію. Впливаючи одна на одну, протилежності взає-мопроникають одна в одну. Це означає, що протилежності не існують як однорідні, розділені у просторі, а кожна з них має в собі іншу (наприклад, навчальний процес, що передбачає наявність викладача та студентів).

Що ж являє собою відношення взаємодії («боротьби») протилежностей?

Перебуваючи у взаємообумовленості й розвитку, протилежності не «байдужі» одна до одної, вони взаємно впливають одна на одну. Між ними йде протиборство. Його сутність полягає в тому, щоб розірвати єдність. Кожна з протилежностей виштовхує з себе іншу, прагне звільнитися від неї. Таким чином, протиборство протилежностей має місце тоді, коли протилежності взаємозаперечують, взаємовиштовхують, взаємовиключають одна одну.

Єдність протилежностей виражає стійкість речі і є відносною, перехідною. Протидія протилежностей абсолютна, вона не припиняється. Відношення, яке характеризується єдністю протилежностей і водночас є постійним протиборством між ними, називається суперечністю. Суперечності притаманні всім явищам і процесам реальності і виступають рушійною силою, джерелом зміни і розвитку. Саме тому суперечність є центральною категорією, що розкриває суть закону діалектичної протилежності. Суперечності — це не тільки відношення протилежностей, але й процес їх розгортання. У зв'язку з цим розрізняють такі ступені суперечностей, як тотожність, відмінність, протилежність. У такій формі буття, як суспільство, виокремлюють ще таку ступінь суперечності, як конфлікт.

Поняття «тотожність» означає початковий ступінь розвитку суперечності. Це є відношенням однаковості, подібності речі, сторони з самою собою або з іншими речами, сторонами. Відмінність же — це відношення однаковості, незбіжності з собою, з іншими речами, сторонами. Виникнення суперечності здійснюється як роздвоєн-

ня єдиного, як самодиференціація єдиного на протилежності. У момент роздвоєння одночасно в тому ж відношенні виникає і протидія протилежностей. У ході становлення суперечності протидія протилежностей все більше виходить на передній план і стає внутрішнім глибинним джерелом розвитку. У самій протидії протилежності відіграють різну роль. Провідною стороною протидії є більш динамічна, імпульсивна протилежність. Протидія протилежностей веде, зрештою, до нового якісного стану. Нові явища, що виникають, мають нові притаманні їм суперечності, які є рушійною силою їхнього розвитку.

Суперечності в навколишньому світі дуже багатогранні; їх класифікують (схема 7.3):

- 1) за формою прояву — внутрішні і зовнішні;
- 2) за роллю в розвитку — внутрішні і зовнішні;
- 3) стосовно сутності — суттєві і несуттєві;
- 4) за типом у суспільстві — антагоністичні і неантагоністичні.

Види суперечностей ґрунтовно описані в навчальній літературі

і немає необхідності давати їх розгорнуту характеристику.

Отже, можна зробити висновок, що закон діалектичної протилежності — це закон, в силу якого всім речам, системам, явищам і процесам властиві внутрішні суперечності, протилежні сторони і тенденції, взаємодія, протиборство між якими виступає джерелом зміни і розвитку, веде до наростання суперечностей, що

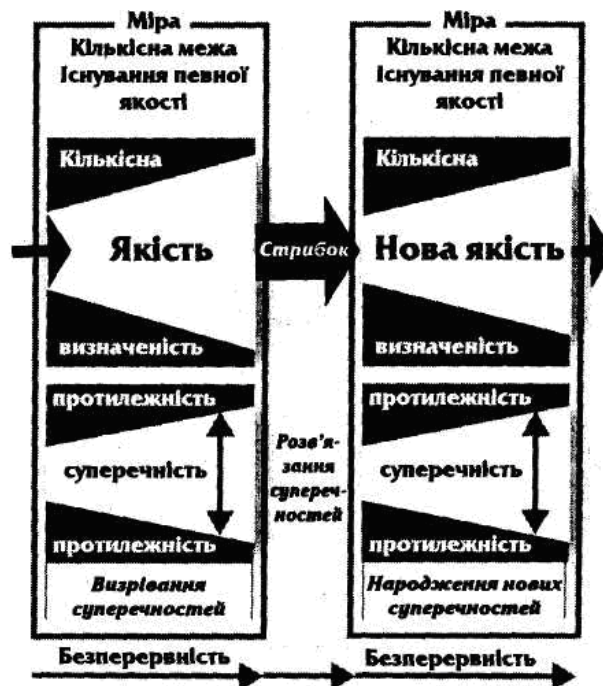

Схема 7.3- Класифікація суперечностей

вирішується на певному етапі зникненням старого і виникненням нового.

Чим же визначається центральне положення цього закону у всій системі діалектики? По-перше, цей закон розкриває джерело будь-якого руху і розвитку, тобто дає відповідь на найважливіше і найсуттєвіше питання теорії розвитку. По-друге, цей закон утворює основу всіх інших законів і категорій діалектики, в кожному з яких ми знаходимо протилежності, пов'язані відношенням єдності та протидії. По-третє, закон діалектичної протилежності визначає головний зміст діалектичного методу пізнання, вимагаючи роздвоювати в мисленні єдине і вивчати протилежності, поєднуючи їх аналіз з подальшим синтезом.

На відміну від закону діалектичної протилежності, що розкриває джерело розвитку, **закон взаємного переходу кількісних і якісних змін** розкриває механізм процесу розвитку, показує, як і в яких формах він реалізується. Щоб з'ясувати специфіку цього закону, його прояви та дію, слід розкрити зміст основних понять, завдяки яким він реалізується: якість, кількість, міра, стрибок тощо.

темі зв'язків. Якість речей органічно пов'язана з їх кінцем, так як зі зникненням даної якості зникає і сама річ, перетворюючись на іншу. Поряд з якістю всі речі, процеси, явища мають і кількісну визначеність. Вони обов'язково мають якийсь розмір, об'єм, масу та ін. *Кількість* — це об'єктивна визначеність якісно однорідних явищ, що характеризує їх величину, тривалість існування та інтенсивність розвитку в цілому чи окремих її сторін (схема 7.4).

Отже, ми з'ясували, що речі і явища мають якісні та кількісні особливості. Але може скластися враження, що між цими сторонами речей і явищ немає тісного зв'язку, що вони незалежні одні від одних. Але це не так. Якість і кількість перебувають у діалектичному взаємозв'язку: немає кількості, яка б не виражала певної якості, і разом з тим немає якості без кількості. До того ж певній якості завжди відповідає не будь-яка, а певна кількість. Ми ніколи, наприклад, не бачили стола, який мав би довжину, яка дорівнювала б довжині мосту через Дніпро. Важко собі також уявити людину, у якої довжина ніг була б 5 м. Таким чином, будь-яка якість має кількісну межу. Ця межа називається у філософії мірою. *Міра* — це така єдність кількості і якості, у якій певна якість необхідно пов'язана тільки з певною кількістю. *Міра* — це і певний інтервал кількісних характеристик або змін, у межах якого може існувати належна якість. Зміна кількості в межах міри не призводить до зміни якості, однак при переході міри предмет перестає бути тим, чим він є. Можна навести багато фактів такої взаємодії кількісних та якісних змін. Так, наприклад, якщо тілу надати швидкості 1000, 2000, 7910 м на секунду, то воно впаде на землю. Якщо ж швидкість тіла збільшити лише на одну одиницю і довести її до 7911 м на секунду, то тіло відірветься від Землі і стане її супутником. Таким чином, кількісні зміни докорінно не впливають на якість, якщо вони відбуваються в межах міри. Але якщо ці зміни виходять за межі міри, виникає нова якість, яка має свою кількісну визначеність і свою міру.

Положення про взаємообумовленість кількісних і якісних змін має загальне значення. Воно справедливе стосовно всіх предметів і явищ навколишньої дійсності, тобто має силу діалектичного закону. Його формулюють таким чином. Закон взаємного переходу кількісних і якісних змін виражає такий взаємозв'язок кількісних і якісних сторін предмета, внаслідок якого кількісні зміни, виходячи за межі міри, обов'язково тягнуть за собою докорінні якісні зміни, які, у свою чергу, призводять до нових кількісних показників.

Згідно з цим законом, розвиток іде як єдність двох, відмінних одна від одної, але взаємопов'язаних стадій — безперервності і перервності. Безперервність у розвитку — це стадія повільних, непо-

мітних кількісних змін. Перервність у розвитку називають стрибком. *Стрибок* — це момент, форма, спосіб перетворення однієї якості на іншу, це перерва в поступовості, безперервності кількісних змін. Стрибком є виникнення життя на Землі, виокремлення людини зі світу тварин, зміна одного суспільного ладу на інший, видатні наукові і технічні відкриття. Будь-який стрибок характеризує перехідний момент у розвитку. За своєю природою він завжди суперечливий, бо свідчить і про народження нового, і про опір йому старого.

Форми стрибків різноманітні і залежать від природи явища, що розвивається, а також від конкретних умов, в яких здійснюється його якісне перетворення. Стрибки розрізняються:

- 1) за тривалістю перетворення (швидкі, повільні);
- 2) за формою перетворення (одноактні, багатоактні);
- 3) за глибиною перетворення (часткові, повні);

4) за напрямком перетворення (прогресивні, регресивні, безнапрямкові).

При розгляданні стрибків важливі такі терміни, як «еволюція», «революція», «реформа». Поняття «еволюція» використовується в широкому і вузькому значеннях. У широкому значенні «еволюція» — це весь процес поступового розвитку, який включає не тільки кількісні, а й якісні зміни, в тому числі й революції. У вузькому значенні слово «еволюція» виступає як період, який передує революції, її підготовці. Поняття «революція» використовується для характеристики суспільних явищ. Це якісний стрибок, який ламає суспільство в самій його основі, а не переробляє його повільно, поступово. Реформа — це зміна якої-небудь істотної сторони життя суспільства при збереженні основ її економічного і державного ладу.

Таким чином, закон взаємопереходу кількісних змін у якісні конкретизується через низку категорій: якість, кількість, міра, стрибок, котрі дають цілісне уявлення про його зміст як загальний закон розвитку. Даний закон розкриває внутрішній механізм переходу до нової якості в будь-якій сфері об'єктивної дійсності, відповідаючи на питання, як, яким чином відбувається розвиток, рух і зміна всього сутнього.

Якщо розглянуті закони розкривають джерело розвитку і його механізм, то **закон заперечення заперечення** розкриває загальну тенденцію розвитку, його направленість. Цей закон певною мірою узагальнює, синтезує дію інших законів діалектики.

Що ж являє собою закон заперечення заперечення, яка його суть?

Спочатку з'ясуємо зміст категорії «заперечення». Відносно неї існує дві точки зору: метафізична і діалектична. Метафізичне «запе-

речення* акцентує основну увагу на моменті зникнення старого і практично ігнорує процеси збереження і утворення нового. Отже, метафізичне заперечення виходить з того, що заперечити означає відкинути, знищити. Діалектичне заперечення — це насамперед такий перехід від старої якості до нової, за яким певні сторони, елементи змісту і функції старої якості входять у перетвореному вигляді в зміни нової якості. Діалектичне заперечення — це не голе, повне знищення речі, а її перетворення на нову річ із збереженням і перетворенням деяких рис старої якості, воно свідчить про те, що між новим і старим існує зв'язок (схема 7.5). Діалектичне заперечення вбирає в себе три суттєві моменти:

- 1) руйнування, подолання старого;
- 2) збереження елементів старого (спадкоємність);

Схема 75- Закон заперечення заперечення

3) конструювання, утворення нового.

Ми з'ясували суть метафізичного і діалектичного тлумачення заперечення. Тепер розглянемо сутність подвійного заперечення.

Заперечення заперечення фіксує той факт, що процес розвитку розпочинається з першого заперечення старого, яке, у свою чергу через певний час заперечується іншим, новим. Але як відбувається розвиток? По прямій чи по кривій лінії? **Це питання** не риторичне, а має **суттєвий** зміст. Бо якби не було **зв'язку** старого і нового в процесі розвитку, не було б спадкоємності, а старе знищувалося б повністю, бо розвиток можна було б графічно зобразити **як** пряму лінію, де нове **відмінне** від старого, а старе не повторюється в новому. Однак річ саме в тім, що в новому зберігається старе, його елементи, вони повторюються в новому, хоча і на вищій основі. Повторювання рис, елементів старого на вищій основі і є **особливістю** закону, який ми розглядаємо. З цього випливає інша його особливість. Оскільки має місце **повторювання** старого на вищій основі, то виявляється, що розвиток іде не по прямій, а мовби по спіралі, наближаючись з кожним циклом до старого, оскільки є повторюваність, і **віддаляючись** від нового, оскільки це нове.

Чому неминуча ця повторюваність?

Річ у тім, що заперечення перебуває в тісному зв'язку з суперечністю, воно обумовлене його розв'язанням. Візьмемо будь-яку нову річ, що **виникла** з притаманною їй суперечністю. В процесі розвитку цієї суперечності річ перетворюється на свою протилежність. Однак на цьому етапі заперечення **відбувається** лише **часткове** розв'язання закладеної в початковій речі суперечності. Ця неповнота **розв'язання** суперечності має в собі умову подальшого власного заперечення речі. На зміну першому запереченню приходить друге, виникає нова річ, **третя**, протилежна другій, яка є **запереченням** другої, тобто запереченням **заперечення** першої речі. Та суперечність, яка була властива першій речі на етапі другого заперечення, розв'язується повністю. Внаслідок подвійного заперечення водночас з поверненням до старого, початкового пункту, досягається більш високий рівень розвитку, **відбувається відновлення** початкової, але збагаченої форми розвитку. Лінія розвитку ніби утворює коло, «виток спіралі*», однак початок не збігається з кінцем. Розвиток, таким чином, поєднує в собі риси поступовості і циклічності руху.

Це положення має загальне значення. Воно **справедливе** стосовно всіх предметів і явищ навколишньої дійсності, тобто має силу діалектичного закону. Його можна сформулювати **таким** чином. Закон заперечення заперечення — це закон, в силу якого процес розвитку являє собою нескінченний ланцюг діалектичних запереч-

чень старого новим при збереженні та утриманні (знятті) в новому всьому характерного з попередніх етапів розвитку, що має в цілому поступальну, висхідну направленість. При цьому в процесі розвитку на його вищих щаблях відбувається повторення деяких рис і сторін попередніх сходинок, але вже на якісно новій основі, що обумовлює сходження не по прямій, не по замкнутому колу, а по кривій, що наближається до спіралі. Спіралевидність руху виражає циклічність розвитку.

Основні закони діалектики, характеризуючи різні моменти єдиного процесу розвитку, діють не всупереч, а в нерозривній діалектичній єдності. Так, процес переходу кількісних змін в якісні і навпаки містить і протиріччя, і діалектичне заперечення. Єдність і протидія протилежностей вбирає в себе кількісно-якісні відношення і заперечення заперечення. Аналогічно в процесі заперечення відбувається роздвоєння єдиного на старе і нове і боротьба між ними, перехід кількісних змін в якісні. Інакше кажучи, єдність матеріального світу обумовлює єдність дії законів. Разом з тим слід мати на увазі, що при одночасності дії законів діалектики кожний з них є відносною самостійністю, оскільки кожен з них виражає сутність розвитку в певному аспекті (джерело, механізм, напрямок).

Таким чином, закони діалектики виражають найсуттєвіші зв'язки і відносини об'єктивного світу. Діючи в єдності і взаємозв'язку, вони характеризують складний багатогранний процес розвитку об'єктивної реальності. Глибоке знання механізму дії законів діалектики і вміле їх використання застерігає від омани і помилок, робить практичну діяльність людей цілеспрямованою і ефективною.

Категорії діалектики

Щоб точніше і глибше відобразити об'єктивну дійсність, людина виробляє певний арсенал логічних засобів мислення, своє коло понять. **Поняття — це думка, в якій відбиваються властивості, зв'язки і сторони предмета, що повторюються.** В мові поняття визначаються словом. Наприклад, слова «студент», «університет», «аудиторія» тощо мають певну ступінь узагальнення, абстрактності. Але є поняття, в яких фіксується не просто загальне, а найзагальніше. Такі поняття є результатом дуже високого рівня процесу абстрагування (відходу від конкретного).

Ось приблизний шлях такого абстрагування: «це троянда» (має конкретну визначеність — «це»); «троянда» (тут ми вже абстрагуємося від визначення «це»). Слово «троянда» фіксує більш загальне, ніж

маємо у словосполученні «це троянда». Далі додаємо слово «квітка». Воно охоплює всі існуючі квіти, тобто ми подумки відходимо від конкретної різноманітності квітів, бо увага концентрується на тому загальному, що є у всіх квітів. Слово «рослина» включає весь рослинний світ і є більш широкою абстракцією. Так ми можемо йти далі шляхом абстрагування (відходу від конкретності). На цьому шляху більш загальним поняттям буде поняття «живе», що містить не лише рослинний, але й весь тваринний світ. Поняття «живе» має уже дуже високий рівень абстрагування. Такі поняття називають категоріями (грец. *kategoria*— ствердження; основа; загальна оцінка).

Кожна наука, вивчаючи певні сторони дійсності, обов'язково приходять до вироблення і формування своїх категорій. Так, математика пов'язана з такими категоріями, як «число», «диференціал», «інтеграл» тощо. В арсеналі біології є категорії «вид», «спадкоємність», «змінність» та ін. Однак, не дивлячись на певну ступінь загальності, категорії конкретних наук застосовуються лише в окремих сферах буття і відбивають зв'язки та відношення, які характерні для даних сфер. Від категорій конкретних наук суттєво відрізняються категорії діалектики. Ця відмінність полягає в тому, що категорії діалектики відображають не просто суттєві властивості і зв'язки класу явищ об'єктивного світу, а найбільш загальні властивості і зв'язки, що притаманні усім матеріальним процесам. Отже, **категорії діалектики — це гранично широкі форми ідеального відображення об'єктивного світу, які служать вихідними принципами пізнання і духовно-практичного перетворення дійсності.**

Категорії діалектики можна поділити на два види: субстанційні і співвідносні. Субстанційні категорії вживаються окремо, безвідносно до інших. До таких категорій належать категорії «буття», «матерія», «фух», «розвиток», «простір», «час», «суперечність» і т. д. Вони фіксують певні загальні властивості об'єктивної дійсності, але не дають безпосереднього уявлення зв'язку цих категорій з іншими. Співвідносні категорії, на відміну від субстанційних, органічно пов'язані одна з одною, в процесі пізнання передбачають одна одну; з'ясувавши одну, не можна не враховувати іншу. До таких категорій відносять: одиничне і загальне; явища і сутність; форма і зміст; частина і ціле; причина і наслідок; випадковість і необхідність; можливість і дійсність.

Розглянемо ці категорії більш конкретно.

Одиничне і загальне. Це філософські категорії, що відображають діалектичну єдність і відмінність між речами та явищами дійсності. Так, категорія *юдиничне** відображає в предметі, явищі те, що притаманне тільки даному предмету, явищу. «Загальне» — це то-

тожність, що об'єктивно існує між предметами, речами, явищами у рамках конкретної якісної визначеності. Ні одиничне, ні загальне не можуть існувати самотійно. Самотійно існують окремі предмети, явища, процеси. Як загальне, так і одиничне існує лише в окремому. Всяке окреме є єдністю протилежностей. Воно водночас і одиничне, і загальне. Всяке загальне є частинкою, елементом, стороною окремого, оскільки воно відображає останнє не повністю, не цілком, а однобічно — те, що є тотожним у предметах. Одиничне за своїм змістом, проявом багатше від загального, яке є абстрактним. Однак загальне глибше розкриває зміст, сутність речі.

Проміжною категорією між одиничним і загальним є поняття «особливе». *Особливе* — це те, що є загальним щодо одиничного і одиничним щодо загального. Наведемо приклад: водень — одиничне; газ — особливе; хімічний елемент — загальне. Поняття «газ» є загальним щодо поняття «водень». У свою чергу поняття «газ» є одиничним стосовно поняття «хімічний елемент».

Категорії одиничного, особливого і загального в процесі пізнання відіграють роль його опорних пунктів, сходинок від незнання до знання.

Явище і сутність. Це категорії, які визначають різні ступені пізнання, кожна з яких відображає реальний рівень глибини досягнення об'єкту. *Сутність* — це філософська категорія для позначення внутрішньої, відносно прихованої й стійкої сторони об'єктивної дійсності, яка визначає природу предмета, процесу і властиві їм закономірності розвитку. Явище — це категорія для позначення в предметі, процесі того, що знаходить свій вияв безпосередньо, з'являється перед нами.

Діалектичний взаємозв'язок між сутністю і явищем виявляється в тому, що:

а) сутність і явище нерозривно пов'язані між собою. Явище не може існувати без того, що в ньому є, тобто без сутності. В сутності немає нічого, що не виявлялося б так чи інакше;

б) єдність сутності і явища не означає того, що вони збігаються, є тотожними. Сутність завжди прихована за явищем. Якби форма виявлення і сутності речей безпосередньо збігалися, то наука була б непотрібна;

в) явище більш динамічне, мінливе, ніж сутність, а сутність стійка, менш мінлива. Вона зберігає себе у всіх змінах. Але, будучи стійкою щодо явища, сутність не залишається абсолютно непохитною;

г) явище більш багате, ніж сутність. Воно має в собі не тільки виявлення внутрішнього змісту, суттєвих зв'язків об'єкта, але й будь-які випадкові відношення, особливі риси цього об'єкта.

Специфічною формою взаємовідношення сутності і явища, що фіксує їх суперечливий зв'язок між собою, є *видимість*. Це одностороннє неадекватне відображення нашими відчуттями прояву сутності речей, точніше, певних сторін сутності. Мета наукового пізнання і полягає в тому, щоб за видимістю розкрити сутність речей і явищ.

Зміст і його форма. Ці категорії є подальшою конкретизацією сутності і явища. *Зміст* — це сукупність елементів, сторін, властивостей, зв'язків і тенденцій, що складають даний предмет, процес, явище.

Чи може зміст існувати сам по собі?

Кожен, хто був на заводі, знає, що перед складанням машини завжди є всі деталі, весь її «зміст». Але чи можна сказати, що перед нами машина? Звісно, ні. Машина з конвєсера зійде тоді, коли всі деталі будуть правильно зібрані або їм буде надана відповідна форма. Зміст завжди мусить бути оформлений — в протилежному випадку його немає, як нема машини, хоча поряд лежить купа всього того, з чого вона робиться. Отже, будь-якому предмету, явищу притаманні не лише зміст, але і форма. *Форма* — це спосіб організації предметів і процесів, які становлять зміст. Іншими словами, форма речі є організація стійких внутрішніх зв'язків між елементами, що дозволяє їй виступати як єдине ціле і виконувати всі властиві функції.

Діалектична взаємодія між змістом і формою виявляється в тому, що:

1) зміст і форма перебувають у тісному взаємозв'язку. Ні за яких реальних умов, ніде і ніколи не існує неформованого змісту і без змістовної форми. Спроба відокремити форму від змісту, приписати формі самостійне значення веде до формалізму (від лат. *forma* — який стосується форми);

2) в єдності змісту і форми головним є зміст. Форма завжди змінюється внаслідок трансформації змісту. Не якась зовнішня сила, а саме зміст формує себе. Так, розвиток науки, відкриття нових законів, об'єктивних істин вимагає й нових відповідних уявлень, формул, теорій, які оформлюють зміст цих нових законів;

3) єдність форми і змісту передбачає відносну самостійність, активну роль форми щодо змісту. Відносна самостійність форми проявляється: а) у відставанні форми від розвитку змісту. Зміст ніколи не залишається на одному рівні. Він змінюється. Форма також не залишається незмінною. Проте порівняно зі змістом вона більш стійка, менш рухлива. Це пояснюється тим, що зміст має власний рух, тоді як форма від нього залежить. Форма, на відміну від змісту, виступає як більш консервативна сторона явища. Вона неминуче відстає від свого змісту; б) у зворотній дії форми на зміст. Ця дія под-

війна: форма або сприяє перетворенню змісту, або гальмує його. Звичайно, якщо форма відповідає руху змісту, вона створює умови для його прискореного розвитку. А якщо виникають суперечності між ними — зміст не може належно розвиватися, йому заважає стара форма. Тож рано чи пізно настає момент розв'язання суперечностей. Відповідно новому змісту створюється нова форма. Отже, суперечність між змістом та формою є одним із джерел зміни предметів і явищ, перетворення їх на інші предмети і явища.

Частина і ціле; елемент, структура, система. *Частина і ціле* — категорії, які відображають відношення між сукупністю предметів чи їх сторін, елементів і зв'язків, що їх об'єднує і приводить до появи в цій сукупності нових властивостей та закономірностей, не притаманних предметам, сторонам, елементам у їх розчленованості (схема 7.6).

Так, наприклад, частинами молекул H_2O як єдиного цілого є два атоми водню і один атом кисню. Ціле ж не зводиться до простої сукупності його частин. Добре відомо, що водень горить, кисень підтримує горіння, але вода, звичайно, горінню перешкоджає.

Діалектика розглядає частину і ціле в їхній діалектичній єдності. При утворенні цілого виникає нова якість, яка не зводиться до суми властивостей частин; проте вона визначається частинами — їх кількістю і певним типом їхньої взаємодії. Тому діалектика вважає, що пізнання цілого може бути успішним лише за умови знання властивостей його частин і, навпаки, дослідження частин повинно спиратися на попереднє знання цілого.

Відомі три різних *типи цілості*:

а) механічне ціле (**купа піску, каміння**, бо їх частини входять у ціле і виходять із нього, практично не

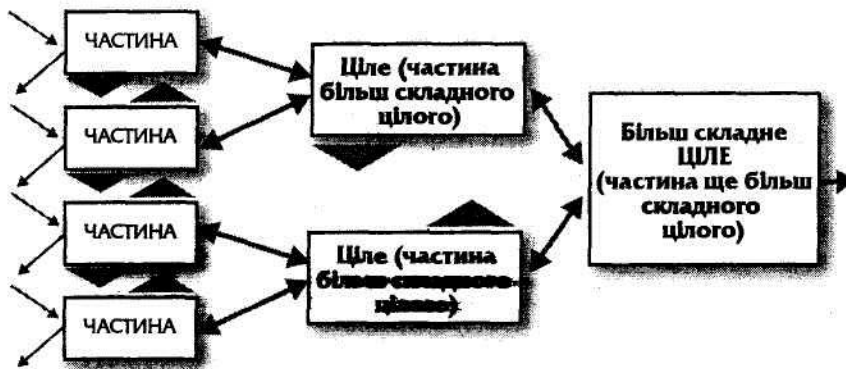

Схема 7.6. Діалектика цілого і частини

змінюючись);

б) організоване ціле, коли частини видозмінюються;
в) органічне ціле, коли частини саморозвиваються
(живі організми).

«Ціле» і «частина» — це категорії, які схожі і взаємопов'язані з поняттями «система», «структура», «елемент». *Елемент* (лат. *eiemen-ium* — первинна речовина) — відносно неподільна частина цілого. Поняття «частини» ширше за своїм обсягом, ніж поняття «елемент», що є не будь-якою частиною, а тільки відносно неподільною. Причому поняття «частина» співвідноситься з поняттям «ціле», тоді як поняття «елемент» співвідноситься з поняттям «структура». *Структура* (лат. *viğisiuga* — будова, розміщення, порядок) — це спосіб закономірного зв'язку між складовими частинами предметів і явищ. *Система* (грец. *зுவіета* — поєднання, утворення) — це сукупність певних елементів, між якими існує закономірний зв'язок чи взаємодія. Структура кожної системи, передусім залежить від її складових елементів. У свою чергу і властивості елементів значною мірою обумовлюються структурою системи, яку вони утворюють.

За характером елементів і структури вирізняють різні види систем.

Найпоширенішим є поділ систем на матеріальні, що існують в об'єктивній реальності, та ідеальні, що є відображенням її, виразом людської свідомості. За кількістю елементів і зв'язків розрізняють прості і складні системи.

Причина і наслідок. Практика показує, що виникнення будь-якого явища зумовлено чимось іншим, фактором чи факторами, які породжують його. Явище, дія якого приводить до виникнення нового явища, називається *причиною*. Те саме явище, що виникає під впливом причини, називається *наслідком*.

Усі явища у світі, усі зміни, процеси неодмінно виникають внаслідок дії певних причин. У світі немає і не може бути безпричинних явищ. Положення, що всі явища у світі причинно зумовлені, визначає закон причинності. Філософів, які визнають цей закон, поширюють його дію на всі явища, називають *детерміністами*, філософів, які заперечують закон причинності, — *індетерміністами*.

Між причиною і наслідком існує складний діалектичний взаємозв'язок (схема 7.7):

1) причина у часі випереджає наслідок. Наслідок не виникає раніше дії причини. Але це не означає, що будь-яке явище, яке передує наступному, перебуває з ним у причинному зв'язку. (Ніч передує ранку, але вона не є причиною ранку);

2) причина, за певних умов, обов'язково породжує наслідок або декілька наслідків. Причина і наслідок пов'язані так, що, якщо з'являється причина і достатні умови, неминуче виникає і наслідок;

Схема 7.7. Причинно-наслідковий зв'язок

3) причина і наслідок взаємодіють між собою. В цій взаємодії активна не тільки причина, але і наслідок. Він здійснює зворотний вплив на причину. Наприклад, ідеї відображають буття, але, виникнувши, активно впливають на зміни суспільного буття через практичну діяльність людей;

4) одне й те саме явище з одного боку виступає як причина, а з другого — як наслідок. Наприклад, дощ — наслідок певних метеорологічних умов, але він сам стає причиною великого врожаю; врожай приводить (стає причиною) до зміцнення економічної могутності держави. Таким чином, виникає причинно-наслідковий ланцюг явищ. Однак, якщо ми розглядаємо тільки два окремих явища, то вони не можуть мінятися місцями;

5) на взаємодію причини і наслідку впливають відповідні умови. *Умови* — це такі явища, які необхідні для виникнення певної події, але самі по собі її не зумовлюють. Серед умов можуть бути такі, які сприяють виникненню наслідку, а можуть бути й такі, що запобігають діям причини. Одна й та сама причина за певних умов викликає різні форми наслідків;

6) причину не слід ототожнювати з приводом. *Привід* — це подія, яка безпосередньо передуює іншій події, робить можливим її виникнення, але не породжує і не визначає її. Привід швидше провокує дію, ніж створює її.

Поняття причинно-наслідкового зв'язку виконує важливу методологічну функцію. Знаючи причини і умови, за яких виникає певний наслідок, людина не тільки передбачає виникнення його, але й здатна породжувати той наслідок, що для неї більш необхідний. Це дозволяє людині пізнати минуле і передбачити майбутнє.

Необхідність і випадковість. Ці філософські категорії відображають різні типи зв'язків речей і явищ одне з одним. Необхідність — це внутрішні, стійкі, суттєві зв'язки явищ, які визначають їх закономірні зміни і розвиток. Необхідність впливає з сутності явища, процесу і неминуче відбувається в даних умовах. Так, смерть будь-якого живого організму неминуча, оскільки вона обумовлена його природою і внутрішніми процесами, які в ньому відбуваються.

Але чи все, що з'являється у світі, виникає як необхідне? Ні, у світі є й випадкові явища, події. *Випадковість* — категорія, яка визначає проблематичність, або необов'язковість виникнення, або існування об'єктів; випадковим є те, що за певних умов може бути, а може і не бути. Випадковість відображає моменти дійсності, які впливають переважно з зовнішніх умов, поверхових, нестійких зв'язків і побічних для даного явища обставин.

На проблему необхідності або випадковості існування речей склалися дві точки зору. Одна з них абсолютизує необхідність: ніякої випадковості у світі немає, все здійснюється з невідворотною неминучістю. Скасовуючи випадковість, ця точка зору відкриває дорогу *фаталізму*. Фаталізм — це віра в долю, в приречення. Інша точка зору гіпертрофує випадковість. Тут, навпаки, із дійсності виключаються будь-які внутрішні залежності, об'єктивна зумовленість явищ — усе зводиться до випадковості.

Науковий світогляд не визнає ні першої, ні другої точки зору. Необхідність і випадковість не існують окремо. Їх взаємозв'язок полягає в тому, що випадковість виступає як форма прояву необхідності і як її доповнення. Наприклад, реформи, які проводяться в Україні, мають необхідний характер. Випадковим елементом у них є конкретні політичні діячі, які направляють ці реформи.

Діалектика необхідності і випадковості припускає два суттєвих моменти. По-перше, випадковість у ході розвитку може перетворюватися на необхідність. Так, закономірні ознаки того чи іншого біологічного виду спочатку з'являються як випадкові відхилення і нагромаджуються, а на їх основі формуються необхідні якості живого організму. По-друге, необхідність прокладає собі шлях через велику кількість випадковостей. Наприклад, розвиток суспільства складається із діяльності багатьох людей, які мають різні цілі, характери. Переплетіння, схрещування і зіткнення усіх цих прагнень призводить у результаті до певної лінії розвитку, яка має строго необхідний, обов'язковий характер.

Як і всі закони і категорії діалектики, необхідність і випадковість є вузловими пунктами пізнання об'єктивної дійсності. Функції цих категорій не є рівноцінними. Випадкове в пізнанні завжди виступає

як початкова інстанція, необхідність — як мета. Пізнавальна діяльність розгортається як рух від випадкового до необхідного.

Можливість і дійсність. Ці категорії підкреслюють процесу-альність, тобто виражають становлення буття. Як відомо, з нічого не виникає щось нове, воно може виникнути тільки за певних передумов, закладених у лоні старого. Буття нового в його потенційному стані і є можливістю. *Можливість* — це філософське поняття, яке відображає об'єктивно існуючий і внутрішньо зумовлений стан предмета в його незавершеному, потенційному розвитку. Дійсність є філософська категорія, яка характеризує реалізоване, актуалізоване буття: дійсність є реалізованою можливістю.

В кожній наявній ситуації існує певний набір можливостей, реалізація однієї з яких означає усунення інших. На «протиборство» і характер реалізації можливостей накладають відбиток умови, які є зовнішніми й випадковими щодо внутрішньо необхідних тенденцій. Тому дійсність завжди являє собою діалектичну єдність зовнішнього і внутрішнього, сутності і явища, необхідного і випадкового. У сфері суспільного розвитку й підкорення природи перетворення можливості на дійсність упорядковується свідомим вибором і діяльністю людей.

Зрілість можливості може змінюватись у межах від неможливості до дійсності. Характеристику можливості в цьому плані можна зробити з урахуванням її якісної і кількісної міри. Якісно можливості поділяться на формальні і реальні. *Формальна* — це можливість з низькою ймовірністю здійснення, яка наближається до нуля. А втім ця можливість допускається законами природного і соціального розвитку. У цьому розумінні вона докорінно відрізняється від неможливості, яка йде врозріз із законами природного і соціального буття; *неможливим* є те, що суперечить законам об'єктивного світу. Неможливо, наприклад, збудувати вічний двигун, неможливе вічне життя для людини тощо. Найвищу міру здійснення має *реальна можливість*, для реалізації якої склалися всі необхідні умови. Наприклад, можливість польоту людини в космос була колись тільки формальною, а тепер вона стала реальною.

Набагато точнішою буде кількісна характеристика можливості. Якщо неможливість визначити через «0», а «дійсність» через «1», то всі проміжні значення від «0» до «1» будуть характеризувати ступінь можливості. Міра можливості називається ймовірністю. Навколо умовної осі ймовірності можна показати увесь спектр можливості (схема 7.8).

Висновки

1. Категорії діалектики — універсальні форми мислення, в яких відображаються найзагальніші зв'язки, властивості і відношення, що мають місце в об'єктивній дійсності.

Схема 7-8. Перехід можливості в дійсність

2. В категоріях діалектики сконцентровано досвід і предметно-причинну діяльність багатьох поколінь людського суспільства. Без понять і категорій, що в них знаходять своє відображення результати пізнання, саме пізнання сьогодні було б неможливим.

3. Особливостями категорій діалектики є: об'єктивність, визначеність, зв'язок з практикою, історичність, рухливість тощо.

§5 Альтернативи діалектики

Коли мова йде про альтернативу діалектики, маємо на увазі протилежний діалектиці метод пізнання, теорію розвитку, спосіб духовного освоєння світу, тобто протилежні діалектиці світоглядні та методологічні настанови. Такою альтернативою діалектики є метафізичний метод мислення. В цьому плані метафізика розглядається як антидіалектика. В значенні «антидіалектика» термін «метафізика» запровадив у філософію в XIX столітті Гегель.

Альтернативність діалектики і метафізики як двох концепцій розвитку і методів пізнання знаходить свій вияв (схема 7.9):

а) у розумінні зв'язків предметів та явищ. Діалектика визнає взаємозв'язок і взаємообумовленість явищ, а метафізиці властиві роз'єднання, розмежування окремих елементів, властивостей предмета і предметів один від одного та їх осмислення як ізольованих. Внаслідок цього в метафізиці відображаються лише безпосередні, зовнішньоочевидні взаємозв'язки, тоді як глибинні, внутрішні зв'язки залишаються поза увагою;

б) у розумінні спрямованості розвитку. Діалектика вбачає джерело руху і розвитку у внутрішній суперечності речей і явищ, в

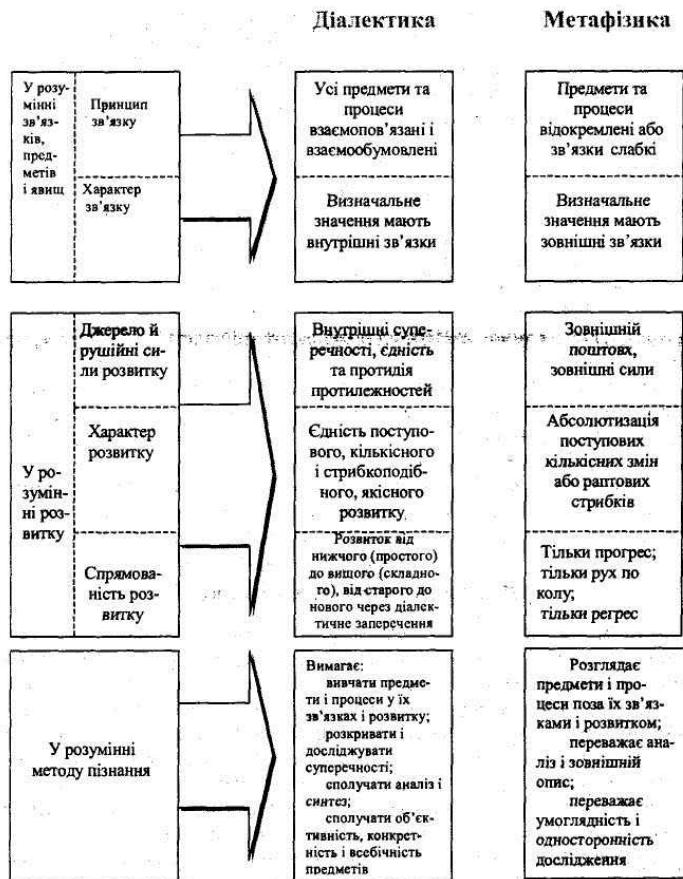

Схема 7-9- Протилежність діалектики і метафізики

єдності та протидії протилежностей. Метафізика заперечує внутрішнє джерело розвитку — саморозвиток. Причину розвитку природи і суспільства вона вбачає у якомусь зовнішньому поштовху, тобто знаходить його поза самими предметами і явищами;

в) у розумінні характеру розвитку, «механізму» переходу від старої до нової якості: з точки зору діалектики таким «механізмом» є

єдність поступового, кількісного і стрибкоподібного, якісного розвитку. Метафізика розглядає розвиток або як «стрибок» якості, або тільки як просте, кількісне зростання одного і того ж, тільки як зменшення або збільшення, як повторення одних і тих же станів;

г) у розумінні спрямованості розвитку. Розвиток сутнього відбувається по прямій, по колу чи якимось іншим шляхом? Діалектика, як відомо, виходить з того, що розвиток відбувається за аналогією за спіраллю, оскільки в процесі розвитку є повтори, повернення назад, відтворення того, що було, але на вищій основі. Метафізика і тут займає односторонню позицію, абсолютизуючи або всезагальне піднесення, або всезагальний занепад, регрес, або круговий, застійний характер усякого розвитку, таким чином фактично заперечуючи його.

г) у розумінні методу пізнання. З точки зору діалектики, щоб справді знати предмет, необхідно охопити, вивчити всі його сторони, всі зв'язки і опосередкування. Треба розглядати предмет у його розвитку, саморусі, зміні. Для метафізики характерна однобічність, абсолютизація, прямолінійність, закостенілість, негнучкість.

Отже, метафізика — це таке розуміння світу і такий спосіб мислення, при якому ігноруються або спрощено розглядаються взаємозв'язки і взаємодії явищ та предметів, а процес розвитку тлумачиться як кількісне збільшення об'єктів без їх якісної зміни.

Хочеться ще раз підкреслити, що метафізика як метод пізнання є відображенням певних особливостей процесу пізнання: його початку, емпіризму, поверховості, абсолютизації відносної істинності таких знань, їх неповноти, тобто відображенням таких характеристик буття та його пізнання, які охоплюються діалектикою або становлять її деякі елементи. Метафізика — це історично неминуха філософська теорія розвитку, метод пізнання, що посідають певне місце в розвитку філософії.

Один з негативних виявів метафізичного способу мислення, якому властива підміна аналізу живої дійсності закостенілими, незмінними формулами є *догматизм*. Це спосіб засвоєння і застосування знань, в якому те чи інше вчення або положення сприймаються як закінчена вічна істина, як догма, використовуються без урахування конкретних умов життя. Догматизм виходить з незмінних, раз і назавжди даних формул, знань, які не можуть збагачуватися в процесі розвитку пізнання. Раз є певна істина, то вона згідно з догматизмом, правильна для будь-якого випадку, для будь-яких умов розвитку. Відомо, яку негативну роль відіграв догматизм на зламі ХІХ і ХХ століть, коли фізика зіткнулась з принципово новою при-родничонауковою картиною світу, але намагалась чіплятися за кла-

сичну механіку, з позиції якої нову картину світу зрозуміти було неможливо. Великої шкоди догматичні стереотипи завдають сьогодні при спробах пояснення складних процесів соціально-політичного життя нашої країни з позицій учорашнього дня.

Противагою догматизму є *релятивізм* (від лат. *relativus* — відносний). Релятивізм виходить з однобічного підкреслювання постійності, змінності дійсності і заперечення відповідної стійкості речей і явищ. Якщо догматизм ґрунтується на перебільшенні значення абсолютної істини, ігноруючи момент її конкретності, то релятивізм, навпаки, перебільшує значення відносної істини, відкидаючи момент її абсолютності. І, звичайно, тут релятивізм виступає як різновид метафізичного тлумачення істини. Отже, релятивізм має безпосереднє відношення до діалектики як теорії пізнання і в цьому виступає як її альтернатива.

Альтернативою діалектики є також софістика, оскільки вона виступає одним з негативних виявів метафізичного способу мислення. *Софістика* (від грец. *σοφιστική* — міркування, засноване на навмисному порушенні законів логіки) проявляється у формі аргументації, яка базується на суб'єктивістському тлумаченні фактів, подій заради збереження і утвердження існуючих теоретичних положень чи виправдання існуючого порядку речей. У своїх побудовах софістика використовує різні логічні помилки, підміну понять, невірні форми висновків, а також мовні виверти і хитрування, багатозначність понять. Поширеним видом софістики є маніпулювання фактами, за допомогою яких можна довести що завгодно. У наш час софістика широко використовується для того, щоб довести, що в історії радянського суспільства взагалі немає жодної світлої плями, а є лише помилки. Метафізичність такого підходу очевидна, тому що подібний підхід однобічний, а значить, антидіалектичний.

Критикуючи софістику, слід мати на увазі, що в історії розвитку науки вона виконує і позитивну роль, сприяючи виробленню наукової критики застарілих положень свідомості, бо виникає як відповідна реакція на загрозу системи знань, що склалась.

У процесі пізнання метафізика часто-густо проявляється у формі еkleктики. *Еkleктика* (від грец. *ἐκλεκτικός* — той, що вибирає) — це механічне поєднання в одному вченні різнорідних, органічно несумісних елементів, які безпринципно запозичують з протилежних концепцій; використання й підтасовування з певною тенденційною метою вирваних з контексту фактів, формулювань, цитат тощо. Еkleктика — це, образно кажучи, «мішанина», тому вона не є ані теорією розвитку, ані теорією пізнання, ані методом, ані світоглядом. Небезпека еkleктики полягає в тому, що вона нерідко маскується під діалектику.

Ми дали коротку характеристику традиційним (класичним) альтернативам діалектики. Але в ХХ столітті виникає цілий спектр некласичних концепцій діалектики. До них належать:

а) «*трагічна діалектика*». Її автор французький філософ *Раймон Арон* (1905 — 1983), аналізуючи діалектику сучасної епохи в книзі з характерною назвою «Розчарування в прогресі», доходить висновку, що сучасне суспільство не здатне використовувати прогрес в інтересах людства;

б) «*діалектична теологія*», або «*теологія кризи*». Авторами її були швейцарський протестантський теолог і філософ *Карл Борт* (1886 — 1968) і німецько-американський християнський теолог *Пауль Тілліх* (1886 — 1965). Їх креаціоністська доктрина виходить з визнання того, що в основі розвитку світу знаходиться божественна субстанція, яка створила цей світ з якогось доіснуючого будівельного матеріалу — матерії. Тому світ «не співвічний з Богом»: він має початок і кінець. Але це не означає, що створений світ не має абсолютно нічого спільного з Богом. Між ними існує певна схожість, яка дозволяє зрозуміти шляхи розвитку кінцевих, створених речей;

в) «*негативна діалектика*». Відомими представниками цієї інтерпретації діалектики були *Теодор Адорно* (1903 — 1969) і *Жан-Поль Сартр* (1905-1980). Т. Адорно — німецький філософ, соціолог, представник так званої франкфуртської школи. Автор низки праць з філософії, в тому числі такої, як «Негативна діалектика» (1966). Ж.-П. Сартр — французький філософ і письменник, представник так званої гегелівського екзистенціалізму. Йому належить ряд праць з проблем філософії, в тому числі праця «Критика діалектичного розуму» (1960). В його розумінні діалектика можлива удвох формах — «критичній» і «догматичній». Першою є «негативна діалектика». Це однобічна, суб'єктивна концепція, яка виходить з абсолютизації заперечення, всезагальної руйнації всього сутнього, тотального критицизму, відкидання будь-якої позитивності, самозаперечення і тому не виходить за межі метафізики. «Негативна діалектика» — це, по суті, антидіалектика.

Особливе місце серед альтернатив діалектики посідає *синергетика*.

Поняття «синергетика» ввів у науковий обіг наприкінці 60-х років німецький філософ *Тане Хакен*. Для становлення синергетики як області знань важливе значення мали проведені експерименти вченими Борисом Білоусовим і Андрієм Жаботинським. Спираючись на них, бельгійська школа, очолювана *Іллею Пригожином*, створила першу нелінійну Модель синергетики хімічних процесів, засновану на ідеях нерівновагомї термодинаміки.

Синергетика (від грец. *συνεργείν* — працювати разом) — це напрямок міжгалузевих досліджень, об'єкт яких — процеси са-

моорганізації у відкритих системах фізичної, хімічної, біологічної, екологічної й іншої природи. У таких системах, що є далекими від термодинамічної рівноваги, за рахунок потоку енергії і речовини з зовнішнього середовища, створюється і підтримується нерівновагомість. Завдяки цьому взаємодіють елементи і підсистеми, що веде до їх узгодженого, кооперативного поведіння і до створення нових стійких структур і самоорганізації. Висунута концепція самоорганізації є природничонауковим уточненням принципу саморуху і саморозвитку матерії. На протигагу класичній механіці, що розглядає матерію як застиглу, м'яву масу (приводиться в рух зовнішньою силою), у синергетиці виявляється, що за певних умов і системи неорганічної природи здатні до самоорганізації. На відміну від рівновагової термодинаміки, що визнає еволюцію лише у бік збільшення ентропії системи (тобто хаосу, дезорганізації), синергетика вперше розкрила механізм виникнення порядку через *флуктуації*, тобто відхилення системи від деякого середнього стану. Флуктуації підсилюються за рахунок нерівновагомості, розхитують попередню структуру і приводять до нової: з безладдя виникає порядок.

Процеси, що самоорганізуються, характеризуються діалектично суперечливими тенденціями: нестійкість і стійкість, дезорганізація й організація, безладдя і порядок. В міру виявлення загальних принципів самоорганізації стає можливим створити адекватніші моделі синергетики, що мають нелінійний характер, оскільки враховують і якісні зміни. Синергетика уточнює уявлення про динамічний характер реальних структур і систем та пов'язаних з ними процесів розвитку, розкриває зростання упорядкованості й ієрархічної складності систем, що самоорганізуються на кожному етапі еволюції матерії, її результати мають велике значення для встановлення зв'язків між живою і неживою матерією, а також для розкриття процесів виникнення життя на Землі.

Синергетика усе впевненіше прокладає шлях у методологію гуманітарних наук, зокрема у філософію. Все більше у філософію входять і поширюються поняття нерівновагомості, нестабільності, біфуркації, фазових переходів, нелінійності, маленьких впливів, аттракторів і деяких інших. Синергетика намагається виступити як новий світогляд, світосприйняття, що докорінно змінює розуміння необхідного (закономірного, визначеного) і випадкового в самих основах побудови світу. По-новому з'ясовуються причини і форми розвитку безжиттєвої матерії й історичних процесів в економічній, політико-соціальной, військовій та інших сферах життєдіяльності суспільства і людини. Формується нове розуміння випадку як самостійного фактора біологічної і соціальной еволюції, визнання ролі

випадку в самоорганізованих процесах. Один із засновників синергетичного світосприйняття Ілля Пригожин пише: «Детермінізм, що сприймався як неминучий наслідок раціональної моделі динаміки, зводиться нині до властивості, що виявляється лише в окремих випадках». Отже, йдеться, щонайменше, про зміну парадигми суспільних наук, про відмову від попереднього розуміння і визнання детермінізму і, можливо, про відкриття нових видів детермінізму, а у філософії ще й про переосмислення матеріалістичної діалектики.

Можливо, нова парадигма в методології суспільних наук, крім усього іншого, вбиратиме або поглинатиме діалектику як окремий метод синергетики (і лише у визначених сферах) чи взагалі замінить її принципово новими підходами до дійсності. Річ у тім, що синергетика по-іншому, не так, як діалектика, особливо в її матеріалістичній модифікації, вирішує проблему онтології і гносеології. Якщо для прихильників матеріалістичної модифікації і діалектика, і теорія пізнання, і логіка є тим самим, а універсум живе також за діалектичними законами, то для синергетичного світосприйняття ці постулати не є доказовими, та й діалектичної єдності онтології і гносеології поки що не видно. Схематичне уявлення про відмінності розвитку діалектики і синергетики можна простежити за такою схемою (схема 7.10).

Звичайно, ці порівняння умовні і окремі позиції можна було б поповнити. Дискусійним є і рознесення тих чи інших положень діалектики і синергетики за характеристиками динамічних процесів розвитку. Та й самі характеристики суперечливі. Проте завдяки наочності і структурованості таке порівняння має певну пізнавальну цінність, дає можливість побачити істотну відмінність між діалектикою і синергетикою. Синергетика розвіює безліч попередніх міфів, стереотипів.

По-перше, цілком очевидним є те, що складноорганізованим соціоприродним системам не можна нав'язувати шляхи їхнього розвитку. Треба знати, як сприяти розкриттю їхніх власних тенденцій розвитку, як виводити системи на ці шляхи. Важливо також збагнути закони співжиття природи і людства, їхньої коеволюції. По-друге, синергетика свідчить про те, що будь-яка складноорганізована система має, як правило, не одиничний (окремий), а безліч власних, відповідних її природі шляхів розвитку. Відсутність твердої визначеності, наявність альтернатив звужують основу для позиції песимізму есхатологічного змісту. З'являється надія на можливість вибору шляхів подальшого розвитку, зокрема таких, що влаштували б людину і водночас не були б руйнівними для природи. Хоча шляхів розвитку може бути дуже багато, але їхня КІЛЬКІСТЬ обмежена. Можливо,

Розвиток (анімаційний процес)	Діалектика	Синергетика
Причини	Єдність і протидія протилежностей; суперечливість; заперечення заперечення; перехід кількості у якість	Нерівноважність; нестабільність; кризи; еволюція та коеволуція
Форми	Переривання поступовості; "стрибки"; "по спіралі" ("зняття"); від нижчого до вищого	Накопичення флуктуацій (відхилень); біфуркація; фазові переходи; мимовільні переходи системи в новий стан; нелінійність, лавиноподібні процеси; самоорганізація
Властивості	Детермінованість; випадок - форма виявлення необхідного	Вірогідніша випадковість; можливий випадок (поява низки можливостей та їх відбір); детермінованість (окремі сфери універсуму)
Фактори	Об'єктивні, суб'єктивні закономірності, тенденції	Малі впливи, випадок, аттрактори; параметр порядку; вплив процесів на мікрорівні через мезорівні на макрорівні
Результати	Необхідне у кінці; зворотний рух; зміна (у тому числі вплив середовища, що змінилося, на суб'єкта динамічного процесу)	Прояв багаторівневого цілого, нерівного в сумі частин; нова нерівноважність, необоротність, невідповідність замислу, ускладнення
Способи пізнання і перевірки результатів	Сходження від абстрактного до конкретного та від конкретного до абстрактного; практика - критерій істини	Раціоналізм; редуціоналізм, коеволуціонізм; непередбачуваність

Схема 7-Ю. Співвідношення діалектики і синергетики

далеко не всі напрямки, що реалізуються в системі, є бажаними для суб'єкта конструкторських, реформаторських, творчих та інших схожих типів діяльності. Знання обмежень, того, чого в принципі неможливо здійснити в системі, знання свого роду еволюційних правил заборони надзвичайно важливі для людини. По-третє, синергетика демонструє, що хаос може виступати механізмом самоорганізації і самопобудови структур, позбавлення надлишкового, механізмом виходу на відносно прості структури — аттрактори еволюції. Отже, проблема розвитку є однією з центральних у філософії, осмислення якої дозволяє людині краще зрозуміти навколишній світ,

своє місце у світі. За всю історію існування людства кращі уми виробили чимало концепцій процесу розвитку. Найбільш розробленою з них є діалектика. Це зумовлено тим, що у вченні найглибше і найобґрунтованіше розкривається зміст загальних зв'язків, загальні закономірності змін, що відбуваються у світі, джерела, механізм і спрямованість процесів розвитку, інші універсальні зв'язки буття. Усе це становить основу формування світогляду і діалектичного методу мислення.

В умовах кризи, що охопила країни минулої постсоціалістичної системи, в нашій літературі виникла тенденція зневажливого ставлення до діалектики, спроба перенести власне на неї причини кризи, оскільки, мовляв, вона була головною методологією тоталітарного режиму.

Що можна сказати з цього приводу?

Очевидно, річ не в самій діалектиці, а в тому, як вона використовувалася, в її схематизації, монополізації, тобто в тій заідеологізованій формі, якої вона набула (що, до речі, аж ніяк не заперечує досягнень вітчизняної філософії). Мабуть, правильніше було б ставити питання про творчий розвиток самої матеріалістичної діалектики, про необхідність нового погляду на діалектику, нового «тлумачення з урахуванням науки та практики при переосмисленні її принципів, законів і категорій».

Висновки

1. Діалектика як загальна теорія розвитку дає ключ до розуміння її сутності, відображає реальні процеси у природі, суспільстві і мисленні такими, якими вони є в дійсності.

2. Діалектика підходить до вивчення предметів і явищ з точки зору їх виникнення, руху і розвитку, а тому орієнтує на конкретне, багатостороннє дослідження об'єктивних процесів.

3- Поряд з діалектикою існують метафізична концепція розвитку, софістика, еклетика, екзистенціальна діалектика, синергетика і низка інших. Окремі філософські школи відкидають діалектику як схоластику. Це означає, що вона вимагає подальшого осмислення і дослідження.

Контрольні запитання

1. Що означає термін «діалектика»? Як змінювався зміст поняття діалектики у процесі історичного розвитку філософії?
2. У чому різниця історичних форм діалектики?

3. Чи правомірно твердити, що матеріалістична діалектика — це виправлена і поліпшена діалектика Гегеля? Визначте їхні загальні риси і принципові відмінності.
4. Що таке об'єктивна діалектика і де вона себе проявляє?
5. У яких формах існує суб'єктивна діалектика? Що таке матеріалістична діалектика?
6. Що являє собою діалектика як метод?
7. Що таке принцип? Назвіть основні принципи діалектики.
8. Що таке зв'язок, закон, закономірність?
- 9- Які найбільш важливі сторони дійсності відтворюються в категорії «закон»?
10. Які бувають закони?
11. Які особливості законів матеріалістичної діалектики?
12. Дати характеристику поняттям «розвиток», «прогрес», «регрес».
- 13-У чому суть закону діалектичної протилежності?
14. У чому полягають особливості закону взаємного переходу кількісних змін у якісні?
15. Розкрийте сутність діалектичного заперечення.
16. Чи всяке поняття є категорія? Аргументуйте свою відповідь.
17. Яка особливість філософських категорій порівняно з категоріями конкретних наук?
18. Що таке формалізм? Як він проявляється в науці, мистецтві, філософії?
19. Які основні риси причинно-наслідкового зв'язку?
20. Назвіть характерні риси реальної і формальної можливості.
21. Розкрийте сутність альтернативних концепцій діалектики.
22. Що відрізняє діалектику від метафізики, еkleктики, софістики?
23. Чим спричиняється догматизм в мисленні?
24. У чому суть діалектичного мислення? Спробуйте назвати його принципи.
- 25- Яка роль діалектики щодо пізнавальної і практичної діяльності людей?

Розділ 8 Пізнання як відображення і діяльність

У шостому розділі була розкрита сутність людської свідомості. Як впливає з її аналізу, основою свідомості є не що інше, як знання про світ, про природу, про суспільство, про людину, нарешті, про саму себе. Знання — це спосіб, завдяки якому свідомість існує. Але тоді виникає низка питань. Що таке знання? Що може знати людина про світ, в якому вона живе, і як вона може впливати на нього? В чому полягає пізнавально-практичне відношення людини до зовнішнього світу? Це не прості питання. Від їх розв'язання залежать життєві орієнтації людини та її цінності. Зрештою все життя людини залежить від її діяльності, яка ґрунтується на знаннях. Вирішення цього питання — одне із специфічних завдань філософії. Інші наукові дисципліни вивченням особливостей процесу пізнання не займаються. Теорія пізнання якраз і становить той розділ філософії, який відповідає на поставлене питання.

Мета розділу: з'ясувати, в чому полягає сутність і смисл пізнання.

Пізнання як предмет філософського аналізу

Філософів завжди хвилювала проблема пізнавального ставлення людини до дійсності. Вони шукали відповіді на питання: які закономірності пізнавальної діяльності людини; які її можливості та здібності; які передумови, засоби та форми пізнання; які умови й критерії його істинності й достовірності. Але головними у філософії були і є питання про відношення знання про світ до власне світу, чи спроможна наша свідомість (мислення, відчуття, уявлення) давати адекватне відображення дійсності?

На останнє питання існували в минулому й існують сьогодні різні відповіді. Так, своєрідну точку зору захищає філософський напрямок, що відомий як агностицизм. Поняття агностицизму введено англійським природознавцем *Томасом Гекслі*. **Агностицизм** (від грец. *а* — не, *гносис* — знання), — **це філософське вчення, яке заперечує цілком або частково можливість достовірного**

пізнання сутності дійсності. Проте помилковим є уявлення про агностицизм як про вчення, яке заперечує пізнання взагалі. Агностики вважають, що пізнання можливе лише як знання про явища або про власні відчуття. Головною ознакою агностицизму є заперечення можливості пізнання саме сутності дійсності, яка прихована за видимістю. В історії філософії простежуються такі форми агностицизму (схема 8.1).

1. *Скептицизм давньогрецьких філософів (Піррон, Енесідем, Секст Емпірик та ін.).* Представники цього напрямку стверджували: істинність або хибність майже всіх положень однаковою мірою може бути доведена чи заперечена. Однозначно твердити, що людина здобуває достовірні знання, не можна. Скептицизм не заперечує можливості існування знань, він лише підкреслює їх видимість і вірогідність, суб'єктивність.

2. *Агностицизм Давида Юма.* Англійський філософ Нового часу стверджував, що наші знання ми отримуємо з досвіду. А в досвіді ми маємо справу тільки з відчуттями, тому, крім них, ми нічого знати не можемо. Отже, концепції Д. Юма притаманний сумнів щодо заперечення реальності як об'єкта наукового дослідження.

3. *Агностицизм Іммануїла Канта.* На відміну від Юма, німецький філософ визнавав існування матеріальних речей поза нашою свідомістю, але вважав, що їх сутність

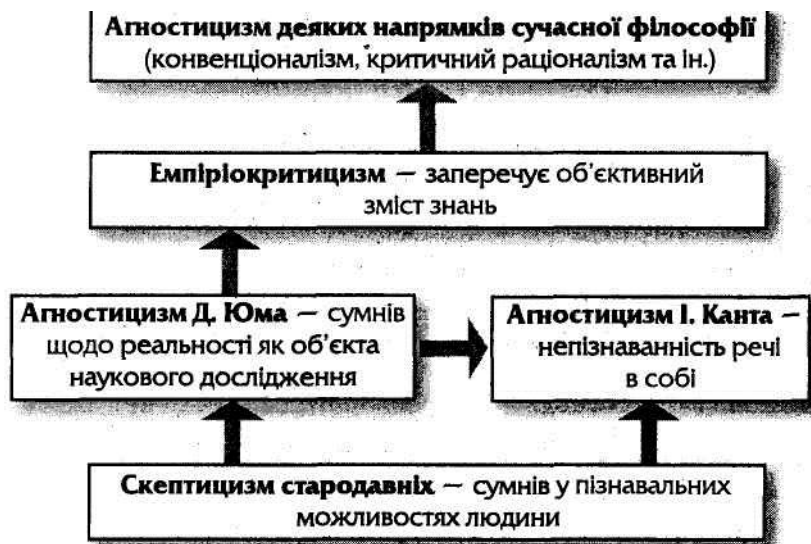

Схема 8.1. Історичні форми агностицизму
мов замкнута в собі. Вона прихо

вана від нас і пізнати її неможливо. Для вираження цієї думки Кант увів поняття «речі в собі». Поет Таллер позицію Канта висловив таю

Природи внутреннюю суть
Познать бессилен род
людской. Он счастлив, если
видит путь К знакомству с
внешней скорлупой.

4-Агностицизм Ернста Маха і Ріхарда Авенаріуса. Вони є засновниками напрямку у філософії, який дістав назву **емпіріокритицизму**. У центрі цієї філософії стоїть поняття досвіду. Але досвід емпіріокритицизм розглядав не як відображення об'єктивного світу, а як внутрішній зміст свідомості, людських переживань, які виникають незалежно від впливів зовнішнього світу, — як потік відчуттів, очищених від субстанції, причинності і взагалі від об'єктивної реальності. На цьому ґрунті емпіріокритицизм заперечує достовірність людських знань, спроможність науки пізнавати об'єктивну істину.

5. Агностицизм окремих течій сучасної філософії. **Конвенціоналізм** вважає, що теорії і поняття є не відображеннями об'єктивного світу, а наслідками довільної угоди, конвенції між ученими, що укладається за принципами «зручності» і «економії мислення». Елементи конвенціоналізму властиві неопозитивізму, прагматизму, операціоналізму.

Те, що агностицизм проіснував протягом більш ніж дві тисячі років, — не випадковість. У його основі лежать різноманітні причини, що їх називають корінням агностицизму. До них належать: складність і суперечливість процесу пізнання; обмеженість почуттєвого пізнання, можливість у ньому помилок і ілюзій; складність логічного пізнання; історична обмеженість і неповнота знань та інші.

Водночас принципову можливість пізнання сутності речей визнають більшість інших філософських напрямків, які належать як до матеріалізму, так і до ідеалізму. Так, сучасний матеріалізм виступає проти агностицизму в будь-яких його формах і послідовно проводить *принцип пізнаванності* світу. Своє твердження про те, що людина може достовірно пізнавати світ, матеріалізм виводить з даних наук і соціально-історичної практики. Той факт, що людина може цілеспрямовано діяти в навколишньому світі, досягати бажаних результатів, ґрунтуючись на певних знаннях, свідчить про достовірність цих знань, а отже — про можливість пізнаванності світу.

Проблему пізнавально-практичного ставлення людини до навколишнього світу вивчає гносеологія (від грец. — *гносис* — пізнан-цлогос — учення, наука), або теорія пізнання. **Теорія пізнання (гносеологія) — це галузь філософії, що вивчає природу пізнання, закономірності пізнавальної діяльності людини,**

передумови, засоби та форми пізнання, відношення знання до дійсності, а також умови й критерії його істинності.

Досить часто останнім часом цей розділ філософії називають епістемологією (від грец. *epistēma* — знання; *lógos* — учення, наука), але здебільшого епістемологію розглядають або як теорію знання, або як дослідження лише наукового знання.

Згідно з сучасною гносеологією, джерелом пізнання, сферою, звідки воно отримує свій зміст, є існуюча незалежно від свідомості об'єктивна реальність. Пізнання цієї реальності — це процес творчого відображення її у свідомості людини. Принцип відображення виражає сутність матеріалістичного розуміння процесу пізнання. Знання за своєю природою — це результат відображення в мовній формі закономірних зв'язків об'єктивного світу. У сучасній філософії термін «знання» вживається в трьох значеннях: 1) як здатність, навички що-небудь здійснити; 2) як будь-яка пізнавально-значуща інформація; 3) як гносеологічна форма ставлення людини до дійсності, що існує поряд із практичним ставленням.

Розглядаючи **процес пізнання** (відображення) в цілому як системне утворення, слід виокремити такі його елементи:

1) суб'єкт пізнання — це той, хто діє, впливає на об'єкт. Людина не є суб'єктом сама по собі. Вона стає і усвідомлює себе суб'єктом тільки в процесі предметної діяльності і спілкування. Під суб'єктом слід розуміти людину, яка є вихідним пунктом життєвої та пізнавальної активності, що здобуває знання, вибудовує теорії та концепції, зберігає й історично передає їх новим поколінням;

2) об'єкт пізнання — це той фрагмент (частина) об'єктивної реальності (соціальної, природної, правової та ін.), який включений у людську діяльність і пізнання. Об'єктивна реальність існує незалежно від людини, суб'єкта. Проте як об'єкт вона перебуває в єдності, у взаємозв'язку із суб'єктом. Об'єктом пізнання виступають не тільки явища природи та суспільства, а й сама людина і відносини між людьми, їхні взаємини, а також свідомість, пам'ять, воля, почуття, духовна діяльність в усій поліфонії її проявів. Таким чином, об'єкт пізнання — це те, що залучено суб'єктом з об'єктивного взаємозв'язку природи і суспільства, те, на що спрямована людська діяльність;

3) посередники пізнання — це засоби пізнання як матеріального характеру (знаряддя праці, прилади, інструменти, комп'ютери тощо), так і ідеального (поняття, категорії, художні образи, моральні норми, наукові теорії, концепції тощо).

Теорія пізнання розглядає суб'єкт та об'єкт у діалектичному взаємозв'язку, взаємодії, єдності, де соціально активною стороною є суб'єкт пізнання. Активна роль суб'єкта знаходить свій вияв: у вибір-

ковому його ставленні до предметного світу; у цілеспрямованні процесу пізнання; у беззупинній пошуковій і коригувальній роботі рецепторів, нервів і мозку.

Результатом будь-якого пізнання є образ. *Образ* — це ідеальне узагальнення сутнісних відносин об'єкта. Характерні риси образу — подібність, адекватність оригіналові. Образ фіксується у знаках. *Знак* — це вже матеріальний носій інформації. Його функціями є збереження і передача інформації. Знаки і на їх основі штучна мова можуть існувати тільки на базі звичайної мови. Відносна самостійність знаку створює додаткові можливості для абстрактного мислення, дає змогу використовувати комп'ютерну техніку.

Отже, ми визначили, що пізнання — активний процес. Але що змушує суб'єкта цікавитися новими, раніше не відомими йому речами і явищами, вивчати їх? Філософи вважають, що головною рушійною силою пізнання є суспільно-практична діяльність, або практика.

Що ж таке практика? Який її зв'язок із пізнанням?

Практика — це матеріальна, чуттєво-предметна, цілепокладаюча діяльність людини, яка спрямована на зміну і пристосування природного і соціального середовища до потреб суспільства. Під поняттям «практика» розуміють не стільки чуттєво-предметну діяльність окремої людини, скільки сукупну діяльність, досвід усього людства в його історичному розвитку. Практика становить основу всього людського буття, погоджує і визначає усі форми його діяльності. Суспільно-історична практика людей включає безліч форм і різновидів. Найважливіші **види практичної діяльності** такі:

1) матеріальна, виробнича діяльність людей. Вона пов'язана зі створенням матеріальних благ для життя людей. Без матеріального виробництва не був би можливим обмін речовин між людиною і природою і, таким чином, не було б можливим і саме людське життя. Люди, перш ніж почати займатися політикою, наукою, мистецтвом та ін., передусім повинні їсти, пити, мати житло, одягатися (К. Маркс). Але для цього їм слід виробляти безпосередні матеріальні засоби для життя;

2) суспільно-політична практика. Вона вбирає в себе діяльність держави і її органів, громадських організацій і закладів, практику інформаційної та ідеологічної роботи, тобто роботу творчих сил, преси, радіо, телебачення та ін. Ця практика регулює стосунки між державами, націями та соціальними групами всередині держави. Роль у сучасних умовах суспільно-політичної практики набуває першочергового значення. Це пояснюється демократизацією всього суспільного життя, включенням в активне життя широких мас

населення, плюралізмом думок, наявністю великої кількості різних неформальних організацій;

3) практика в різних сферах життя суспільства, таких як право ва сфера, освіта, охорона здоров'я, мистецтво й інших. Значення даних видів практики в сучасному суспільстві також зростає. Це пов'язано з тим, що в постіндустріальному суспільстві у людини є можливість приділяти більше часу й уваги своїй освіті, здоров'ю, захисту своїх прав і свобод, розвитку своїх здібностей тощо;

4) науково-експериментальна діяльність. Це особливий вид практики. Сучасна наука неможлива без використання різних приладів, реактивів, вимірювальних стендів, полігонів, комп'ютерів. Особливістю цього виду практики є те, що вона має справу з матеріальним елементом науки і ставить собі за мету не виробництво нових матеріальних цінностей, а накопичення нових знань. Науково-експериментальна практика є ланкою між теоретичною і практичною діяльністю.

Таким чином, суспільна практика охоплює всі сторони життя суспільства: матеріальну, суспільно-політичну, суспільно-гуманістичну, науково-експериментальну.

Практика існує у єдності з пізнанням. Вони пов'язані так міцно, що їх можна розглядати як дві сторони єдиного процесу. Практика — це матеріально-предметна діяльність, а пізнання — ідеально-образна діяльність. Однак не слід ототожнювати практику і пізнання. За способом і результатом діяльності практика і пізнання виступають як протилежності. Практика — це виробництво матеріальних речей, перетворення суспільних відносин самої людини, а пізнання — це розробка ідей, знань, моральних норм і т. ін.

По відношенню до пізнання **практика виконує такі функції** (схема 8.2):

а) практика є вихідним пунктом пізнання. Із практично активного ставлення людини до світу формується свідомість людини. Вона змушує зосередити пізнавальну діяльність на дійсності, яка вимагає свого перетворення і яка є практично важливою;

б) практика є рушійною силою розвитку пізнання. Вона ставить перед пізнанням певну мету і вимагає її вирішення. Із потреб суспільної практики виникли всі науки. Навіть така, здавалось би, абстрактна наука, як астрономія, і та зародилась як відповідь на потреби землеробства і мореплавства. Із необхідності будівництва різних споруд, ремесла і землеробства зародилась і розвинулась механіка. Потребою в лікуванні було зумовлене виникнення медицини, анатомії, фізіології та ін. Сьогодні, як ніколи, підтверджується думка про те, що загальні потреби практики, виробництва рухають вперед і

До практики, як критерію істини, треба підходити діалектично. Практика як критерій істини і абсолютна, і відносна. Абсолютність її полягає в тому, що тільки практика в кінцевому підсумку дає можливість розмежувати істинність і хибність наших знань, дійсність і видимість, розкриваючи таким чином пізнаванність світу. Відносність практики, як критерію істини, пов'язана з її історичним характером. На кожному етапі історичного розвитку практика не може повністю, в усіх деталях підтвердити або заперечити існуючі знання. Вона може підтвердити істинність лише головного змісту теорій або уявлень. Завжди існують такі теоретичні положення, які не можуть бути ні доведені, ні заперечені практикою свого часу. Можна сказати, що практика як критерій істини обмежена своїм власним історичним рівнем, який визначає її можливості у винесенні «вируку» знанням;

д) практика виступає кінцевою метою пізнання. Пізнання відбувається не заради його самого, а для задоволення якихось практичних потреб. Людство здійснює великий Подвиг пізнання, віддаючи йому велику частку засобів свого існування саме заради свого існування, задоволення практичних потреб. На кожному етапі розвитку людства перед ним постають нові практичні завдання, розв'язувати які можна лише за допомогою подальшого розвитку пізнання.

До сказаного слід додати, що практика розкриває пізнавальні здібності людей, створює те соціальне середовище, що сприяє отриманню знань, їх накопиченню, забезпечує передачу їх поколінням. Отже, практика з початку і до кінця обумовлює пізнання, надає йому суспільного характеру.

Таким чином, з'ясувавши основні елементи процесу пізнання, ми можемо дати його визначення. **Пізнання — це процес цілеспрямованого активного відображення об'єктивного світу у свідомості людей, зумовлений суспільно-історичною практикою людства.**

Окреслена багатоаспектність пізнання знаходить своє виявлення в різних видах пізнання. Розглянемо їх.

1. Життєво-досвідне пізнання постає безпосереднім, прямо вписаним у процеси повсякденної людської життєдіяльності; воно є дуже різноманітним за проявами, але нерозчленованим ні за змістом, ні за формами існування: тут емоції переплетені зі знаннями, бажаннями тощо.

2. Мистецьке пізнання окреслює реальність не відсторонено, а через переживання. Воно більше передає не предметні окреслення дійсності, а ставлення людини до неї. За змістом воно умовне, тобто надає простір проявам уяви, фантазії, суб'єктивним схильностям людини. Завдяки цьому художнє пізнання інколи випереджає хід подій, окреслює їх більш багатогранно, багатобарвно та життєво.

3-Наукове пізнання культивується спеціально через усвідомлення ролі знання; воно є спеціалізованим і спеціально організованим, контролює свій хід, намагаючись досягти максимального ступеня достовірності знання.

4-Релігійно-містичне пізнання часто окреслює джерела своїх відомостей як божественне виявлення, особливе просвітлення і, хоча ці джерела залишаються для нас багато в чому таємничими та недосяжними ні для контролю, ні для світового використання, не має сенсу заперечувати особливу значущість для людини того, що викладено у священних текстах і релігійних настановах; сама історія людства переконливо це доводить.

Тепер слід з'ясувати, як здійснюється процес пізнання, яка його діалектика.

Діалектика пізнання. Проблема істини

Пізнання, що розвивається на єдиній основі практики, являє собою складний, суперечливий процес відображення дійсності в ідеальних образах. Але образи можуть відрізнятися за характером і глибиною відображення об'єкта. Це пов'язано з тим, що об'єкт пізнання має ніби дві сторони: зовнішню, що відкрита нам, і внутрішню, яка схована від нас. Перша — це явище, друга — це його сутність. Завдання суб'єкта, що пізнає, — не тільки вивчити явище, а й розкрити його сутність, відкрити закони для того, щоб поставити їх на службу людській практиці.

Як же рухається суб'єкт, що пізнає, від явища до сутності?

Складність об'єкта пізнання вимагає створення відповідної поліструктурної системи пізнання. Розрізняють чуттєве і раціональне пізнання. *Чуттєве пізнання* є початковим і взагалі передумовою пізнання. Воно виникає при безпосередній взаємодії суб'єкта і об'єкта, маючи три форми: відчуття, сприйняття і уявлення. *Відчуття* — це відображення за допомогою п'яťох органів чуття, окремих властивостей, певних сторін речей. Слух сприймає звуки; перед очима людини розкривається простір, відстань в навколишньому світі; смаковий аналізатор дає можливість пізнавати смакові якості; нюховий — інформує про запахи; дотик відтворює щільність, температуру, жорсткість, форму. Яскравим підтвердженням дії органів чуття у формуванні суб'єктивних образів може бути опис природи в художніх творах. У них природа існує як видима, відчутна, як безпосередньо сприйнятий почуттєвий світ. Згадайте відомий вірш Тараса Шевченка «Причинна»:

Рече та стогне Дніпр
широкий, Сердитий
вітер завива, Додолу
верби гне високі, Горами
хвилю підійма. І блідий
місяць на ту пору Із
хмари де-де виглядав,
Неначе човен в синім
морі, То виринав, то
потопав...

На основі відчуттів формується більш складна форма пізнання — сприйняття. *Сприйняття* — це синтетичний комплекс різного роду відчуттів, що дає можливість також безпосереднього створення єдиного образу предмета, отримання інформації про об'єкт у його цілісності. Сприйняття має вибірковий характер. Сприйняття тих чи інших властивостей об'єкта залежить від потреб та інтересів суб'єкта. Системність, якість сприйняття формується у процесі практики.

Багаторазове сприйняття речі може утримуватися у свідомості індивіда і при її відсутності. Це вже буде вища ступінь чуттєвого пізнання — уявлення. *Уявлення* — це узагальнений образ об'єкта, сприйнятого раніше. Специфікою уявлення є те, що, по-перше, воно може пізнавати об'єкти, які не існують в реальності, а становлять результат нашої фантазії, по-друге, уявлення, як правило, відтворює узагальнюючі риси предмета. У цілому, форми чуттєвого пізнання відтворюють об'єкт у Наочно-образній формі.

Тепер ще раз звернемось до художньої літератури. У французького письменника Вольтера є повість «Мікромегас». У ній автор наводить діалог мешканців двох планет. Представник Сіріуса заявляє, що істоти його планети володіють сімдесятьма двома почуттями і відчують нестачу в них. А мешканець Сатурна на це зі співчуттям відповідає, що вони мають тисячу почуттів і їх теж мало.

У землян, природно, виникає питання: коли б органів чуття у нас було не п'ять, а більше, наші пізнавальні можливості були б ширші? Відповіді можуть бути різні. Але, слід пам'ятати, що відчуття відображають те, що, лежить на поверхні явищ. Вони не в змозі проникнути в їх сутність. Ось тут і приходиться на допомогу якісно новий рівень відображення дійсності, який дістав назву *раціонального пізнання*, або *мислення*. Форми раціонального пізнання — поняття, судження, умови — дають можливість знайти закономірності в розвитку природи і суспільства.

Вихідною формою раціонального пізнання визнано поняття. Поняття — це форма думки, в якій узагальнені внутрішні, найсуттєвіші ознаки предмета чи процесу. В понятті фіксуються закономірні зв'язки і відношення, в ньому повинні утримуватися загальні та особливі ознаки предмета. Поняття предмета дає змогу вирізнити

ті якості, які неможливо уявити за допомогою наочного образу. Умові поняття позначається словом або терміном.

Поняття служать вихідною формою абстрактного мислення. Але мислення не відбувається у формі окремих ізольованих понять. Щоб виразити зв'язок і взаємозалежність явищ, поняття повинні бути взаємопов'язані. Такий зв'язок утворює другу форму абстрактного мислення — судження. *Судження* - це така логічна форма мислення, в якій стверджується або заперечується щось відносно об'єкта пізнання. Словесною формою вираження судження є речення. За обсягом розрізняють судження: одиничні, де розкривається взаємозв'язок між окремими предметами; особливі, де стверджується або заперечується наявність властивостей у певній групі предметів; загальні, коли вирізняються типові закономірності взаємозв'язку між процесами у Всесвіті або в окремих його сферах.

Поєднання декількох суджень утворює третю форму абстрактного мислення — умовивід. *Умовивід* — це такий логічний процес, у ході якого із кількох суджень на основі закромірних суттєвих і необхідних зв'язків виводиться нове судження. За характером умовивід може бути індуктивного та дедуктивного плану. *Індуктивний* — це такий умовивід, коли процес пізнання йде від одиничного до загального, *дедуктивний* — Коли на основі знань усієї сутності предметів Доходять висновків про окремі його сторони. Пізнавальна роль умовиводу особливо велика при вивченні явищ, недоступних безпосередньому спостереженню.

Таким чином, процес пізнання спирається на сукупність чуттєвих і раціональних форм. Абсолютизація одних і недооцінка інших форм приводить у кінцевому підсумку до логічної помилки. У філософії спостерігаються два напрями такої абсолютизації — сенсуалізм і раціоналізм.

Представники *сенсуалізму* наголошують на тому, що всі знання, які має людство, виведені з чуттєвого досвіду; що відчуття є єдиним ланцюгом, який поєднує людину із зовнішнім світом. Раціональні форми пізнання сенсуалісти вважають спекулятивними, надуманими, такими, що не відповідають істині. Але на противагу цьому *раціоналізм* стверджує: тільки на основі раціонального мислення можна пізнати сутність процесів і явищ. Чуттєві форми пізнання раціоналізм оголошує лише передумовою виникнення знань на ранніх стадіях цивілізації.

Обмеженість сенсуалізму і раціоналізму відносно пізнання в цілому очевидна. Раціональне і чуттєве — це діалектично взаємопов'язані сторони єдиного пізнавального процесу, які лише в єдності

можуть давати адекватну картину дійсності. Кожний момент чуттєвого відображення в пізнанні опосередкований мисленням. У свою чергу, раціональне пізнання одержує свій зміст з чуттєвих даних, які забезпечують постійний зв'язок мислення з конкретними предметами та явищами дійсності. І в мисленні людина не може абсолютно відокремитись від наочності, оскільки без цього неможлива проекція наших знань на дійсність та результативне здійснення предметно-практичної діяльності.

Як відомо, у процесі пізнання поряд із раціональними операціями і процедурами беруть участь і нерациональні. Спробуємо з'ясувати їхню сутність.

Для досягнення своєї мети людям доводиться вирішувати певні завдання. Одні з них можуть бути вирішені за допомогою раціональних прийомів, для вирішення інших потрібно створення нестандартних, нових правил і прийомів. Саме тут необхідна творчість. *Творчість* являє собою механізм пристосування людини в нескінченно різноманітному й мінливому світі, що забезпечує її виживання і розвиток. При цьому йдеться не тільки про зовнішній, об'єктивний, але й про внутрішній, суб'єктивний світ людини, який не може бути охоплений раціональністю. Він охоплює величезне, але все ж кінцеве число правил, норм, стандартів. Отже, творчість не протилежна раціональності, а є її природним і необхідним доповненням.

Найважливішим з механізмів творчості є інтуїція. *Інтуїція* — це особлива форма стрибка від незнання до знання, переривання поступовості руху думки, переплетення логічного і психічного механізмів мислення людини, стрибок від вихідних даних до результату. Основними рисами інтуїції є раптовість і неусвідомленість процесу мислення. Нічого таємничого в інтуїції немає. Інтуїція не є особою, третьою формою мислення, а становить внутрішній момент почуттєвого і логічного в пізнанні. Її основними передумовами є: наявність у людини досвіду діяльності у певній сфері; володіння її багатим фактичним матеріалом; виникнення проблемної ситуації; розвиненість у людини здатності до творчого мислення; наявність обдарованості, таланту в певній галузі.

Складне сполучення, єдність рівнів відображення дійсності утворюють такі вищі форми пізнання, як гіпотеза та теорія. *Гіпотеза* — це науково обгрунтоване припущення про існування явищ, про внутрішню їх структуру або функції, про причини виникнення і розвиток явищ, вірогідність яких на сучасному етапі виробництва і науки не може бути перевірена і доведена. Прикладами гіпотез можуть бути положення про походження життя на Землі, про ви-

никнення сонячної системи і ін. *Теорія* — це найбільш адекватна форма наукового пізнання, система достовірних, глибоких і конкретних знань про дійсність, яка має струнку логічну структуру і дає цілісне, синтетичне уявлення про закономірності та суттєві характеристики об'єкта. Такою є сучасна теорія атомного ядра, теорія відносності у фізиці, теорія спадковості в біології.

Таким чином, пізнання у своєму діалектичному розвитку проходить довгий шлях від простих відчуттів до складних наукових теорій. Діалектичний процес заглиблення людських знань від явища до сутності, від сутності Першого порядку до сутності другого порядку і т. д. є загальним законом пізнання. Вищим рівнем пізнання є логічне, теоретичне пізнання.

Успішне використання результатів пізнання в практичній діяльності може бути тільки в тому разі, коли отримані знання є достовірними, є істиною. Отже, питання про істину — одне з найважливіших в теорії пізнання. Що ж таке істина?

Перед тим як розкрити цю проблему, наведемо такий факт. У Третьяковській галереї є картина російського художника Миколи Ге «Що є істина?» її сюжет узятий із християнської міфології. Живописець показав сцену допиту Ісуса Христа намісником римського імператора в Іудеї Понтієм Пілатом. Він питає у Христа, який стоїть перед ним: «Що є істина?» Обличчя Пілата виражає іронію і навіть злорадство. Ставлячи Христу питання, він ніби каже: «Не вірю, що ти даси відповідь! На це питання ще ніхто не міг відповісти! На нього взагалі відповіді немає!».

Справді, розуміння істини в історії філософії було неоднозначним. Платон, наприклад, розумів під істиною певні незмінні якості ідеальних об'єктів, Арістотель — відповідність наших знань об'єктивній реальності, Кант вбачав істину в апіорних формах буття, Гегель — у процесі досягнення абсолютної ідеї через раціональні форми пізнання, Юм зводив істину до відчуттів суб'єкта і практично її заперечував. У сучасних філософських концепціях теж немає єдиного розуміння істини.

Сучасний матеріалізм підходить до проблеми істини з точки зору відображення об'єктивної реальності у людській свідомості. *Істина* — це адекватне відображення об'єкта у свідомості суб'єкта, яке відтворює об'єкт таким, яким він існує незалежно від свідомості суб'єкта пізнання. Матеріалістична теорія пізнання конкретизує традиційну концепцію істини через діалектичний взаємозв'язок понять: «об'єктивна істина», «суб'єктивність істини», «абсолютна істина», «відносна істина», «конкретність істини» (схема 8.3)-

Схема 83- Вчення про істину (основні поняття)

Об'єктивна істина — це такий зміст людських знань про дійсність, який не залежить ні від суб'єкта, ні від людини, ні від людства. Вона існує тому, що об'єктивним є матеріальний світ, який у ній відображається, а відображення припускає схожість з оригіналом. Отже, у пізнанні існує такий момент, який не залежить від нашої свідомості, а цілком обумовлений впливом на нього зовнішнього світу. Цей незалежний від нас зміст наших знань і є об'єктивною істиною.

Але істинне знання завжди є знанням певного суб'єкта — індивіда, соціальної групи, людства в цілому. Суб'єкт пізнання, його пізнавальні можливості обумовлені певним рівнем розвитку суспільства та його практики, обмежені досвідом людства на даний час. Отже, в процесі пізнання момент суб'єктивності істини необхідно враховувати. Суб'єктивна діяльність є формою виявлення і формою розвитку самого об'єктивного змісту. Істина як процес є об'єктивною за змістом, але суб'єктивною за своєю формою.

Істину не можна розуміти як готове знання, незмінне і дане раз і назавжди. Істина, за висловом Гегеля, не є відкарбованою монетою, вона не дається в готовому вигляді. Істина є нескінченним процесом наближення до об'єкта, який сам знаходиться в розвитку. В цьому плані будь-яке знання, зафіксоване на тому чи іншому конкрет-

но-історичному періоді, є неповним, неточним, певною мірою одностороннім, тобто на кожному конкретно-історичному рівні розвитку пізнання ми маємо справу лише з відносною істиною. *Відносна істина* — це таке знання, яке в принципі правильно, але не повно відображає дійсність, не дає її всебічного вичерпного образу.

Абсолютна істина — це повне, точне, вичерпне зображення об'єкта у свідомості суб'єкта; в широкому розумінні — це абсолютне знання про весь світ. У цьому значенні абсолютна істина є тією межею, до якої прагне наукове пізнання, ніколи її не досягаючи. У вузькому розумінні абсолютна істина означає повне і точне знання окремих моментів дійсності, і в цьому значенні вона є елементом досягнутого знання.

Слід зазначити, що немає і не може бути окремо абсолютної істини і окремо відносної. Існує одна істина — об'єктивна за змістом, яка є діалектичною єдністю абсолютного та відносного, тобто є істиною абсолютною, але відносно певних меж. Абсолютне та відносне — це два необхідних моменти об'єктивної істини. Розглянемо це положення досконало. Для цього використаємо схему 8.4.

Як ми уже зазначали, метою пізнання суб'єктом об'єкта є осягнення абсолютної істини. Умовно на схемі її

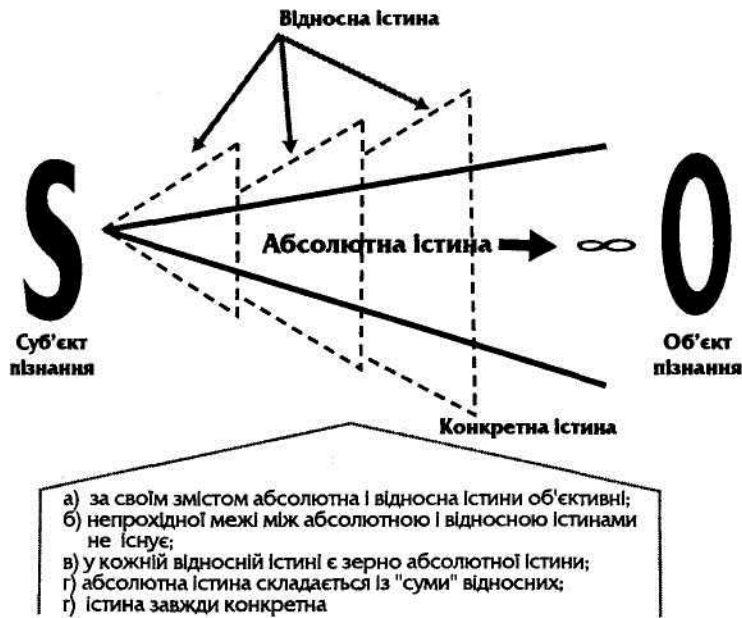

Схема 84^а Співвідношення абсолютного та відносного в істині показано між лініями-

променями, які з'єднують суб'єкт пізнання (S) з об'єктом (O). Процес пізнання абсолютної істини — це не миттєва дія, а складний, історично нескінчений шлях. Він ніколи не завершиться. Тому у символі «O» стоїть знак нескінченності (~). Довічне наближення суб'єкта до пізнання абсолютної істини відбувається шляхом послідовного накопичування певних історично-конкретних «доз» знання. Ці дози на схемі показані як трикутники. Кожний із них є умовно відносною істиною. Центральну частину трикутника займає істина абсолютна. Отже, в кожній істині, не зважаючи на її відносність, є елемент абсолютної істини. Інша частина трикутника — це знання в чомусь не точне, не повне. Поступово ця частина зменшується. Як ціле складається із своїх частин, так і абсолютна істина складається з істин, відносних у нескінченному процесі розвитку пізнання.

Нерозуміння суті абсолютної й відносної істини на практиці приводить до догматизму і релятивізму. *Догматичне мислення* намагається те чи інше вчення або положення сприймати як закінчену вічну істину, як догму, що вживається без урахування конкретних умов, за яких сам об'єкт суттєво змінюється. *Релятивізм*, як течія у філософії, впадає в іншу крайність — абсолютизує відносність знань, заперечує моменти абсолютно істинного в них і на цьому ґрунті заперечує об'єктивну істину, пізнаванність світу.

Із аналізу абсолютної і відносної істини випливає вчення про конкретність істини. *Конкретна істина* — це істина, у якій правильно відображена сутність певних явищ і тих конкретних умов, у яких ці явища розвиваються. Якщо поняття «об'єктивна істина» підкреслює основну її рису, як вірне відображення дійсності, а поняття «відносної і абсолютної істини» — сам процес її пізнання, то поняття «конкретність істини» свідчить про можливість практичного використання отриманих знань. Сучасний матеріалізм виходить із того, що абстрактної істини немає, істина завжди конкретна. Це означає необхідність урахування межі застосування результатів пізнання та їх уточнення. Незнання або ігнорування цих меж перетворює наші знання на хибні.

Хибний зміст — це такий зміст людського знання, у якому дійсність відтворюється неадекватно і який обумовлено історичним рівнем розвитку суб'єкта і його місця в суспільстві. Хибність змісту — це неспеціальне перекручування дійсності в уявленнях суб'єкта. Існування його обумовлено закономірностями розвитку, як самого пізнання, так і практики.

Що ж служить **критерієм істини**? Як уже відзначалося вище, одним з найважливіших критеріїв істини є *практика*. Однак практика

є далеко не єдиним критерієм істинності знань. Серед інших критеріїв істинності знань (які в кінцевому підсумку ґрунтуються також на практиці) можна назвати: підтвердження фактами, узгодженість із принципами наукової теорії, коректність і точність використання термінології, логічна і концептуальна несуперечність і кілька інших. Таким чином, істина є суб'єктивним образом об'єктивного світу, вона є єдністю абсолютного і відносного, об'єктивного і суб'єктивного. Пізнання, за своєю природою, характером і метою, є необмеженим і може давати об'єктивне і точне відображення світу. Але істина завжди конкретна, тобто вона історично обумовлена і має певні межі застосування. Саме тому за своїм конкретним змістом і наявними досягненнями вона є обмеженою, відносною. Процес пізнання істини — це постійна боротьба за подолання обмеженості людських можливостей на шляху досягнення істини.

Висновки

Сучасна теорія пізнання ґрунтується на таких принципах:

1) принципі об'єктивності, тобто визнанні об'єктивного існування дійсності як об'єкта пізнання, її незалежності від свідомості та волі суб'єкта;

2) принципі пізнаності, тобто визнанні того факту, що людські знання здатні давати адекватне відображення дійсності, її об'єктивно істинну картину; що пізнанню людини немає меж, хоча на кожному історичному етапі воно обмежене рівнем розвитку практичної діяльності людства та засобів пізнання;

3) принципі активного творчого відображення, тобто визнанні того, що процес пізнання — це цілеспрямоване творче відображення дійсності у свідомості людини;

4) принципі практики, тобто визнанні суспільно-історичної предметно-чуттєвої діяльності людини щодо перетворення природи, суспільства і самої себе основною, рушійною силою, метою пізнання та критерієм істини;

5) принципі конкретності істини, який наголошує, що абстрактної істини не може бути, істина завжди конкретна, кожне положення наукового пізнання слід розглядати в конкретних умовах місця та часу.

Контрольні запитання

1. Що таке агностицизм? Які його історичні форми вам відомі?
2. Що таке гносеологія? Яка її роль і місце у філософії?

3. Що таке знання та пізнання?
4. Як у сучасній гносеології визначається суб'єкт і об'єкт пізнання?
- 5- Чи ідентичні поняття «об'єктивна реальність» і «об'єкт пізнання»?
6. Визначте практику і її функції в пізнанні.
7. У якому співвідношенні перебувають поняття «практика», «праця», «досвід»?
8. Як співвідносяться пізнання та практика?
- 9- У яких формах здійснюється чуттєве пізнання і в яких — раціональне?
10. Чому абстрактне мислення — якісно вищий ступінь пізнання стосовно чуттєвого відображення?
11. Що таке сенсуалізм і раціоналізм?
12. Що є істина?
- 13- Об'єктивна істина існує незалежно від людини та людства. Чи означає це, що вона існує поза людиною, поза її свідомістю самостійно?
14. У чому полягає діалектика абсолютного і відносного в об'єктивній істині?
15. Чим обумовлена конкретність істини і в чому полягає її суть?
16. Завдяки яким своїм суттєвим характеристикам саме практика є основним критерієм істини?

Розділ 9

Наукове пізнання, його форми та методи

У попередньому розділі йшлося про так зване буденне, стихійно-емпіричне пізнання, яке здійснюється людьми в процесі всіх видів їхньої життєдіяльності. На певному етапі історичного розвитку людства виникає наукове пізнання. Поява його пов'язана з суспільним розподілом праці, з відокремленням розумової праці від фізичної і її перетворенням на відносно самостійну сферу. Що ж таке наукове пізнання? Чим воно відрізняється від буденного? Яку роль виконує філософія в цьому процесі?

Щоб відповісти на ці питання необхідно, по-перше, розглянути особливості та структуру науково-пізнавальної діяльності, визначити, яке місце в ній посідають рівні і форми пізнання; по-друге, визначити суттєві характеристики конкретно-наукових, загальнонаукових та універсальних методів; по-третє, виявити конкретний механізм взаємодії, яка відбувається між загальнофілософським та іншими методами і формами пізнавальної діяльності. Розкриття всіх цих проблем і є метою даного розділу.

§1

Специфіка, рівні і форми наукового пізнання

Перед тим як безпосередньо перейти до розгляду проблем наукового пізнання, необхідно відповісти на питання: що являє собою наука взагалі; якою є загальна класифікація наук?

Отже, **наука — це історично сформована форма людської діяльності, спрямована на пізнання і перетворення об'єктивної дійсності.** Вона знаходить свій вияв і як певний результат діяльності у вигляді системи знань, і як їхнє духовне виробництво, тобто науковий процес.

За своїм предметом науки поділяються на *природно-технічні*, ті, що вивчають закони природи і способи її освоєння і перетворення, і *суспільні*, ті, що вивчають різні суспільні явища і закони їх розвитку, а також самої людини як соціальної істоти *{гуманітарний*

цикл). Важливо зазначити, що предмет науки визначає її метод. У природничих науках одним з головних методів дослідження є експеримент, а в суспільних — таким методом є статистика.

Грунтовний розгляд особливостей науково-пізнавальної діяльності можливий лише з урахуванням її зв'язку з практикою, що є основою будь-якого пізнання. Будь-яка пізнавальна діяльність, у тому числі й наукова, виростає з практики, базується на ній, зорієнтована на неї, рухається нею. Більш того, пізнання як процес взаємодії людини з об'єктивною реальністю, що є націленим на отримання нових знань, вбирає, копіює й повторює структуру практичної діяльності, а остаточно — структуру праці. Як і праця, що є серцевиною практики, пізнавальна діяльність містить ряд звичайних моментів: до неї входять людина, яка пізнає, предмет пізнання, ціль, засоби й результати. Буденне і наукове пізнання тією чи іншою мірою включають перелічені моменти.

Разом з тим очевидно, що особливості того чи іншого різновиду пізнання залежать від конкретного поєднання цих моментів, від рівня й характеру їх розвитку. Структура практичної, трудової діяльності є загальною основою для всіх різновидів пізнання. Тільки вона дає можливість порівнювати ці різновиди пізнання, фіксувати відмінності, що є між ними, та особливості.

Отже, у чому різниця між буденним і науковим пізнанням?

По-перше, буденне пізнання водночас є і формою практичної діяльності, воно безпосередньо втілено в неї. Наукове пізнання відокремлене від практичної діяльності. Воно здійснюється спеціально підготовленими групами людей, які досягають певного рівня знань, навичок, розуміння, виробили відповідні світоглядні та методологічні установки з приводу своєї професійної діяльності.

По-друге, відрізняються вони також за обсягом, методами і засобами дослідження, ступенем обґрунтованості знань. На відміну від буденного пізнання наука має справу не тільки з реальними, але і з так званими абстрактними, ідеальними об'єктами. Це обумовлює наявність у науці специфічних засобів опису об'єктів, їх дослідження.

По-третє, засобом буденного пізнання виступає наша «природна» мова, знаряддя праці. Його методи і прийоми, як правило, не усвідомлюються суб'єктом. І навпаки, наукове пізнання має усвідомлений, планомірний характер. Наука виробляє засоби емпіричного і теоретичного дослідження: вимірвальні прилади, мову науки, яка містить спеціальні правила формування визначень, висновків, доказів.

По-четверте, відрізняються ці види пізнання і за ступенем проникнення в суть природних і суспільних явищ. Якщо наука — це система обґрунтованого, достовірного знання, то буденне пізнання є сукупністю фрагментарних знань, здогадок, рецептів народної

мудрості, які є результатом практичного досвіду поколінь, воно фіксує в основному зовнішні зв'язки між явищами. Достовірність цих знань встановлюється в ході повсякденної практики. І навпаки, наукове знання проходить через особливі процедури доведення, обґрунтування, перевірки через експерименти і тільки потім широко впроваджується в практику.

У такому разі можна зробити висновок, що **наукове пізнання являє собою відносно самостійну, цілеспрямовану пізнавальну діяльність, що складається із взаємодії таких компонентів:**

а) *суб'єкта пізнання*, тобто особистості чи групи людей, що ма

ють певний рівень знань, навичок, світоглядні і методологічні уста

новки з приводу своєї діяльності;

б) *об'єкта пізнання*, тобто фрагмента об'єктивного світу, на

який спрямована думка і дії суб'єкта пізнання;

в) *предмета пізнання*, тобто конкретних аспектів пізнання, що

детермінуються об'єктом пізнання і визначаються у певних логіч

них формах;

г) *особливих методів і засобів пізнання*;

г) *певних форм пізнання і мовних засобів*;

д) *результатів пізнання*, що виражаються головним чином у законах, теоріях, наукових гіпотезах;

є) *цілей пізнання*, спрямованих на досягнення істини і достовірного систематизованого знання, здатного пояснити невідомі науці факти.

Наукове знання і сам процес його отримання характеризуються системністю і структурністю. Передусім у структурі наукового пізнання виокремлюються *емпіричний* і *теоретичний* рівні. Вони відрізняються глибиною, повнотою, всебічністю осягнення об'єкта; цілями, методами досягнення та способами вираження знань; ступенем значущості в них чуттєвого та раціонального моментів.

У найбільш загальному розумінні емпіричне дослідження є знанням про явище, а теоретичне — про його сутність. *Емпіричне дослідження* — це такий рівень наукового пізнання, зміст якого головним чином отримано з досвіду, із безпосередньої взаємодії людини з об'єктивною дійсністю. На емпіричному рівні здійснюється спостереження об'єктів, фіксуються факти, проводяться експерименти, встановлюються емпіричні співвідношення та закономірні зв'язки між окремими явищами.

Теоретичний рівень наукового пізнання є більш високим ступенем дослідження дійсності, де об'єкт постає з боку тих його зв'язків і відношень, які недоступні безпосередньому чуттєвому вивченню. На цьому рівні створюються системи знань, теорій, у яких розкриваються загальні та необхідні зв'язки, формулюються закони в їх системній єдності та цілісності.

Слід відрізнити поняття «емпіричне» та «теоретичне» від понять «чуттєве» та «раціональне». Поняття «чуттєве» та «раціональне» характеризують пізнавальні здібності людини, а «емпіричне» та «теоретичне» — відносно самостійні етапи та рівні наукового пізнання. Чуттєве і раціональне — це етапи цілісного процесу пізнання. Вони не відокремлені в часі, отже, ізолювати їх можна лише в абстракції. У людини не буває відчуттів без їх осмислення, раціонального — без супроводження його почуттями. Наприклад, коли хворий відчуває біль, він одночасно підводить його під певні поняття (біль гострий, пульсуючий та ін.).

Емпіричні знання, дослідні дані не тотожні ні сумі відчуттів, ні сприйняттю. Це особливий вид знань, який є результатом довгочасної попередньої обробки, спостережень, узагальнення даних приладів, експериментів. Завданням емпіричного рівня пізнання є отримання наукових фактів. Їх формування пов'язане з діалектичною взаємодією чуттєвого і раціонального в ході емпіричного пізнання.

Теоретичний етап — це також переплетіння чуттєвого і раціонального. Форми раціонального пізнання (поняття, судження, умовиводи) домінують у процесі теоретичного освоєння дійсності. Але при побудові теорії використовуються також наочні модельні уявлення, які є формами чуттєвого пізнання. Отже, можна говорити лише про те, що на нижчих рівнях емпіричного пізнання домінує чуттєве, а на теоретичному рівні — раціональне.

Однак, незважаючи на зазначені відмінності, чіткої межі між емпіричним і теоретичним пізнанням не існує. Так, емпіричне дослідження, хоча і зорієнтоване на пізнання і фіксацію явищ, постійно проривається на рівень сутності, а теоретичне дослідження шукає підтвердження правильності своїх результатів у емпірії. Експеримент завжди теоретично навантажений, а будь-яка абстрактна теорія має емпіричну інтерпретацію.

У науковому пізнанні формуються і набувають відносної самостійності такі форми (схема 91).

1. Факт (від *лхс./асШт* — здійснено, зроблено). Це подія, явище, процес, які мають місце в об'єктивній дійсності і є об'єктом дослідження.

Розрізняють факти дійсності і факти науки (факти пізнання). *Факти дійсності* — це речі, властивості, відношення, події, які існують дійсно, незалежно від свідомості. *Факти науки* — це відображення фактів дійсності, всебічно перевірених, вірогідність яких доведена. Вони усвідомлюються і фіксуються в термінах мови науки у вигляді емпіричних суджень. Різними шляхами дослідник поступово накопичує факти, які становлять емпіричну основу усієї подальшої

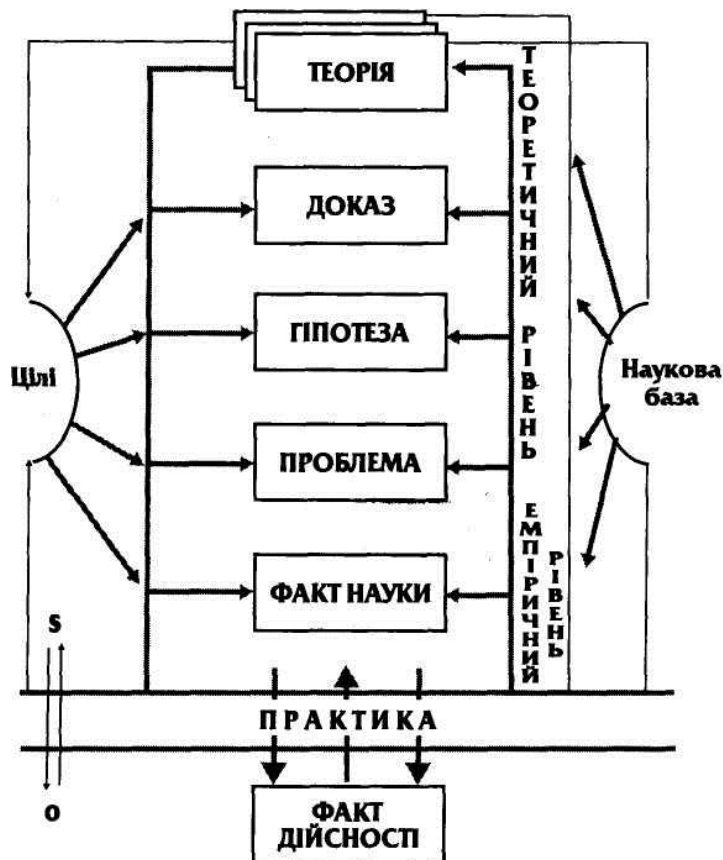

Схема 91 ■ Рівні і форми розвитку наукових знань

роботи. Ця основа — першорядна передумова успіху в науковій роботі. Після набуття фактичного матеріалу починається друга фаза дослідження. Вчений прагне дізнатися, що насправді є фактом, а що думкою або навіть вигадкою. Факти групуються за їх важливістю, актуальністю і т. д. Ця робота ґрунтується на теоретичних положеннях науки, її законах та категоріях.

2. **Проблема.** Ця форма виникає на основі наміру пояснити факт. Проблема (від грец. *problema* — завдання) — це запитання чи комплекс запитань, які виникають у процесі розвитку пізнання і вирішення яких має суттєвий практичний або теоретичний інтерес. Формування проблеми є важливим моментом розвитку

наукового знання, оскільки правильно поставити проблему означає частково вирішити її. Хибна постановка проблеми буває однією з причин виникнення вигаданих проблем (псевдопроблем), тобто таких, що несумісні з фактами і законами. І такі проблеми практично не вирішуються. Поставити проблему означає: відокремити відоме від невідомого; факти з'ясовані від фактів, які вимагають з'ясування; сформулювати запитання, яке виражає основний зміст проблеми; накреслити конкретні шляхи її вирішення. Формулювання проблеми спирається на процес і результат емпіричного дослідження і разом з тим стимулює подальше дослідження, направляє його.

3. Гіпотеза. З формулювання гіпотези починається рух проблеми. Гіпотеза (від грец. *ὑποῖβησις* — основа, припущення) — це різновид здогадки, припущення більш або менш обґрунтоване, але ще не підтверджене, не доведене повністю. Гіпотеза є формою розвитку наукового пізнання, засобом переходу від невідомого до відомого, від непевного до знання більш повного і точного.

У яких же випадках використовується гіпотеза у процесі розвитку наукового знання? По-перше, тоді, коли відомих фактів недостатньо для пояснення причинної залежності явищ і є потреба їх пояснити. По-друге, коли факти складні і гіпотеза може принести користь як перший крок до їх пояснення. По-третє, тоді, коли причини фактів недоступні для досвіду, але дії і наслідки їх можуть бути вивчені. У проблемній ситуації може висуватися кілька логічно несумісних між собою гіпотез. Кожна з них повинна відповідати знанням і припускати висновки, що можуть бути перевірені практикою.

4. Доказ гіпотези. Це наступна необхідна стадія дослідження і форма, в якій існує знання. Суть доказу полягає в установленні істини, підтвердженні або спростуванні сформульованих положень теоретичними аргументами за допомогою порівняння, індукції, дедукції, аналогії. Аргументи доказу будуть переконливими тоді, коли висновки послідовно виходитимуть один із одного з урахуванням законів і правил логіки, як ланка з ланки в ланцюгові.

5. Теорія. Вона є найрозвиненішою формою наукового пізнання. Теорія — це система узагальненого знання, основних наукових ідей, законів і принципів, які відображають певну частину навколишнього світу, а також матеріальну і духовну діяльність людей. Теорія на відміну від гіпотези є знанням достовірним, істинність якої доведена і перевірена практикою. Вона дає істинне знання й пояснення певної сфери об'єктивної дійсності, дає можливість зрозуміти її загальні, необхідні, суттєві, внутрішні закономірні властивості

і зв'язки. Від інших видів достовірного знання теорія відрізняється своєю точною, логічною організацією (схема 9.2).

Теорія включає такі елементи: змістові — принципи, закони, категорії, ідеї та ін.; формальні — знаки, символи, правила та ін. Вона дає змогу зрозуміти об'єкт пізнання в його внутрішніх зв'язках і цілісності, пояснює різноманітність наявних фактів і може передбачити нові, ще невідомі, прогножуючи поведінку систем у майбутньому. Найважливіші функції теорії такі: синтезуюча, пояснююча, прогноуюча.

Теорія є не тільки результатом, але й одним із початкових моментів розвинутого наукового пізнання. На основі практики дослідник підходить до рішення кожної конкретної проблеми, будучи озброєним певними теоретичними концепціями. З їх допомогою відбираються проблеми, гіпотези. У свою чергу розвиток теорії, підтвердження справедливості її положень вимагає нового звернення до фактів, постановки нових проблем, висування гіпотез — і так без кінця. Процес наукового пізнання йде від теорій меншої загальності до теорій більшої загальності. При цьому нова теорія не виключає попередню, а навпаки включає її, до-новому організуючи зміст.

Таким чином, всю логіку наукового пізнання, як послідовну зміну форм наукового дослідження, можна подати так: нагромадження та усвідомлення фактів; виникнення і постановка проблеми; висування гіпотези або гіпотез; побудова теорії; визначення шляхів практичної реалізації теорії.

У сучасному науковому пізнанні, залежно від характеру об'єктів пізнання, методів та засобів їх вивчення, від особливостей проблем, що вирішуються, вирізняють два основних види наукових досліджень:

Схема 9.2. Елементи і функції теорії

1) *фундаментальні теоретичні дослідження*, спрямовані на пізнання глибинних законів дійсності для їх можливого практичного застосування в майбутньому;

2) *прикладні наукові дослідження*, спрямовані на пізнання конкретних форм прояву об'єктивних законів, вирішення проблем не тільки пізнавального, а й соціально-практичного характеру.

Фундаментальні теоретичні дослідження покликані пояснювати навколишній світ, а прикладні, спираючись на їхні досягнення, — перетворювати його. Закони і методи фундаментальних наук мають більш загальний характер, а закони і методи прикладних — конкретний, вузький. У системі наук провідне місце належить фундаментальним дослідженням, які становлять передній край пізнавальної діяльності і, власне, тому ці дослідження й називаються фундаментальними, що на їх основі можна провести різноманітні прикладні дослідження. Розглядаючи специфіку наукового пізнання, слід охарактеризувати і основні методи, які тут застосовуються.

§2

Поняття методу. Класифікація методів наукового пізнання та їх характеристика

Цілеспрямована діяльність по формуванню і розвитку наукового знання реалізується за допомогою історично вироблених засобів, способів, методів. Роль методів у науковому пізнанні дуже важлива. Це помічено вже давно. Ще англійський філософ Френсіс Бекон, підкреслюючи величезне значення методу, порівнював його з ліхтарем, який освітлює мандрівникові шлях у темряві. А ось як оцінював значення методу відомий російський фізіолог Іван Павлов. Він писав: «Метод — найперша, основна річ. Від методу, від способу дії залежить вся серйозність дослідження. Вся справа в хорошому методі. При хорошому методі і не досить талановита людина може зробити багато. А при поганому методі геніальна людина працюватиме марно і не отримає цінних, точних даних» (Лекції. — М., 1952. — С. 4.). Отже, є добрий метод — будуть і вагомі результати.

Якщо методу пізнання притаманна така властивість, як здатність примножувати наші знання, виводити їх на нові рубежі, то що ж таке метод пізнання, звідки і як набуває його наука?

Метод у найзагальнішому значенні — це певний спосіб дослідження якоїсь проблеми чи завдання, тобто метод являє собою систему правил, принципів і прийомів підходу до вивчення явищ і закономірностей розвитку природи, суспільства і мислення або практичної перетворюючої діяль-

ності людини. Близькою до методу за своїм значенням є категорія «методика». **Методика — це сукупність, послідовність, порядок використання різних прийомів та методів у дослідженні.**

Це своєрідний тактичний план, що визначає спосіб і послідовність рішення конкретного наукового чи практичного завдання.

Певна система методів та форм, способів і видів пізнання становить наукову методологію. Під методологією розуміють вчення, науку про методи наукового пізнання і перетворення дійсності. Разом з тим це і сукупність загальних і, в першу чергу, світоглядних принципів, які використовуються для вирішення наукових та практичних завдань. Якщо методика являє собою своєрідний тактичний план вирішення конкретного завдання, то методологія розробляє стратегію пізнавальної і практичної діяльності.

З'ясуємо діалектику формування будь-якого наукового методу. Формується він людиною, суб'єктом (схема 9-3).

В об'єктивній реальності не існує готових методів пізнання. Але було б невірно вважати метод суб'єктивним за його природою. Зміст методу не довільно формується суб'єктом. Він передусім обумовлюється природою об'єкта, законами його побудови, функціонування та розвитку. Визначається він не безпосередньо об'єктом, а через практичну діяльність з ним суб'єкта. Метод — це ідеальна копія взаємодії суб'єкта з об'єктом. Ця взаємодія дає відповідь на питання: як підійти до об'єкта? З чого розпочати? Чим закінчити? Відповіді на ці питання вносять у метод певні правила та

Схема 93- Формування наукового методу прийомів діяльності. Отже, метод за своїм змістом об'єктивний. І до успіху веде

тільки той метод, який обумовлюється характером об'єкта, що досліджується.

Але для отримання методу однієї «копії» взаємодії суб'єкта з об'єктом недостатньо. Для цього необхідні ще і достовірні знання. Вони з'являються внаслідок пізнавальної взаємодії суб'єкта з об'єктом. Такі знання фіксуються в теорії і далі використовуються для формування методу. Теорія надає методу наукову обґрунтованість і забезпечує певними ідеями та принципами. Отже, зосереджені в теорії знання потрапляють до методу для набуття нового знання. Ось чому говорять: «Метод — це теорія в дії».

Взаємодія теорії та методу — не одноразовий акт, це складний, нескінченний, спіралеподібний процес.

Початкові знання перетворюються на метод, який сприяє суб'єкту пізнання в досягненні теорії. Вона, у свою чергу, сприяє формуванню більш сучасного методу і т. д. Але з цієї діалектики не слід робити висновок, що з теорії в готовому вигляді впливає метод подальшого пізнання. Метод, як ми визначили, формується суб'єктом. Він закладає в нього не тільки теоретичні знання, але й свої прагнення і цілі.

На основі зробленого аналізу метод пізнання можна характеризувати таким чином. За своїм змістом він об'єктивний; формується методом суб'єктом пізнання; є результатом прояву його активності. В цілому ж науковий метод — це діалектична єдність об'єктивного та суб'єктивного. Метод тісно пов'язаний з теорією. Він виступає як зброя, засіб, а теорія — як результат пізнання. Але це такий результат, який сам впливає на засіб, розвиває його, надає йому наукову обумовленість. Призначення методу — посилити пізнавальні можливості людини, направити та упорядкувати процес пізнання.

Отже, науковий метод, як своєрідна зброя пізнання, — це внутрішня закономірність руху думки до об'єкта, сукупність правил та прийомів, а також ідей та принципів, що лежать у їх основі і обумовлені об'єктивними законами відображеної дійсності.

Сучасна система методів науки досить різноманітна, як і сама наука. Щоб легше було розібратись в багатогранності методів, їх класифікують. Усі наукові методи, залежно від того, у вузькій чи більш широкій сфері вони застосовуються, можна поділити на три основних види або групи (схема 9-4).

Загальнофілософський (універсальний) метод. Ним вчені користуються при дослідженні всіх областей дійсності і на всіх етапах кожного конкретного пізнавального процесу.

Загальнонаукові методи. Вони використовуються також усіма чи майже усіма науками, але, на відміну від загального ме-

Схема 94- Класифікація методів за ступенем їх узагальнення

тоду, не на всіх етапах пізнавального процесу, а тільки на конкретно визначених для розкриття певних сторін чи властивостей предмета.

Окремі методи. Вони призначені для дослідження конкретних явищ дійсності і застосовуються, як правило, в межах однієї науки. До таких методів належать, наприклад, різні методи якісного аналізу в хімії, спектроскопія і спектрографія у фізиці; метод мічених атомів у біології; лінійне і динамічне програмування в математиці; анкетування в конкретних соціологічних дослідженнях тощо.

Важливу роль у всій системі методів виконує загальнофіло-софський метод. Який же метод може бути загальним?

На цю роль може претендувати метод, який, по-перше, не нав'язується науці іззовні, а є адекватним відображенням матеріальної дійсності; по-друге, оснований не на окремих законах, які відображають розвиток тієї чи іншої галузі, а на законах загальних, які відображають розвиток усіх галузей природи, суспільного життя та мислення. Роль такого методу здійснює наука діалектика.

До основних вимог загального методу слід віднести: об'єктивність дослідження; всебічність розгляду; конкретно-історичний підхід; роздвоєння цілого і пізнання його протилежних сторін; єдність кількісного і якісного аналізу; сполучення критичного підходу і спадкоємності пізнання; пізнання від явища до сутності і від менш глибокої до більш глибокої сутності. **Діалектичний метод**

разом з тим є інтегруючою основою загальнонаукових і окремих методів, орієнтує їх на цілісне освоєння об'єктивної реальності.

До **загальнонаукових методів** належать прийоми, які відпрацьовані зусиллями усіх або деяких великих груп наук. Ці методи відповідно до логіки пізнавального процесу поділяють на три групи: емпіричні, теоретичні і загальнологічні (схема 9-5).

Емпіричне дослідження об'єкта, як правило, починається із *спостереження*. Спостереження являє собою цілеспрямований і планомірний процес сприйняття предметів і явищ об'єктивного світу, їх властивостей. Воно завжди включає такі етапи: а) вибір об'єкта і тем дослідження; б) опис результатів; в) аналіз; г) висновки. Хоч спостереження належить до емпіричного рівня пізнання, мислення в ньому відіграє активну роль, визначаючи пізнавальну мету, забезпечуючи раціональне вираження результатів дослідження у формі понять, знань, схем та ін. Спостереження може проводитись у природних або штучних умовах. Прикладом першого є метод космічного спостереження, яке, окрім вивчення екологічних, геологічних процесів, стало ефективним засобом інспекції економічно-господарської діяльності, інструментом боротьби з так званою тіньовою економікою.

Спостереження об'єкта в навмисно створюваних, штучних умовах має таку особливість, яка дозволяє уникнути несуттєвих елементів, що забезпечує вивчення їх впливу на об'єкт у «чистому» вигляді. Такий спосіб пізнання називається експериментом. *Експеримент* — це науково поставлений дослід, при якому об'єкт або штучно відтворюється, або ставиться в штучні умови свого існування. Залежно від мети дослідження існують експерименти:

а) *пошукові*, метою яких є відкриття нових явищ, процесів і їх властивостей;

Схема 9.5. Класифікація методів за місцем в пізнавальному процесі

б) *перевірочні*, які проводяться з метою підтвердження або спростування того чи іншого теоретичного положення, гіпотези;

в) *конструктивні*, у яких створюються нові речовини, матеріали, конструюються нові пристрої. У процесі експерименту застосовуються такі методи, як спостереження, вимірювання, обстеження та ін.

Окрім зазначених специфічних методів на емпіричному рівні наукового пізнання застосовуються також методи, які є загальними (загальнологічними) як для емпіричного, так і для теоретичного рівня. До них належать: аналіз і синтез, індукція і дедукція, абстрагування, узагальнення, моделювання, аналогія та ін.

Аналіз і синтез є взаємообумовленими методами пізнання. *Аналіз* — це розчленування предмета на його складові частини з метою їхнього всебічного вивчення. Аналітичний метод спрямований на визначення внутрішніх тенденцій і можливостей предмета. Він широко застосовується у всіх науках: в хімії — кількісний і якісний аналіз речовини, в геології — фізико-хімічний аналіз ґрунту, в соціології — якісний аналіз економічних та інших суспільних явищ. *Синтез* — зворотний процес — це об'єднання, раніше виділених частин сторін (ознак, властивостей, відношень) у єдине ціле. Однак це не просте механічне сполучення раніше роз'єднаних елементів цілого, а такий процес пізнання, коли розкривається місце і роль кожного елемента в системі цілого.

До **загальнологічних методів** наукового дослідження належать і такі методи, як індукція і дедукція. Індукція (від лат. *ignisio* — уведення) — це один із методів, який безпосередньо опирається на дані спостереження та експерименту. Індукція спрямована на пізнання загального через дослідження одиничного і особливого. Передумовою індукції є ґрунтовне ознайомлення з фактами, які відображають відповідні сторони і властивості предметів і явищ. На основі їх осмислення отримують загальні характеристики окремих предметів, які потім переносяться на всі предмети даного класу. Отже, *індукція* — це такий метод наукового пізнання, коли на підставі знання про окреме робиться висновок про загальне, це спосіб міркування, за допомогою якого встановлюється обґрунтованість висунутого припущення чи гіпотези.

У реальному пізнанні індукція завжди виступає в єдності з дедукцією, органічно пов'язана з нею. *Дедукція* (від лат. *descisio* — відведення) — це метод, за допомогою якого на основі знання загального пізнається часткове, одиничне. Дедуктивний умовивід — це виведення певного твердження із одного або кількох інших тверджень, істинність яких уже встановлена. Так, знаючи на основі теорії віднос-

ності, що час на всіх рухомих тілах сповільнюється, фізик робить висновок про те, що він сповільнюється на космічному кораблі, незважаючи на те, що за допомогою приладів таке сповільнення поки що не може бути виявлено.

До групи методів, що застосовуються на емпіричному і теоретичному рівнях дослідження, належить абстрагування. *Абстрагування* — це метод відокремлення від певних властивостей та відношень об'єкта і одночасно зосередження основної уваги на тих властивостях та відношеннях, які є безпосереднім об'єктом наукового дослідження. Використання прийомів абстрагування обумовлено тим, що реальним процесам дійсності притаманні різноманітні властивості, охопити які в цілому практично неможливо.

Абстрагування існує в органічній єдності з методом узагальнення.

Узагальнення — це логічне завершення абстрагування, поширення спільних ознак предметів на всі предмети даної множини.

Прикладом узагальнення є перехід думки від судження «тертя є джерело теплоти» до судження «будь-який механічний рух здатний перетворюватися на теплоту».

Поряд з абстрагуванням і узагальненням існують *методи моделювання і аналогії*. Це методи, що ґрунтуються на перенесенні знань, отриманих при аналізі певного об'єкта (моделі), на подібний об'єкт, менш вивчений. Моделювання і аналогія відіграють важливу евристичну роль у наукових відкриттях, вони є джерелом наукових гіпотез, індуктивних міркувань.

Головними методами і засобами **теоретичного дослідження** є метод сходження від абстрактного до конкретного, історичний і логічний метод, метод формалізації та ін.

Логічним стержнем побудови наукової теорії, який інтегрує кожну частинку, є *метод сходження від абстрактного до конкретного*. Конкретне в мисленні є найглибшим і змістовним знанням про явища дійсності, так як зміст його має відображати не зовнішні означення предмета, а різні існуючі сторони, зв'язки і відношення в їх внутрішньому необхідному зв'язку.

Відповідно до цього методу пізнання йде двома самостійними етапами: *на першому етапі* здійснюється перехід чуттєво-конкретного до абстрактного означення. Єдиний об'єкт розчленовується і описується за допомогою множини понять, які відображають окремі сторони і властивості об'єкта. Всякий процес мислення починається з утворення хоча б елементарних питань та абстракцій, у яких узагальнюються окремі ознаки, властивості предметів матеріального світу. *На другому етапі* пізнання здійснюється процес переходу від абстрактного до конкретного. Суть цього процесу поля-

гає в тому, що проходить рух думки від абстрактних визначень об'єкта до всебічного, багатогранного знання об'єкта, що вивчається. На цьому етапі проходить зв'язок окремих абстрактних понять у цілісність об'єкта.

Таким чином, метод сходження від абстрактного до конкретного являє собою закон пізнання, згідно з яким мислення переходить від конкретного в дійсності до абстрактного в мисленні, і від нього — до конкретного в мисленні.

Історичні і логічні методи дослідження використовуються в рамках сходження від абстрактного до конкретного. *Історичний метод* передбачає розгляд об'єктивного процесу розвитку об'єкта реальної його історії з усіма її поворотами, особливостями. Це є певним способом відтворення в мисленні історичного процесу в його хронологічній послідовності та конкретності. *Логічний метод* — це відображення історичного процесу в абстрактній і теоретичній послідовній формі. Тобто логічне — це по своїй суті теж історичне, але звільнене від випадковостей, деталей, зигзагів. Історичний і логічний методи дослідження єдині, адже з їх допомогою вивчається один і той же об'єкт, генезис його виникнення і розвитку.

У теоретичному пізнанні широко застосовується також метод формалізації. *Формалізація* — це метод вивчення найрізноманітніших об'єктів шляхом відображення їх змісту і структури у знаковій формі, за допомогою різноманітних «штучних мов» (математичної мови, математичної логіки, хімії, радіотехніки і т. ін.). Формалізація як засіб пізнання має величезне значення. Зокрема, вона прокладає шлях комп'ютеризації, передачі інформаційним машинам певних моментів інтелектуальної діяльності людини.

Висновки

1. Наукове пізнання є особливим видом соціальної діяльності. Першочерговим його завданням є встановлення об'єктивних законів природи і суспільства, вивчення специфіки їх прояву. Кінцева мета — вироблення на основі пізнаних законів, способів, прийомів і засобів практичного перетворення світу.

2. Наукове знання і сам процес його одержання характеризуються системністю і структурованістю. Передусім у структурі наукового знання вирізняють емпіричний і теоретичний рівні. Основними формами наукового пізнання є: факт, проблема, гіпотеза, теорія.

3. Науковий метод — це єдність об'єктивного і суб'єктивного. Об'єкт обумовлює, а суб'єкт формує метод, тому певною мірою і сам об'єкт може спрямовувати процес пізнання на вірний шлях. Але такий шлях пізнання не є оптимальним (він складний, іноді заплута-

ний). Завдання науки — прискорити переведення процесу пізнання на оптимальний, свідомо діалектичний шлях.

4. Для пізнання навколишнього світу необхідно з'ясувати й уміти застосовувати увесь різноманітний методологічний інструментарій наукового пізнання. Творче його використання вимагає подальшого підвищення філософської культури суб'єкта сучасної науки.

Контрольні питання

1. Чим відрізняється наукове пізнання від буденного?
2. Які риси притаманні науковому пізнанню?
3. Чим змістовно відрізняються поняття «чуттєве» та «раціональне» від понять «емпіричне» та «теоретичне»?
4. У чому полягає взаємозв'язок і чим відрізняються емпіричний і теоретичний рівні наукового пізнання? і
5. Назвіть форми емпіричного і теоретичного знання.
6. Чим відрізняється науковий факт від факту дійсності?
7. Що є проблемою?
8. Що таке гіпотеза і теорія?
9. Як співвідносяться теорія і практика?
10. Якось Гегель на зауваження, що його теорія не узгоджується з фактами, відповів: «Тим гірше для фактів». Чи згодні ви з Гегелем?
11. Що таке метод, методика, методологія?
12. Розкрийте діалектику формування наукового методу.
13. Класифікуйте методи.
14. Позначте методи, які використовуються на емпіричному рівні наукового пізнання.
15. Навіщо потрібна при проведенні експерименту теорія?
16. У яких науках використовуються описувальні методи?
17. Назвіть методи, які використовуються на теоретичному рівні наукового пізнання.
18. Які типи моделювання вам відомі? Що їм притаманно?
19. Які загальнонаукові методи застосовуються як на емпіричному, так і на теоретичному рівнях наукового пізнання? ■

Частина третя

СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ

Розділ 10 Природа як основа людського буття

Одним з об'єктів дослідження філософії є суспільство в його безперервній зміні та розвитку. Але суспільство не існує само по собі. Виділившись із природи, воно взаємодіє з нею. Природа виступає як середовище існування, постійна умова буття людини. Тому зрозуміла теоретична та практична зацікавленість людини до природи, яка стала предметом вивчення багатьох наук (космології, географії, біології, фізики, хімії та інших). Філософія досліджує природу під особливим кутом зору, виокремлюючи ряд соціально-філософських і, власне, соціологічних проблем, а саме: в чому полягає схожість і різниця природи й суспільства; який характер взаємозв'язку існує між ними; які основні напрямки і перспективи цього взаємозв'язку. Ці проблеми, а також низку інших (сучасну екологічну і демографічну ситуацію, засоби і шляхи її розв'язання) пропонується розглянути в цьому розділі.

§1

Поняття природи. Суспільство як частина природи

Важливою особливістю людської самосвідомості в усі часи було прагнення знайти своє місце серед речей, що їх оточують, а також у природній ієрархії в цілому. Що таке природа? У яких стосунках з нею перебуває людина, суспільство? Відповідь на ці та інші питання кожен філософ давав свою.

Одну з перших згадок про природу зберегли і донесли до нас *пам'ятки античності*. В той час формувалося загальне уявлення про Всесвіт, його будову, місце землі у Всесвіті, роль людини та суспільства, її зв'язок з Космосом. Від Піфагора йде уявлення про Землю як кулеподібне утворення. Арістотель «покриває» Землю кришталевим куполом, на якому **тримаються зірки. Природа не проти-**

ставляється людині, вона трактується як осередок логосу, еталон організації, мірило мудрості.

Суттєво змінюється ставлення до природи з утвердженням християнства, яке розглядає її як втілення матеріального першопо-чатку, як «низ», що протистоїть абсолютному духовному, тобто Богу. Схоластична філософія, яка опиралась на вчення грецького астронома, математика і географа Клавдія Птолемея, вважала Землю нерухомим центром Всесвіту.

В *епоху Відродження* одним із головних досягнень філософської думки був розвиток натурфілософії. Вона висунула низку глибоких матеріалістичних та діалектичних ідей. Великим науковим відкриттям, яке сприяло звільненню природознавства з-під влади релігії, було *сгворення Миколою Коперником (1473-1543) геліоцентричної системи світу*. Він обґрунтував, що Земля — одна з рядових планет і рухається як навколо своєї осі, так і навколо Сонця. Таким чином, була підірвана релігійна теорія геоцентризму. Італійський філософ *Джордано Бруно (1548-1600)* висунув ідею про нескінченність природи і незліченність світів. Його співвітчизник фізик, астроном і математик *Галілео Галілей (1564-1642)* підтвердив гіпотезу про аналогічність будови земних та небесних космічних тіл, відкрив планети сонячної системи.

У *Новий час* природа вперше стала об'єктом ретельного наукового аналізу. Завдання науки полягає в посиленні (ще більшому закріпленні) влади людини над природою. Об'єктом науки є природа, а її мета — перетворення природи на царство людини. Природу починають розуміти як об'єкт інтенсивної перетворюючої діяльності і як комору, з якої людина може брати без міри і без кінця. Така думка висловлена у відомих словах Тургенєвського Базарова «Природа — не храм, а майстерня, а людина в ній — працівник».

У *другій половині XX століття* під впливом науково-технічної революції значно зросли масштаби і змінився Сам характер взаємодії між природою і людиною. Це сприяло порушенню відносної рівноваги, яка склалася між ними, і призвело до виникнення ситуацій, які містять небезпеку як для природи, так і для людини. Ось чому ця проблема стоїть у центрі уваги не тільки в так званих природознавчих науках, але і у філософії.

Що ж таке природа з точки зору сучасної філософії ?

Термін «природа» в науковій літературі вживається у двох значеннях — в широкому й вузькому (схема 10.1).

У *широкому* розумінні слова «природа» — це буття, Всесвіт, об'єктивний світ у нескінченній різноманітності його форм. У цьому значенні суспільство є частиною природи. У *більш вузькому*

розумінні «природа» — це частина об'єктивного світу, з якою взаємодіє суспільство. У філософії її переважно називають природним (географічним) середовищем. Поняття «природне середовище» має важливе практичне значення, оскільки акцентує увагу на тій частині природи, в центрі якої знаходиться людина, для котрої ця природа і є середовищем її життя.

Осяг природного середовища не залишається постійним. Він розширюється відповідно до міри поглиблення пізнання й розширення масштабів перетворюючої діяльності людини. Сьогодні природне середовище включає земну кору, ґрунтовий покрив, воду, рослинний і тваринний світи, нижню частину атмосфери і ближній космос.

Формування уявлень про природне середовище, яке безпосередньо оточує людину, привело до створення вчення про біосферу. Воно відпрацьовувалось працями багатьох дослідників природи. Сам термін «біосфера» (від грец. *bio* — життя і *сphaera* — куля) вперше застосував австрійський геолог *Едуард Зюсс* (1831-1914), називаючи ним окрему оболонку Землі, наповнену життям. Особливий внесок у розробку вчення про біосферу вніс перший президент Української Академії наук *Володимир Вернадський* (1863-1945). У 1926 році він написав книгу, яка мала назву «Біосфера». В цій праці Вернадський показав, що біосфера — це оболонка земної кулі, в якій існує або існувало життя.

Товщина біосфери на полюсах Землі близько 10 км, на екваторі — 28 км. Маса біосфери — близько 0,05 маси Землі. Наявність життя в біосфері зумовлює низку її фізико-хімічних, геологічних та інших особливостей. Вивчення біосфери виявило єдність хімічного складу

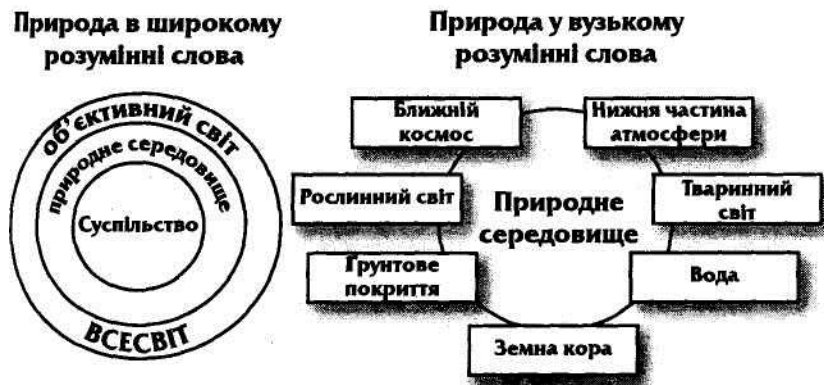

Схема 10.1. Поняття природи живих організмів і їх неорганічного оточення, дало змогу вста-

новити значення живої речовини для геологічних процесів у верхніх шарах земної кори, для утворення ґрунту, змін у хімічному складі атмосфери тощо.

З 70-х років ХХ століття у філософії існує система вимірів бачення біосфери. Перший вимір — геологічний, другий — геохімічний, третій — екологічний, четвертий — біотичний (схема 10.2).

Геологічний вимір біосфери охоплює три оболонки: літосферу (верхня оболонка земної кулі — 3-11 км на суші і 0,5 — 10 км під дном океану); гідросферу (сукупність вод планети — 1,6 млрд. кв. км.); атмосферу (газоподібна оболонка Землі).

Геохімічний вимір включає такі компоненти: біокосна речовина (ґрунт, вода); біогенна речовина (вугілля, нафта, торф та ін.); жива речовина. *Екологічний вимір* охоплює екологічні системи, або біогеоценози (болота, водойми, поля, ліси). *Біотичний вимір* структури біосфери включає такі компоненти: тваринний світ (1,5 млн. видів), рослинний світ (500 тис. видів).

Всі названі компоненти біосфери існують не ізольовано, а у взаємозв'язку, утворюючи єдину систему. Знання історії формування біосфери, законів, які керують життям природних компонентів, взаємний вплив живої речовини і енергії дають підстави розглядати природу як єдину систему. Звичайно, біосфера ніколи не перебувала в статичному стані: рослини, тварини, біогеоценози посту-

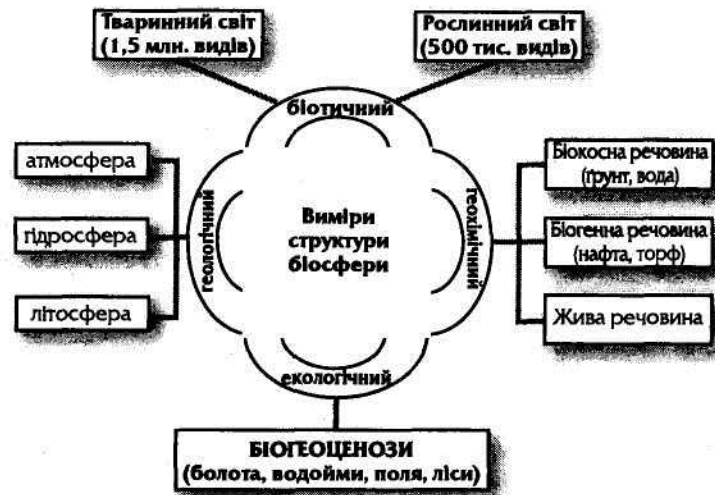

Схема 102. Структура біосфери

пово еволюціонували, змінювали свою структуру. Зміни клімату й

умов життя приводили до виникнення багатьох нових видів. З появою людини та суспільства в історії біосфери розпочався новий період. Більш докладно проблеми виникнення людини і суспільства будуть розглянуті в наступних розділах.

Отже, **природа — це всі досоціальні ступені розвитку матерії, а суспільство — її найвища ступінь.** Суспільство — це частина матеріального світу, що відокремилась від природи і являє собою форму життєдіяльності людей, яка історично розвивається. Але, ставши особливою формою руху матерії, суспільство не пориває своїх відносин з природним середовищем. **Природа і суспільство перебувають в органічному зв'язку і єдності.** Це виявляється, по-перше, в тому, що суспільство виникло як продукт природи внаслідок тривалої еволюції. Єдність природи та суспільства міститься в самому генезисі суспільства. Фактично це доводиться принциповою спільністю устрою багатьох органів людини і тварини, спільністю їх біологічних та фізіологічних функцій (дихання, травлення, розмноження, асиміляції, дисиміляції та ін.); по-друге, суспільство не може існувати окремо й незалежно від природи. Людина живе природою, вона її частина. З нею людина, щоб не вмерти, повинна залишатись в процесі постійного спілкування; по-третє, єдність природи й суспільства полягає в їх матеріальності. Матеріальність знаходить своє вираження в загальному зв'язку процесів і предметів; всі форми руху матерії розвиваються в просторі і часі. Природа й суспільство існують об'єктивно, поза свідомістю і незалежно від неї; по-четверте, єдність між суспільством і природою підтверджується і тим, що в суспільстві, як і в природі, діють єдині загальні закони діалектики.

Таким чином, між природою й суспільством існує діалектична єдність. Але між ними є і глибока якісна різниця. Вона проявляється в тому, що суспільство, не зважаючи на генетичний зв'язок з природою, являє собою якісно вищу форму організації матерії. Через це закони природи і закони суспільства, попри об'єктивний характер і тих і інших, суттєво різняться між собою:

а) в той час, коли закони природи діють як «сліпа» необхідність —

закони суспільного розвитку реалізуються через свідому, ціле

спрямовану діяльність людей;

б) якщо закони природи вічні, то закони суспільства обмежені

часом існування людського суспільства, а деякі — рамками однієї чи

кількох суспільно- економічних формацій;

в) якщо в природі діють і динамічні, і статичні закономірності,

то суспільні закони мають тільки статистичний характер і являють

собою закони-тенденції, де історична необхідність пробиває собі

шлях через велику кількість випадковостей;

г) суспільні закони пізнавати складніше, ніж закони природи, оскільки вони діють більш приховано, через людей, зовнішньо, випадково.

Найважливіша різниця між суспільством і природою знаходить своє вираження у принциповій відмінності між людською працею і діяльністю тварин. Першою й головною відмінністю є те, що людина активно впливає на природу, а не просто пристосовується до неї, як це роблять тварини. Людська праця передбачає системне використання знарядь праці і, найголовніше, має місце виробництво для задоволення потреб. Наступна відмінність людської праці полягає в її цілеспрямованості. Тварина будує так, як генетично спонукає її природа. Людина ж спочатку моделює майбутній результат творіння в голові, а потім завдяки праці переносить його в реальність. Окрім того, людська праця має суспільний характер і неможлива поза суспільством.

Всю історію взаємодії суспільства і природи поділяють на чотири Періоди:

- 1) привласнення;
- 2) аграрний період;
- 3) індустріальний період;
- 4) ноосферний період.

Перший період — привласнення — ґрунтується на способах здобування засобів існування. Другий і третій відповідають домінуючому виду виробництва — сільськогосподарському чи промисловому. Четвертий пов'язується з виникненням ноосфери.

Що ж таке ноосфера ?

Ми з'ясували, що біосфера є сферою життя, тобто частиною Землі, наповненою життям або продуктами життєдіяльності. З появою людини й суспільства виникає своєрідне прискорення еволюційних процесів. Розум людини вносить якісні зміни в характер земної еволюції. Людина створює нові технології, залучає до життєдіяльності нові ресурси планети і одночасно вилучає із кругообігу хімічних елементів у природі все більшу кількість речовин. Таким чином, людина постає як могутній фактор подальшого розвитку планети. З появою людини і її розумово-технологічної діяльності біосфера набуває нової якості — ноосфери, де життєві процеси відбуваються як розумні, технологічно обґрунтовані, морально вивірені. Отже: **ноосфера -це сфера розуму (грец. «ноос» — розум^, сфера взаємодії природи і суспільства, в межах якої розумна людська діяльність виступає визначальним фактором розвитку.**

Поняття «ноосфера» вперше ввели в науку французькі вчені *Еду-ард Леруа, П'єр Тейяр де Шарден* у 20-і роки ХХ століття. Важлива роль у теоретичному обґрунтуванні ідеї ноосфери на матеріалістичній основі належить академіку *Володимирі Вернадському*,

Він вважав, що до формування ноосфери призводять два відносно самостійні й одночасно взаємопов'язані процеси: еволюція біосфери й еволюція соціуму. В теоретичному вимірі ноосфера постає як поєднання наук про природу з науками про людину; у практичному вимірі — це сфера буття природи та людини.

Найважливішими елементами ноосфери є (схема 10.3):

- а) люди і їх діяльність, людський розум у всіх формах його прояву;
- б) техніка, транспортний зв'язок, різні види електростанцій та ін.;
- в) культурно-економічні комплекси;
- г) частина живої і неживої природи, яка служить

об'єктом втручання людини.

Як бачимо, структура ноосфери складна. Але головний її елемент — людина, яка взаємодіє з різноманітним природним середовищем і змінює його. Незважаючи на те що ноосфера отримує початковий розвиток у географічному середовищі, вона не обмежена рамками нашої планети. Ноосфера має тенденцію до постійного розширення, перетворюючись на структурний елемент космосу.

Висновки

1. Природа — об'єктивна матеріальна дійсність у всій багатоманітності і єдності її форм. Вона первинно дана, а не створена людиною, передує суспільству і людській життєдіяльності, утворюючи їхню всезагальну і необхідну передумову.

2. Оболонкою Землі, в якій існує або існувало життя, є біосфера.

Схема 103- Елементи ноосфери

Ноосфера становить вищу стадію еволюції біосфери і пов'язана з виникненням і розвитком у ній людства, яке, пізнаючи закони природи і вдосконалюючи техніку, перетворює природу відповідно до своїх потреб.

§2 Взаємодія природи та суспільства

Зв'язок суспільства з природою, як уже зазначалося, полягає не тільки в їх спільному існуванні — він знаходить своє відображення в активній взаємодії одне з одним. У системі «природа — суспільство» найбільш рухливим є другий елемент, при цьому темпи історичного розвитку суспільства безперервно збільшуються. Сама ж природа за час існування на Землі людського суспільства істотних змін не зазнала. Тому корінні причини будь-яких змін у взаємодії природи і суспільства передусім слід шукати в тих нових процесах, які виникають у промисловій, соціально-політичній і духовній сферах суспільного життя. Більше того, характерна риса сучасного етапу взаємодії природи і суспільства полягає в тому, що суспільство має такий великий вплив на природу, приводить до таких змін у ній, що саме це здебільшого і визначає характер протікання зворотного процесу — впливу природи на розвиток суспільства. Звідси і саму проблему взаємодії природи і суспільства слід розглядати передусім як проблему соціальну.

Спочатку розглянемо **основні напрямки впливу природи на суспільство** (схема 10.4):

1) природа дає засоби для існування. Вона дає матеріали та енергію, необхідні для життєдіяльності людей. Суспільство знаходить у природі прісну воду для

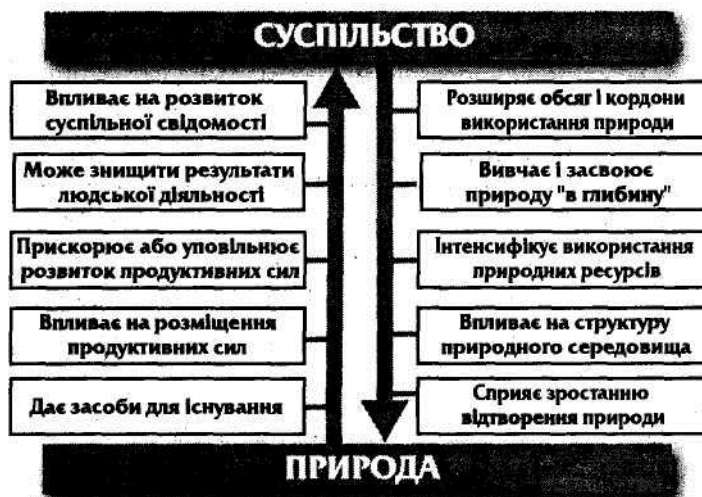

Схема 10.4 > Взаємодія природи та суспільства життя, для потреб сільського госпо-

дарства промисловості, повітря — для дихання й горіння, а також природні шляхи пересування, будівельні матеріали тощо;

2) природа впливає на розміщення продуктивних сил суспільства та спеціалізацію економіки. Наприклад, не випадково населення Ісландії і Норвегії у своїй абсолютній більшості традиційно займалося рибним промислом, а населення Єгипту — вирощуванням бавовни. Діяльність у Чилі пов'язана з видобутком міді, у Венесуелі — з нафтою. Наявність гідроресурсів накладає відбиток на характер енергетики;

3) природа прискорює або уповільнює розвиток продуктивних сил. Вплив цього фактора був особливо значним на ранніх стадіях суспільства, хоча він залишається і донині. Але далі, з розвитком продуктивних сил і збільшенням влади людини над природою, значення його буде неухильно знижуватись;

4) природа може знищити результати людської діяльності. Такі природні явища, як засухи, повені, виверження вулканів, землетруси, можуть загальмувати розвиток суспільства;

5) природа впливає на формування та розвиток суспільної свідомості. Наприклад, із створенням теорії відносності суттєво видозмінились погляди на просторово-часову організацію об'єктів природи; розвиток сучасної космології збагатив уявлення про спрямованість природних процесів; досягнення фізики мікросвіту сприяють значному поширенню причинності; прогрес екології привів до розуміння глибинних принципів цілісності природи як єдиної системи.

Отже, природне середовище має різноманітний вплив на розвиток суспільства, але переоцінювати його не слід. Проте є мислителі, які абсолютизують роль природного середовища або окремих його елементів у житті суспільства. Це представники **натуралістичних концепцій** розвитку суспільства і прибічники так званого **географічного детермінізму**. Ці концепції набули найбільшого поширення у XIX столітті.

У XX столітті з'явилася ще одна течія географічного детермінізму — **геополітика**. Це доктрина, яка намагається обґрунтувати загарбницьку політику держав через природне середовище, зокрема особливостями їхнього географічного положення, багатством чи бідністю надр, темпами приросту населення тощо. Геополітика була поширена у фашистській Німеччині (де, поряд з расизмом, стала провідною доктриною фашизму) і в Японії.

Аналізуючи роль у житті суспільства географічного середовища — частини природи, яка на даний історичний момент включена в процес суспільного виробництва, — не слід ні нехтувати його впли-

вом, ні абсолютизувати його. Роль кліматичних умов, корисних копалин, водних ресурсів тощо надзвичайно велика. Однак не можна не сказати про те, що в однакових кліматичних поясах різні народи живуть по-різному. Очевидно, річ не в «географії», хоча і нею не слід нехтувати, а в економіці, системі виробництва, організації діяльності, управлінні, політичній системі та культурі. Треба брати до уваги всі чинники суспільного розвитку і в першу чергу — рівень розвитку продуктивних сил. Залежно від їх удосконалення змінюється роль і значення природних факторів у суспільному процесі. Це положення можна простежити за схемою 10.5, де умовно між «природою» і «суспільством» розміщені «продуктивні сили» у вигляді трикутника.

Паралельні лінії від «природи» до «продуктивних сил» виражають відносну незмінність дії природних умов на всіх етапах історії суспільства, їх вплив на життя людей детермінований рівнем розвитку продуктивних сил. У міру їх удосконалення відбувається залучення до процесу виробництва нових компонентів природного середовища і зменшується залежність суспільства від природних факторів. *Отже, матеріальний добробут суспільства створюється передусім працею, а вже потім географічними умовами й іншими факторами.*

Ми розглянули вплив природного середовища на суспільство. Але **взаємодія суспільства з природою здійснюється і шляхом його зворотного впливу.** Це проявляється в таких напрямках (схема 10.4):

1) суспільство розширює обсяг і кордони використання природного середовища. Сучасна наука стверджує, що людина розумна виникла в деяких окремих районах нашої планети. Поступово

Схема 10.5- Залежність впливу природи на суспільство від рівня розвитку продуктивних сил

вона розселялась по всьому світі. Тепер вся поверхня земної кулі освоєна людиною. Вона вийшла в космос і почала використовувати його у своїх цілях;

2) суспільством вивчається і засвоюється природа «в глибину». Це виражається, з одного боку, у вивченні вже відомих природних явищ на рівні мікропроцесів, а з другого — у відкритті і промислового використанні невідомих раніше властивостей та законів природи;

3) суспільство посилює інтенсивність використання природних ресурсів, що включає: а) збільшення обсягу використання природних ресурсів (збільшується видобування корисних копалин, розширення посівних площ та ін.); б) залучення до виробничої діяльності природних процесів, але тих, які раніше не використовувались (енергія припливів, геотермальних джерел, природних якостей вічної мерзлоти); в) підвищення ефективності використання природних ресурсів (культивуація землі, більш повне використання мінеральної сировини та ін.);

4) суспільство впливає на структуру навколишнього природного середовища. Під впливом виробничої діяльності людини не тільки істотно змінюється ландшафт, але відбуваються також зміни в тепловому та енергетичному балансі середовища, змінюється склад речовин, які беруть участь в геологічних і особливо біологічних циклах, а також сам характер цих коловоротів;

5) суспільство спрямовує свої зусилля на відтворення природи. Це викликано так званими соціально-екологічними проблемами, до яких належать: проблеми достатності природних ресурсів; проблема небезпечного для здоров'я людей забруднення навколишнього середовища; проблема росту народонаселення Землі.

Коротко зупинимось на цих проблемах.

Інтенсивний розвиток промисловості на початку XIX століття швидко і у великих масштабах втягнув людство у природо-перетворюючу діяльність. Стали помітними не тільки позитивні, а й негативні наслідки науково-технологічного прогресу. Тоді ж, у 60-х роках XIX століття, німецький натураліст Ернст Генкель (1834-1919) вводить **поняття «екологія»**, об'єктами досліджень якого є організм, популяція та екосистема в нерозривній єдності з природним середовищем — все, що становить біосферу.

У другій половині XX століття внаслідок бурхливого розвитку науково-технічного прогресу в сотні разів збільшилося техногенне навантаження на навколишнє середовище. Нині людство включило у сферу виробництва 70% всієї родючої землі, 70% основних популяцій індустріально розвинених країн, щорічно із надрів Землі видобувається близько 30 млрд. т корисних копалин; 1 — 1,5% цієї

сировини приймає форму продукту, що споживається, а 98,5% — становлять відходи виробництва, більшість з яких — шкідливі для людини. Вчені підрахували, що коли виробництво буде нарощуватись такими ж темпами, то заліза людству вистачить на 250, олова — на 35, міді — на 29 років. До 2500 року людство використає запаси всіх металів, що є на нашій планеті.

Загрозливих масштабів на Землі досягнув «парниковий ефект» — концентрація вуглекислого газу та інших хімічних речовин в атмосфері; йде руйнування озонового шару — тонкої оболонки, що міститься в стратосфері і оберігає життя від згубної ультрафіолетової радіації Сонця, виснажуються киснепостачальники Землі — за останні 500 років людство знищило 60% лісів; внаслідок забруднення Світового океану нафтою та нафтопродуктами змінюються його властивості.

Небезпечне екологічне становище склалося і в Україні: Чорнобильська трагедія 1986 року, проблема Чорного та Азовського морів, загибель тисячі річок У катастрофічному стані перебуває атмосфера країни. В двадцяти одному місті забруднення повітря в 15 разів перевищує допустиму норму. Природні ландшафти Донбасу, Придніпров'я, Криворіжжя та Прикарпаття перетворені на промислові комплекси зі шкідливими для здоров'я людини відходами.

Подібних прикладів багато. Всі вони свідчать про те, що людство вступило в гостру суперечку з умовами свого існування. Ми всі воюємо з природою, а нам необхідне мирне співіснування з нею. І не лише в вузькопрактичному розумінні, але й у широкому моральному масштабі. Адже ми покликані не панувати над природою (і, безумовно, не підкоряти її), а, будучи її дітьми, — любити її, як рідну матір.

Гостре усвідомлення можливостей кризи між суспільством та природою веде до необхідності проведення розумної екологічної політики. Це політика, яка спрямована на охорону і оздоровлення навколишнього природного середовища, раціональне використання та відновлення природних ресурсів, збереження соціосфери, що забезпечує нормальну життєдіяльність і екологічну безпеку людини.

Основні *напрямки екологічної політики* такі:

- а) посилення охорони води, повітря, землі, надр, рослин;
- б) вдосконалення управління охорони природи;
- в) впровадження безвідходних і маловідходних технологій;
- г) поліпшення екологічної освіти й виховання.

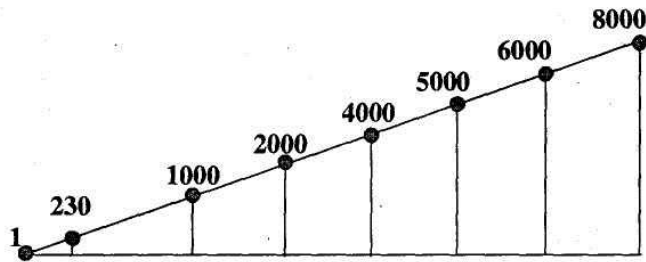
Стосовно останнього напрямку слід підкреслити, що екологічна освіта повинна надати людині відповідну суму знань про закони природного розвитку і допомогти усвідомити своє місце в цьому процесі. Екологічна освіта має безперервний характер і допов-

нюється обов'язково *екологічним вихованням*. Комплекс екологічного виховання формує не тільки екологічну свідомість, а, передусім, поведінку та дії людини, які спрямовані на збереження і поліпшення природного середовища, прагнення до гармонії з ним і суспільством. Необхідно сформувати такий філософський світогляд, який би міг досягнути мети — сформувати усвідомлення людиною свого місця в навколишньому середовищі і розуміння своєї ролі стосовно нього. Особливо важливо в сучасних умовах навчити кожну людину відповідати за наслідки своїх дій, розуміти і відчувати, що вона є частиною природного середовища і від неї залежить, як буде діяти система «суспільство — людина — природа».

Іншою важливою природною умовою існування і розвитку суспільства є народонаселення. **Народонаселення — це сукупність людей, які живуть у межах визначеної території, країни чи Земної кулі в цілому.** Воно характеризується рядом динамічних якостей: чисельністю, густотою та частотою поселення, темпами росту, складом за статтю, віком, національністю, мовою, сімейним станом, культурним рівнем тощо. Всі ці якості відіграють помітну роль у житті суспільства. Адже для його розвитку необхідний певний мінімум людей, без якого неможлива ні матеріальна, ні соціальна, ні духовна діяльність.

Динаміку населення Землі вивчає спеціальна наука — **демографія** (від грец. *ἕτος* — народ і *γραφία* — пишу). Вона досліджує процеси відтворення народонаселення, під яким розуміють конкретно-історичний процес життя населення, його безперервне буття, відновлення, існування у вигляді сукупності окремих індивідів та різноманітних соціальних спільностей, що є суб'єктами відповідних суспільних відносин. Основними завданнями сучасної демографії є з'ясування причин змін чисельності населення у зв'язку з коливанням народжуваності і смерті, процесами міграції, урбанізації, розподілом населення за соціально-класовою структурою, расовим, мовним, національним складом. Дані демографічних досліджень використовуються у розробці ефективної демографічної політики, спрямованої на подальше поліпшення умов відтворення народонаселення.

За демографічними даними людство на Землі існує один, а згідно з іншими даними навіть два мільйони років. Скільки ж нас було? До початку неоліту (кам'яний вік) населення Землі становило 10 млн. чоловік, в кінці неоліту (3000 років до н. е.) — 50 млн., на початку II століття н. е. — 230 млн. чоловік, на кінець першого тисячоліття н. е. — 276 млн., у 1850 році — 1 млрд., у 1930 році — 2 млрд., у 1976 році — 4 млрд., у 1987 році — 5 млрд., у 1999 році — 6 млрд. чоловік. Нині щодня народжується 220 тис. немовлят. За прогнозом демографів у 2025 році очікується 8 млрд. чоловік (схема 10.6).

200тис.р. Початок 2025 р. до н.е. II ст. XIX ст. Початок 1930 р. 1976 р. 1987 р. 1999 р.

Схема 10.6. Динаміка чисельності населення світу (млн. чол.)

Враховуючи, що ресурси Землі обмежені, а в багатьох регіонах виникає перенаселення, постає питання: «Як ставитись до зростання населення?» Це питання зацікавило вчених ще в XVIII столітті. Їх погляди на збільшення населення в майбутньому стали називати **мальтузіанством**, від імені автора цієї теорії *Томаса Мальтуса* (1760-1833). Англійський економіст і священник Мальтус у своїй праці «Досвід про закон народонаселення...» (1798) доводив, що чисельність населення збільшується в геометричній прогресії, а засоби для проживання — в арифметичній. Основна причина цього — велика народжуваність, яка призводить до швидкого приросту населення і набагато швидше перевищує зростання виробництва, зокрема продуктів харчування. Щоб така тенденція в збільшенні народонаселення не прогресувала і не призвела до демографічного вибуху, Мальтус запропонував регулювати народжуваність шляхом зменшення кількості дітей у сім'ях незалежно від тих об'єктивних умов, які має та чи інша сім'я, щоб прогодувати і виховати дитину. Ідею Мальтуса підхопили в оновленому вигляді представники неомальтузіанства, які, у свою чергу, запропонували відмовитись кожній сім'ї від того, щоб мати більше ніж одну-дві дитини, таким чином забезпечивши біологічне відтворення населення.

Демографічну проблему намагаються розв'язати і такі теорії, як «межі росту», «нового гуманізму», «органічного росту» тощо. Представники цих теорій вихід з демографічної проблеми бачать у переході людства до дво-, тридітних сімей за принципом «нова людина — тільки на зміну померлої», у збереженні більш-менш однакових рівнів народжуваності дітей у всіх регіонах планети тощо Дані теорії переважно наголошують на біологічних методах розв'язання демографічної проблеми. Однак при цьому необхідно вра-

ховувати соціально-економічні, політичні, національні та інші відносини. Адже населення — це об'єкт і суб'єкт відносин, виробник і споживач матеріальних та духовних благ. Зрозуміло, що якісні та кількісні характеристики населення повинні тією чи іншою мірою враховуватися при розробці перспектив розвитку будь-якої держави, регіону чи всього людства взагалі. Історичний розвиток населення — це залучення мільйонів людей у вироблення культурних цінностей, привертання уваги до них. Відтворення населення — це не тільки біологічне відтворення, а й процес виховання, освіти, формування світогляду нового покоління, розвитку його творчого потенціалу. Необхідне чітке усвідомлення того, що демографічну проблему, так само як і інші глобальні проблеми, людство може подолати спільними зусиллями.

Висновки

1. Природа є необхідною умовою матеріального життя суспільства, зокрема фізичного і духовного життя людини, джерелом ресурсів, що використовуються у виробництві, одночасно вона є і середовищем існування суспільства. Єдність суспільства і природи обумовлюється процесом матеріального виробництва.

2. Процес взаємодії природи і суспільства вступив у нову фазу свого розвитку, яка, поряд з розширенням і прискоренням взаємозв'язку між природою і суспільством, характеризується наявністю суперечностей між ними і появою значних екологічних труднощів. Це потребує корінних змін у характері і засобах впливу суспільства на природу.

3- Складною і гострою проблемою системи «природа — суспільство» є демографічна проблема. Екологія людини, забезпечення умов для відтворення генетично, фізично і духовно здорової людини — завдання надзвичайно важливе, не менш важливе, ніж забезпечення умов для збереження навколишнього середовища.

Контрольні питання

1. Що таке природа в широкому та вузькому розумінні слова?
2. Чим відрізняються між собою поняття «природа», «планета», «Всесвіт», «дійсність», «буття»?
3. Що таке літосфера, атмосфера, гідросфера, біосфера?
4. Що становить особливість філософського підходу на відміну від природно-наукового погляду на природу?
5. Що таке суспільство? Як воно виникло?

6. У чому проявляється єдність і зв'язок між природою і суспільством?
7. У чому полягає суттєва різниця між законами природи і законами суспільства?
8. Що таке техносфера, антропосфера, соціосфера?
- 9- У чому полягає суть ідеї ноосфери В. І. Вернадського?
10. Які взаємовідносини існують між суспільством і природою?
11. Визначте найважливіші етапи у взаємовідносинах між суспільством і природою.
12. Назвіть основні напрямки впливу природи на суспільство і суспільства на Природу.
- 13- Що таке екологія? =
14. У чому полягає сутність концепції географічного / детермінізму?
15. Що таке геополітика?
16. Що означає поняття «народонаселення»?
17. Що являє собою мальтузіанство і неомальтузіанство?

Розділ 11 Філософський аналіз суспільства

У попередньому розділі йшлося про природу, про взаємодію природи і суспільства. Як уже зазначалося, природа є необхідною умовою життя суспільства, у тому числі фізичного і духовного існування людини. Однак добре відомо, що людина не може існувати не тільки поза природою, але і поза суспільством. Адже, як помітив ще Арістотель, поза суспільством може жити тільки геній чи божевільний. Тому природно, що одне з найважливіших місць серед філософських проблем посідає проблема людського суспільства чи просто суспільства. Щоб розкрити його сутність з позиції соціально-філософського аналізу, необхідно послідовно відповісти на такі питання: що таке суспільство і які основні підходи до його розуміння; що являє собою суспільство як саморозвинена система; що включає структура соціуму і як здійснюється його розвиток

Метою даного розділу і є пошук відповідей на ці питання.

§1

Основні підходи до розуміння суспільства

Людське суспільство — одне із найскладніших з відомих науці явищ дійсності. Питання, чому виникає суспільство, за якими законами воно розвивається, чому на зміну одного суспільства приходять інші, хвилювали мислителів усіх часів і народів.

Термін «**суспільство**» — поняття багатозначне. Його можна розглядати як у широкому, так і у вузькому розумінні. У **вузькому розумінні** він має такі три значення:

1) *суспільство як сукупність суспільних відносин*. Відомо, що суспільні відносини — це те специфічне, що відрізняє соціальні утворення від інших систем матеріального світу. І кожне суспільство є не просто сукупністю людей, а являє собою єдину систему соціальних відносин, цілісний соціальний організм, що розвивається певною мірою незалежно від інших соціальних організмів;

2) *суспільство як певний етап людської історії* (первісне суспільство, індустріальне суспільство, інформаційне суспільство тощо);

3) окреме, конкретне суспільство, що є самостійним суб'єктом історії (українське суспільство, американське суспільство і т.д.).

Суспільство в широкому розумінні — це відокремлена від природи частина матеріального світу, що являє собою історично розвинену форму життєдіяльності людей, основою якої є людська праця, суспільне виробництво. Іншими словами, це все людство в цілому, тобто вся сукупність суспільних організмів, що існували й існують на нашій планеті.

Суспільство вивчає безліч наук: соціологія, історія, археологія, історія держави і права та багато інших, кожна з яких має свій аспект вивчення суспільства. Має такий аспект і філософія. Соціальна філософія при вивченні суспільства акцентує увагу на сутності і закономірностях розвитку суспільства, на цілях, рушійних силах, змісті і спрямованості історичного процесу. Соціологію ж в основному цікавить соціальна структура суспільства, тобто спосіб організації і зв'язку елементів суспільства в єдиний організм, історія вивчає розвиток матеріального і духовного життя суспільства в різні історичні періоди тощо.

Поряд з поняттям «суспільство» існують і такі поняття, як «спільність», «народ», «нація», «держава». Хоча ці поняття досить близькі і на рівні повсякденної свідомості часто вживаються як синоніми, їх необхідно розрізняти. Термін **«спільність»** вживається для позначення сукупності людей, пов'язаних спільним походженням, мовою, культурою, долею. До найважливіших спільностей належать: Батьківщина, рід, плем'я, народність, нація.

Соціальна філософія під поняттям «суспільство» має на увазі продукт цілеспрямованої і розумно організованої спільної діяльності великих груп людей, об'єднаних не на основі спільності, а на основі спільних інтересів і договору. Поняття «суспільство» — ширше, ніж поняття спільність, тому не всяка спільність є суспільством, але будь-яке суспільство має риси спільності.

Поняття **«народ»** означає спільність людей, пов'язаних, насамперед, походженням, мовою, культурою і, як правило, певною територією. Під поняттям **«нація»** мають на увазі форму організації життя одного народу (чи кількох близьких), пов'язаних державністю, економічними, політичними і духовними відносинами людей. Держава ж являє собою продукт історичного розвитку людського суспільства, форму організації життя народів і націй, засновану на праві і законі. Усі розглянуті поняття, як це ми бачимо з даних визначень, тісно пов'язані між собою і взаємно перетинаються.

Отже, коли ж виникло суспільство і що воно собою являє?

Встановлено, що суспільство на нашій планеті не існувало споконвіку. Воно має свою історію виникнення і розвитку. Першими

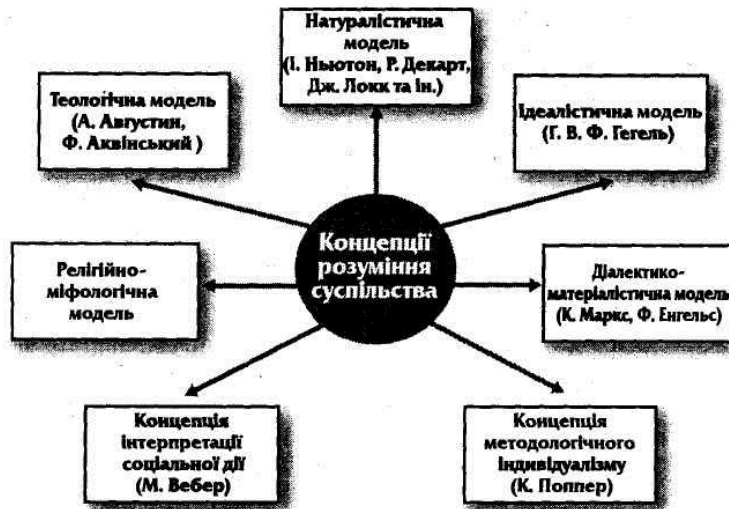

Схема 11.1. Теоретичні моделі розуміння суспільства

відомими науці соціальними організаціями були первісні племена, потім рабовласницькі державні утворення Давнього Сходу створені людьми наприкінці IV тисячоліття до н. е. в родючих долинах рік Нілу (Єгипет), Тигру і Євфрату (Месопотамія), Інду і Гангу (Індія), Хуанхе і Янцзи (Китай). Звідси можна зробити висновок, що перехід людства від обцинної форми існування до суспільства відбувся понад 5 тисяч років тому.

Існує безліч точок зору на суспільство і причини його виникнення. Можна припустити, що різних інтерпретацій суспільства стільки ж, скільки існує філософських напрямків в історії філософської думки (схема 11.1). Усі їх розглянути досить складно, однак, при певному спрощенні, їх можна об'єднати в кілька теоретичних концепцій (моделей).

Однією з перших концепцій розуміння суспільства і джерел його розвитку є **релігійно-міфологічна модель**, що виникла в епоху рабовласництва. Суспільство, як і окрема людина, через призму даної моделі розглядалися в системі загального світового (Божого) порядку — космосу (Бога), що виступає джерелом і першоосновою всього сущого. Стихійна реалізація історичної необхідності породжувала і підтримувала в людей впевненість в існуванні долі, у Божій обумовленості існуючих відносин, порядків, а також усіх змін, що

відбуваються. Тому Боже (космічне) першоджерело існування суспільства і діючих у ньому законів і моральних норм — основна тема древніх міфів. Історики і філософи античності також розглядали суспільство не як особливе утворення, що розвивається за власними законами, а як компонент космічного буття. Звідси випливає релігійно-міфологічний характер їх поглядів.

Якщо релігійно-міфологічна концепція виникла на ґрунті античної філософії, то **теологічна концепція** зародилася в надрах схоластичної філософії, філософії середньовіччя. Антична філософія, при всіх розбіжностях у поглядах її представників на суспільство, мала космологічний характер, оскільки тим цілим, у яке включалося все суще, у тому числі і суспільство, була природа (космос). Середньовічне ж мислення було теоцентричним: реальністю, що визначає усе суще, у тому числі і в громадському житті, для нього була не природа, а Бог.

У найбільш повному вигляді ця концепція набула розвитку у вченні *Аврелія Августина* (354 — 430), а пізніше *Фоми Аквінського* (1225 — 1274). Августин вважав, що вся історія визначається Божою волею, а всі вади суспільства пояснюються ієрвородним гріхом Адама і Єви. Розвиваючи ці ідеї, Фома Аквінський стверджував, що нерівність людей є вічним принципом громадського життя, а поділ на стани встановлений Богом.

У Новий час поширилась **натуралістична концепція** громадського життя, представниками якої були *Ісаак Ньютон*, *Рене Декарт*, *Шарль Луї Монтеск'є*, *Джон Локк* та інші, хоча перші натуралістичні ідеї можна знайти ще у творах давньогрецьких філософів. Так, наприклад, *Демокрит* висловлював думку про те, що все громадське життя має природне походження, *Арістотель* же висунув ідею про природне походження соціального розшарування людей.

У чому ж сутність даного підходу? Натуралізм (від лат. *natura* — природа) як філософський принцип розглядає соціальні явища винятково як дію природних сил: фізичних, географічних, біологічних і т. ін. Відповідно до даного принципу тип суспільства і характер його розвитку визначаються кліматичними умовами і географічним середовищем (*географічна школа* — *Лев Мечников*, *Василь Юїючевський* та ін.), біологічними, расовими, генетичними особливостями людей (*соціальний дарвінізм*: *Томас Мальтус*, *Людвіг Гумплович*, *Вільям Самнер*; *расово-антропологічна школа* — *Жозеф Артур де Гобіно* й ін.), космічними процесами і ритмами сонячного випромінювання (*Олександр Чижевський*, *Лев Гумільов*). Таким чином, натуралізм вищі форми буття зводить до нижчих, а людину — до рівня тільки природної істоти. Головний недолік даної концепції

полягає в ігноруванні якісної своєрідності людини, у приниженні людської активності, у запереченні людської волі.

Інший недолік натуралістичного підходу до суспільства полягає в розумінні людини як соціального атома, а суспільства — як механічного агрегату індивідів-атомів, поглинених лише своїми власними інтересами. Таким чином, натуралізм занадто матеріалістично трактує сутність людини, виділяючи в ній лише природну субстанцію. Внаслідок цього людські зв'язки набувають винятково природного характеру, ігнорується їхня соціальна і духовна складова.

На відміну від натуралістичної концепції **ідеалістична модель** ізолює людину від природи, перетворює духовну сферу громадського життя на самодостатню субстанцію. Таке ідеалістичне розуміння історії виникає в результаті абсолютизації духовного фактора в людському бутті і знаходить своє відображення в принципі: «Деї правлять світом».

Вершиною об'єктивно-ідеалістичної моделі розуміння суспільства є погляди *Регеля* (1770-1831), який висловив ряд геніальних здогадів про закономірності розвитку суспільства. За Гегелем, історія рухається вперед не як стихійний процес. Вона складається з дій окремих людей, кожна з яких прагне реалізувати свої здібності та егоїстичні цілі. Однак внаслідок дій людей, що дбають про свій інтерес, виникає щось нове, що відрізняється від їхніх первісних задумів. У цьому, вважає Гегель, і полягає «хитрість історичного розуму», саморозвиток і самопізнання якого і являє собою власне історичний процес.

Таким чином, якщо з погляду натуралізму розвиток суспільства визначається дією законів природи, то в ідеалізмі функцію творчого початку виконує світовий розум (об'єктивний ідеалізм), нічим не обмежена людська активність, насамперед духовно-вольова (суб'єктивний ідеалізм).

Недоліки натуралістичної й ідеалістичної моделей намагалися розкрити творці **діалектико-матеріалістичної концепції** розвитку суспільства, німецькі філософи, соціологи *Карл Маркс* (1818 - 1883) і *Фрідріх Енгельс* (1820 — 1895).

У чому полягає сутність соціальної концепції марксизму? З погляду марксизму, що ґрунтується на роботах *Чарльза Дарвіна*, *Льюїса Моргана*, процес формування суспільства своїм вихідним пунктом має виокремлення людини з тваринного світу при формуванні у предків людини соціально-спонукальних мотивів у поведінці. Завдяки цьому, крім природного добору, в силу вступає і соціальний добір. У процесі такого «подвійного» добору виживали і вважалися перспективними ті найдавніші спільності людей, що у своїй життє-

діяльності підкорялися певним соціально значущим вимогам, наприклад, бути згуртованими, допомагати одне одному, турбуватися про долю нащадків і т. ін. Так поступово в процесі історичного розвитку людина, образно кажучи, ставала на рейки соціальних законів, сходячи з колії біологічних закономірностей.

Процес соціалізації людини здійснювався в першу чергу в процесі праці, навички до якої постійно вдосконалювалися, передавалися від покоління до покоління, утворюючи таким чином речовинно-фіксовану «культурну» традицію. Праця, стимулюючи людей до спільної діяльності, обумовила виникнення і розвиток різноманітних видів спілкування, виникнення членороздільної мови, утворення виробничих відносин. Таким чином, праця і виробничі відносини, що виникли на її основі, є головними матеріальними силами, які привели до появи й вдосконалення власне людської форми існування — суспільства.

К Маркс, аналізуючи закономірності розвитку вже сформованого суспільства, значно розширює сферу дії матеріалізму і поширює її на сферу суспільних відносин. Цей підхід надалі став називатися матеріалістичним розумінням історії. Відповідно до цього підходу система виробничих відносин становить у суспільстві першооснову — базис, на якому формуються всі інші відносини людей — правові, політичні, ідеологічні і т. д.

Формування соціальної теорії марксизму відбувалося в умовах революційного піднесення, що охопило в середині XIX століття Західну Європу. Вочевидь саме через це така велика увага в марксизмі приділяється боротьбі між антагоністичними класами, яку він розуміє як найважливішу рушійну силу суспільного розвитку. Багато дослідників цього вчення звертали увагу і на інші його слабкі місця: постулат про диктатуру пролетаріату, абсолютизацію економічного фактора в житті суспільства, а також роль суспільства в житті окремої людини, що надалі стало передумовою формування тоталітарних режимів у країнах, які на практиці спробували втілити в життя теорію Маркса.

Тепер кілька слів про сучасні підходи до суспільства. Усі сучасні соціально-філософські і соціологічні концепції людини і суспільства так чи інакше розглядають його як сукупність соціальних взаємозв'язків і взаємодій людей у процесі задоволення їхніх потреб. Наприклад, одна з найвідоміших концепцій суспільства, створена *Максам Вебером* (1864-1920), зветься **інтерпретацією соціальної дії**. Головною ідеєю веберівської концепції, та й усієї його соціології, є обґрунтування можливості максимально раціональної поведінки, що виявляється у всіх сферах людських взаємин. Згідно з

цією концепції, соціальна дія має зміст, якого вона не має в природі. Для розуміння цього змісту необхідна відповідна інтерпретація. В цьому і полягає головна ідея Вебера: завжди і скрізь, в усі епохи природу суспільства необхідно розуміти як тлумачення змісту соціальних дій людей. Необхідно додати, що під соціальною дією мають на увазі не будь-яку дію, а дію, «суб'єктивний зміст якої належить до поведінки інших людей». Виходячи з такого підходу, не можна вважати дію соціальною, якщо вона є суто наслідувальною, афектною чи коли вона орієнтується на яке-небудь природне явище.

Ще одна з відомих сучасних концепцій людини і суспільства — так звана **концепція методологічного індивідуалізму**, що склалася на основі ідей марксизму, тейярдизму, неофрейдизму і соціобіологізму, розглядає суспільство як продукт індивідуальної взаємодії. На думку *Карна Поннера* (1902 — 1994), суть даної концепції полягає в тому, що кожне колективне явище ми повинні розглядати як результат дій, взаємодій, цілей, надій і думок окремих людей і як результат створених і охоронюваних ними традицій. Відповідно до цього розуміння, соціальна сутність індивіда запрограмована не тільки суспільством, а й космо-природно-товарно-соціальним буттям, оскільки людина є космо-природно-товарно-соціальною істотою. Тут потенційна духовність космосу реалізується людиною в його об'єднаннях.

Цікаві новаторські ідеї в підході до суспільства містять і інші сучасні філософські концепції: герменевтика, феноменологія, аналітична філософія, постмодернізм та ін.

Висновки

1. Суспільство можна розглядати в широкому і вузькому розумінні. Предметом дослідження соціальної філософії є суспільство в широкому розумінні слова, інакше кажучи, це все людство в цілому, уся сукупність суспільних організмів, що існували й існують на Нашій планеті.

2. У наш час існує кілька концепцій, у яких обґрунтовується походження і розкривається сутність суспільства. Серед них найбільш впливовими є: діалектико-матеріалістична концепція (*К. Маркс, Ф. Енгельс*), концепція інтерпретації соціальної дії (*М. Вебер*), концепція методологічного індивідуалізму (*К. Поннер*) і ряд інших.

Суспільство як саморозвинена система

Ідея про те, що суспільство являє собою систему, джерело розвитку якої знаходиться в ній самій, нині є загальноновизнаною і не вимагає особливої аргументації. Отже, метою цього параграфу буде

розгляд таких проблем: у чому полягає специфіка соціальної системи стосовно інших систем об'єктивної реальності; яка структура соціальної системи; які закони розвитку суспільства.

У чому ж полягає *відмінність соціальної системи від систем, що діють у природі* Ці відмінності полягають в тому, що:

1) суспільство на відміну від природи являє собою систему не тільки матеріальних, але і духовних відносин, що складаються між людьми в процесі їхньої спільної діяльності;

2) центральним елементом будь-якої соціальної системи є людина, що має свідомість, діє у відповідності зі своїми бажаннями і прагне до визначених цілей, що додає розвитку суспільства значний ступінь невизначеності, а, отже, і непередбачуваності;

3) сама людина є складною системою й існує як система в системі. Інші елементи суспільства також є системними формами й утворюють певні автономні системи (держава, економіка, політика, право і т. д.);

4) розвиток суспільства підкоряється як загальним законам, так і специфічним соціальним законам, що діють тільки в соціальному середовищі;

5) соціальна система являє собою узгодженість елементів і водночас їх неузгодженість, наявність гармонійних тенденцій і конфліктної взаємодії. Таким чином, суспільство — це жива суперечлива система, що розвиває себе сама.

Отже суспільство, яке є підсистемою об'єктивної реальності, істотно відрізняється від інших, природних систем, як біологічних, так і фізичних. **Соціальна система являє собою найскладнішу з відомих систем об'єктивної реальності, що охоплює сукупність соціальних об'єктів і суб'єктів, їхніх властивостей і відносин, що утворюють цілісний соціальний організм.** Будь-яка соціальна система як цілісний організм характеризується такими ознаками, як самодіяльність, самоорганізація, саморозвиток.

У соціальній філософії залежно від рівня складності й організації вирізняють, як правило, *п'ять рівнів соціальних систем*. Перший рівень: фундаментальний рівень організації суспільства — людство в цілому, що усвідомлює свої інтереси як єдина цивілізація; другий рівень: держава чи група взаємозалежних держав; третій рівень: соціальні інститути, що забезпечують функціонування суспільних відносин; четвертий рівень: класи, соціальні групи (спільноти), шари, страти, а також інші види об'єднання людей; п'ятий рівень: окрема особистість, яку також можна розглядати як соціальну систему.

Друга проблема, поставлена нами, припускає розкриття структури соціальної системи. Що ж являє собою соціальна структура

суспільства? **Соціальна структура суспільства** — це форма організації суспільства, що склалася історично і являє собою певну форму стійких зв'язків, відносин, які виникли на їх основі, соціальних груп і інститутів, які забезпечують цілісність суспільства, збереження його властивостей при впливі на нього різних внутрішніх і зовнішніх факторів. Структура суспільства містить безліч різноманітних елементів.

ОСНОВНИМИ Серед НИХ Є:

- 1) суб'єкти суспільства (людина, люди та їх об'єднання);
- 2) взаємини і зв'язки між людьми;
- 3) соціальні інститути;
- 4) діяльність (схема 11.2).

Характеризуючи **суб'єкт суспільства** — перший елемент його структури, слід зазначити, що кожна людина суспільства включена в певне співтовариство чи соціальну групу (або кілька груп). У процесі спільної життєдіяльності людей у суспільстві формується стійка структура соціальних спільнот, що включає такі групи, як родина, рід, плем'я, нації, класи, стани, касты і т. д. Утім, залежно від мети дослідження соціальні групи і співтовариства можуть диференціюватися і за іншими

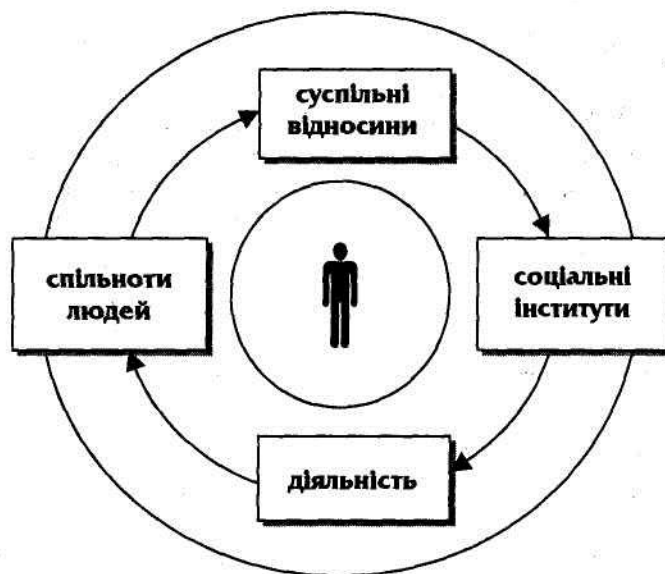

Схема 11.2. Соціальна структура суспільства ознаками. Наприклад, за соціально-демографічними (чоловіки, жінки, діти, молодь, пенсіонери); терито-

ріальними (жители міста, жители села); за родом заняття (робітники, службовці, учні, творча інтелігенція); відношенням до власності (підприємці, наймані робітники), атакож за рівнем доходів, рівнем освіти і т.д.

Глибоко розкрити сутність суспільства дозволяє другий елемент його структури — **суспільні відносини**.

Суспільні відносини — це певний зв'язок, залежність між суб'єктами, що складають суспільство. Відносини являють свого роду цементуючий матеріал, що поєднує людей у суспільство, перетворює на моноліт його окремі елементи. Що різноманітніші соціальні відносини, то високорозвиненішим є суспільство.

Залежно від сфери життєдіяльності суспільства виокремлюють економічні політичні, правові, соціальні, релігійні відносини і т.д. Залежно від суб'єктів, між якими виникають відносини, виокремлюють сімейні (сімейно-побутові), родові, класові, національні, міждержавні відносини і т.д. Можуть також розглядатися відносини як між сферами життєдіяльності суспільства, так і всередині цих сфер. Необхідно також враховувати взаємозв'язки і взаємопроникнення суспільних відносин, а також те, що їх роль постійно змінюється.

Третій елемент структури суспільства — **соціальні інститути**.

Соціальний інститут являє собою історично визначені форми організації і регулювання громадського життя.

За допомогою соціальних інститутів впорядковуються відносини між людьми, їхня діяльність і поведінка в суспільстві, забезпечується стійкість суспільства. Соціальні інститути в сучасній соціальній філософії розглядаються як різноманітні організації, установи, що відповідають соціальній структурі суспільства; як сукупність соціальних норм і зразків, що визначають стійкі форми соціального поведіння і дії; як системи поведінки відповідно до цих норм.

Залежно від сфери суспільних відносин, вирізняють, як правило, такі групи соціальних інститутів: 1) економічні (виробництво матеріальних благ, поділ праці, власність та ін.); 2) політичні (державна, партій, поліція, армія); 3) правові (законодавчі та судові органи, інститути правозастосування, правового виховання та ін.); 4) культурні (наукові, художні об'єднання, що створюють культурні багатства); 5) релігійні; 6) інститути стратифікації (розподіл позицій і людських ресурсів); 7) інститут споріднення, шлюбу і родини та ін.

Діяльність становить четвертий елемент соціальної структури суспільства.

Проблема діяльності була предметом пильної уваги багатьох мислителів і філософів. Значний внесок у дослідження соціальної діяльності внесли такі філософи, як І. Кант, Г. В.Ф. Гегель, Й.-Г. Фіхтс,

К. Маркс, М. Вебер, які дійшли висновку, що соціальна діяльність у всіх її різновидах являє собою той знаменник, до якого можна звести всю різноманітність форм громадського життя. До цієї думки, зокрема, прийшов *Макс Вебер*, який вбачав основу життя суспільства в соціальній дії, яку він визначив як людську поведінку, спрямовану на іншу людину. Розвиваючи його ідеї, *Толкотт Парсонс* стверджував, що вся соціальна практика, по суті, являє собою сукупність «взаємин між виконуючими свої обов'язки людьми». Приблизно так вважав і *Карл Маркс*. Він зробив висновок про те, що суспільство є «продуктом взаємодії людей».

Грунтуючись на цій традиції, сучасні соціальні філософи бачать у соціальній дії субстанцію всього соціального, вихідний пункт усієї системи суспільних відносин, а також засіб інтеграції соціальної системи і всіх її компонентів. Сьогодні не вимагає доказу ідея, що саме за допомогою діяльності людина набула відмінних від природних форм соціальні форми буття.

У філософській літературі діяльність як соціально-філософська категорія вживається для позначення того чи іншого прояву соціальної активності, за допомогою якої створюються умови громадського життя. На відміну від пристосувальної діяльності тварин діяльність людини являє собою єдність матеріального й ідеального. Соціальна діяльність перетворює зовнішню природу в «другу природу», тобто культуру. Таким чином, **діяльність можна визначити як суто людську форму активного ставлення до навколишнього світу, змістом якої є доцільне зміни його перетворення в інтересах людей.**

Більш докладно проблема соціальної діяльності буде розглянута в розділі «Людина як предмет філософського аналізу».

Як складна саморегульована система *суспільство має кілька підсистем, або сфер*. До основних сфер громадського життя належать: економічна (матеріальна), духовна, політична (управлінська) і соціальна (у вузькому змісті цього слова) або гуманітарна сфера, у якій здійснюється діяльність по обслуговуванню населення. Розглянемо особливості і функції кожної з цих сфер громадського життя.

1. *Економічна (матеріальна) сфера* — охоплює процеси матеріального виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних благ, а також продуктивні сили і виробничі відносини суспільства, науково-технічний прогрес і технологічну революцію.

У системі соціальної діяльності матеріальному виробництву належить провідна роль. Матеріальне виробництво спрямоване, насамперед, на задоволення матеріальних Потреб людей: потреб у їжі, одязі, житлі і т.д. Задоволення матеріальних потреб є основною умовою задоволення всіх інших потреб.

Визнаючи велику роль сфери матеріального виробництва в житті суспільства, сучасна соціальна філософія, проте, вважає, що її не можна абсолютизувати і зводити до неї все розмаїття людської діяльності. Тим більше, що в останні десятиліття ХХ століття в найбільш розвинених країнах світу спостерігалася тенденція відносного зменшення частки матеріального виробництва за рахунок збільшення частки виробництва послуг.

2. *Духовна сфера* — це сфера діяльності, де здійснюється духовне виробництво, в процесі якого створюються не речі і предмети, а ідеї, образи, наукові і художні цінності з метою задоволення духовних потреб людини. Ці цінності також матеріалізуються у фізичних речах, носіях цих духовних цінностей, у книгах, картинах, скульптурах і т. д. Та головне в цих предметах — нематеріальна, духовна цінність, виражені в них ідеї, образи і почуття.

Духовне виробництво є обов'язковою складовою виробництва в цілому, за його допомогою створюються умови для зростання людської духовності, без якої не може існувати людство.

3. *Політична (управлінська) сфера* — це сфера діяльності різного роду адміністраторів, керуючих, політиків. Її специфічне завдання — підтримка зв'язків між людьми, регулювання їхньої діяльності і суспільних відносин. Така діяльність спрямована на забезпечення узгодженості, упорядкованості різних сфер громадського життя. Без цього, як і без матеріального чи духовного виробництва, воно неможливе.

Структура управлінської діяльності містить: керування людьми з застосуванням різних способів, засобів, включаючи примус; керування речами (функція законодавства про власність, землю).

Керування здійснюється на різних рівнях: від держави до підприємства і родини. Ця діяльність відіграє величезну роль у розвитку суспільства, його долі, але її часто вражають численні хвороби: зловживання методами примусу, насильства, надмірне зростання чиновницького апарату. Вищою формою управлінської діяльності є політична діяльність. Саме на цьому рівні вирішуються долі мільйонів людей. І саме через це ціна допущених помилок в управлінській сфері може бути особливо великою.

4. *Соціальна (гуманітарна) сфера* — забезпечує створення передумов для життя, активності людей. До неї належить діяльність лікаря, юриста, вчителя, артиста, працівників сфери обслуговування. Звичайно, люди самі здатні до самолікування, самоосвіти, самі себе розважають. Однак відтворення, збереження життя, стимулювання активності, безпосереднє обслуговування людини — настільки важлива суспільна справа, що суспільство включається в цей процес за

допомогою школи, вузів, шляхом створення системи охорони здоров'я та правозахисту.

Такими є основні підсистеми, або сфери громадського життя, на основі яких виникає суспільна структура.

Усі сфери соціального життя взаємозалежні, тому їх необхідно розглядати тільки в єдності. Абсолютизація однієї зі сфер у суспільному житті призводить до деформування суспільства. У центрі кожної зі сфер, як і в суспільстві в цілому, знаходиться людина, що поєднує всі сфери в єдину суспільну систему.

Розвиток суспільства і функціонування його основних сфер відбуваються за певними законами. **Соціальний закон** — це загальні, об'єктивні, необхідні, істотні, стійкі, повторювані зв'язки між процесами і явищами в різних сферах життя суспільства, що визначають його розвиток. Соціальні закони реалізуються через свому діяльність людей, однак це не означає, що люди в процесі своєї діяльності можуть створювати чи скасовувати їх. Люди можуть тільки змінювати умови дії законів. Існування соціального закону визначається тими об'єктивними умовами, у яких живуть люди. Оскільки ці умови в процесі людської життєдіяльності змінюються, то змінюються і закони суспільного розвитку: одні з них зникають, інші з'являються в зміненій формі. Отже, соціальні закони мають історичний характер, вони діють як тенденція, що знаходить свій вияв лише за певних обставин і у певний період часу.

Вивчення соціальних законів припускає і їх класифікацію. *Класифікація законів суспільства* здійснюється, як правило, за кількома критеріями (схема

Схема 113* Класифікація соціальних законів

11.4).

За сферою дії: а) соціологічні закони — це ті закони, що фіксують істотні зв'язки і відносини суспільства як єдиного цілого. Virізняють такі соціологічні закони: закони структури, закони функціонування, закони розвитку; б) закони окремих сфер життя суспільства — економічні, політичні, соціальні і т.д.

За тимчасовою ознакою-, а) загальноісторичні (загальні закони) — це ті закони, які поширюються на весь історичний період і об'єднують в єдине ціле всі сфери суспільного життя;

б) специфічні закони — закони суспільства, що поширюються на певні етапи розвитку.

За місцем у суспільному житті: а) основні — ті закони, що відіграють вирішальну роль у суспільному житті; б) неосновні — закони, які мають другорядне значення в суспільному розвитку.

Висновки

1. Суспільство, яке є підсистемою об'єктивної реальності, істот но відрізняється від інших природних систем, як біологічних, такі соціальних.

2. Структура суспільства містить безліч різноманітних елементів, серед яких основними є: суб'єкти суспільства (людина, люди і їх об'єднання), взаємини між людьми, соціальні інститути і діяльність.

3- До основних сфер чи галузей громадського життя належать: економічна, духовна, політична і соціальна. Усі ці сфери громадського життя взаємозалежні, і їх необхідно розглядати в єдності.

§3

Розвиток суспільства і динаміка соціальних процесів

Розгляд суспільства з погляду його змін і розвитку припускає пошук відповідей на такі питання: які сили, або фактори розвитку суспільства є рушійними; які є основні форми, у яких відбувається соціальний розвиток; у якій динаміці розвивається суспільство і соціальні процеси.

Першим питанням є питання про рушійні сили, або джерела змін, що відбуваються в суспільстві.

У соціальній філософії **під рушійними силами розвитку суспільства розуміють істотні, необхідні, довгостроково діючі чинники, що забезпечують його розвиток.**

Щодо вирішення цього питання серед філософів немає єдиної думки. Прихильники натуралістичних концепцій пов'язували розвиток суспільства зі зміною природних основ соціального життя, кліматичними, біологічними і навіть космічними факторами (*Джарль*

Луї Монтеस्क'є, Володимир Вернадський, Лев Гумільов). Послідовники марксистської соціологічної теорії і філософи-технократи (*Уолт Ростоу, Збігнев Бжезинський* та ін.) визначальну роль у суспільному розвитку відводять матеріальному виробництву, прогресу техніки і технологій. Інші філософи пов'язували процес соціального розвитку зі змінами в культурному житті, системі духовних цінностей (*Огюст Кант, Пітірим Сорокін* та ін.).

Як це часто буває, істина знаходиться десь посередині. Усі перелічені фактори, безумовно, впливають на розвиток суспільства. Причому економічні, духовні і природні фактори якнайтісніше переплетені і не можуть розглядатися незалежно один від одного.

Важливе місце в теорії суспільного розвитку посідають питання, пов'язані з визначенням форм переходу суспільства з одного стану в інший. Як правило, цей перехід здійснюється революційним або еволюційним шляхом і в суспільстві реалізується за допомогою реформ.

Революція — це стрибкоподібний перехід суспільства і держави з одного якісного стану в інший, від одного суспільно-політичного ладу до іншого, а еволюція (у вузькому змісті цього слова) — процес безупинного, поступового нагромадження в суспільстві чи в його підсистемах (економічній, політичній, соціальній і т.д.) кількісних змін. У суспільстві можуть відбуватися різні революції: у продуктивних силах, науці і техніці, у свідомості і культурі. Якісні зміни в суспільних відносинах здійснюються в процесі соціальної революції. Соціальна революція є способом вирішення суперечностей, що назріли в суспільстві, і, на відміну від еволюції, являє собою стрибок, що приводить до виникнення нової якості — нових суспільних відносин. Відповідно до теорії марксизму, соціальні революції є не тільки закономірним явищем у суспільному житті, але і бажаним, оскільки, виконують роль «локомотивів історії».

Однак не всі філософи згодні з такою оцінкою. Наприклад, *Арнальд Тойнбі* вважає соціальну революцію симптомом занепаду цивілізації і гальмом у розвитку суспільства. Такої ж точки зору дотримувався *Микола Бердяєв* і *Володимир Соловйов*, які стверджували, що революція, як форма соціальної дії, є неефективною, марною, пов'язаною з колосальними витратами і у всіх відношеннях поступається еволюційним формам розвитку.

Досвід розвитку людства, і особливо Росії, переконливо доводить слушність їхньої думки. Як правило, революційні перетворення в суспільстві неминуче призводять до періодів економічного безладдя, занепаду, погіршення матеріального становища значних груп населення. Крім того, вони супроводжуються стражданнями і загибеллю людей. Соціальні революції необхідні і морально виправдані тільки в тому випадку, коли вони спрямовані проти тоталітарних і диктатор-

ських режимів, усунення національного гніту і коли еволюційний шлях розвитку суспільства в силу якихось причин став неможливим.

Проблема динаміки розвитку суспільства і соціальних процесів, починаючи з *Огюста Конта*, знаходиться в центрі уваги більшості провідних філософів, соціологів. Саме Конт вперше розробив соціологічну концепцію соціальної статичності і соціальної динаміки. Соціальна статичність, на його думку, відбиває умови і закони функціонування суспільної системи. А соціальна динаміка описує закони розвитку і зміни соціальних систем.

Слідом за Контом практично всі вчені так чи інакше почали пов'язувати соціальні зміни з поняттям соціальних процесів, що торкаються структури соціальної системи і її елементів, тобто соціальних спільностей, груп і т. д. Було встановлено, що внаслідок дії різних рушійних сил, що можуть спричинюватися як суб'єктами суспільства, так і процесами і явищами, структура соціальної системи (починаючи від групи і закінчуючи суспільством у цілому) видозмінюється, виникають її нові соціальні характеристики і нові соціальні взаємодії.

Значний внесок у дослідження динаміки соціальних систем зробив *Толкотт Парсонс*. Розглядаючи проблему соціальної зміни, він ґрунтується на принципах системного аналізу, виробленого класичною кібернетикою. Зокрема, він виходить з того, що суспільство як система має стійкість, здатність до самовідтворення, що виявляються у сталості і стабільності її основних структурних елементів. Якщо в певний момент, внаслідок якихось факторів, порушується співвідношення сил, що підтримують рівновагу системи (зростає вплив якоїсь групи, формується новий склад державних органів і т. ін.), відбувається *зміна рівноваги*. Соціальна система в цілому, її структурні елементи залишаються при цьому незмінними і швидко відновлюють втрачену рівновагу. Пристосування системи до умов, що змінилися, здійснюється за рахунок внутрішніх резервів, вона інтегрує в себе нові утворення, залишаючись в цілому незмінною.

Другим видом зміни, за Парсоном, є *зміна структури*, яку він розуміє як ситуацію, при якій тиск на систему зсередини чи ззовні стає настільки вагомим, що вона робиться нездатною відновити втрачену рівновагу. У цьому випадку, щоб зберегти цілісність суспільства, підвищення його адаптивної здатності, відбувається трансформація його найважливіших структурних елементів (соціальних ролей, інститутів, організацій). Модифікації зазнають цілі підсистеми — економічна, політична, система цінностей і т. д. Отже, за Парсоном, зміни соціальних систем можуть: 1) не приводити до структурних перетворень або 2) приводити до структурних перетворень.

Поява *концепції самоорганізації соціальних систем* дозволила уточнити деякі підходи[^] що склалися в період модерну, тобто «кла-

сичної>> соціально-філософської думки. Зокрема представники постмодерну вважають, що соціальна система в реальному історичному процесі приводить до впорядкованості структур соціального простору, до балансу суспільних сил, соціальних інститутів, характеру соціальної комунікації' через *перехідні стани суспільства*, які характеризуються неупорядкованістю, розбалансуванням сфер їхньої взаємодії. Перш ніж дійти до рівноваги, кожна підсистема суспільства або окремих її елементів проходять структурну перебудову, вибираючи оптимальний для даного моменту режим діяльності. Саме такі процеси характерні для соціальних систем, що трансформуються від тоталітаризму до іншої форми соціально-політичного буття, до яких належить і Україна.

До найважливіших категорій концепції самоорганізації соціальних систем, що розкривають сутність динаміки соціальних процесів, належать: дисипативна структура, хаос, нестійкість, аттрактори, біфуркація та низка інших.

Своє розуміння феномена самоорганізації засновники синергетики І. Пригожин і П. Хакен пов'язують насамперед з поняттям «дисипативна структура», під якою вони розуміють структуру, що виникає спонтанно у відкритих нерівноважених системах. Порядок виникнення дисипативних структур викладений у книзі І. Пригожина і І. Стенгерса «Порядок з хаосу». Поки система перебуває в стані термодинамічної рівноваги, — вважають вони, — її елементи поведуться незалежно один від одного, перебуваючи ніби у стані гіпнотичного сну. Через свою незалежність вони не здатні до утворення впорядкованих структур. Але коли ця система під впливом енергетичних взаємодій з навколишнім середовищем переходить у нерівноважний «збуджений» стан, ситуація змінюється. Елементи такої системи «збуджуються зі сну» і починають діяти узгоджено. Між ними виникають кореляції, когерентна взаємодія, внаслідок чого з'являється те, що засновники синергетики називають дисипативною структурою. Властивістю такої структури є підвищена «чутливість» до впливів зовнішнього середовища, що виявляються для даної структури фактором генерації і фактором добору різних структурних конфігурацій. Матеріальні (у тому числі і соціальні) системи за цих умов включаються в процес структурогенезу, або самоорганізації.

Важливим моментом для розуміння процесу структурогенезу соціальних систем є співвідношення двох протилежних джерел: самоорганізуючого, творчого джерела, що народжує неоднорідність у соціальному середовищі, структурує її, і дисипативного, розсіюючого джерела, що розмиває неоднорідність, прагне перетворити соціальне середовище на «атомізовану масу», яка не має структурних зв'язків. Процес структурогенезу початися не може в середовищі, де

переважає розсіююче, дисипативне джерело. Але і без процесу розсіювання структурогенез неможливий. Ось як характеризують роль дисипації як фактора «видалення зайвого» Є. Князева і С. Курдюмов: «Дисипація в середовищі з нелінійними джерелами відіграє роль різця, яким скульптор поступово, але цілеспрямовано відтинає все зайве від кам'яної брили. А позаяк дисипативні процеси, розсіювання є, по суті, макроскопічним проявом хаосу, то хаос на макрорівні — це не фактор руйнування, а сила, яка виводить на аттрактор, на тенденцію самоструктурування нелінійного середовища».

З позиції синергетики структурогенез, соціальні зміни в системах відбуваються в ситуації *максимальної нестійкості*. Поняття нестійкості (чи нестабільності) в даній концепції втрачає негативний відтінок. Можна погодитися з думкою І. Пригожина, що «нестійкість може виступати умовою стабільного і динамічного розвитку. Тільки системи, далекі від рівноваги,... здатні спонтанно організувати себе і розвиватися... А коли так, без нестійкості немає розвитку». Передбачається, що надмірна нестійкість притаманна не всій системі, а локалізована в частині, що забезпечує саморозвиток З позиції нелінійна термодинаміки стійкості стаціонарного стану системи можуть загрожувати тільки стадії, що містять автокаталітичні петлі (де продукт реакції бере участь у синтезі самого себе). Такі стадії (мовою соціальної філософії — структурні зрушення макрорівня) індукуються організацією (тобто недоліками керування, регулювання соціальних процесів), оскільки саме вона (організація) у вигляді автокаталітичності здатна періодично знаходити невірноваженість, нестійкість. Це, у свою чергу, припускає, що будь-які проведені в суспільстві організації (реорганізації), які мають властивість амбівалентності, тобто здатності якупорядковувати, так і підсилювати хаос, повинні проходити ретельну різнобічну експертизу. Така експертиза повинна ставити заслін будь-яким волонтаристичним втручанням у живу тканину соціуму, прожектерству, що ведуть не до підвищення «здорової» стійкості соціальної системи, а до посилення в ній нестійкості: дисгармонійних тенденцій, диспропорцій, виникнення суб'єктивних суперечностей, конфліктів.

Центральне місце в теорії динамічних систем, що останнім часом усе ширше використовується при аналізі соціальних і політичних процесів, у тому числі й у перехідний період, посідають категорії аттрактор і біфуркація.

Під *аттрактором* (від лат. *attractio* — тяжіння) у літературі, присвяченій системам, що самоорганізуються, мають на увазі силу, що направляє розвиток системи за певною траєкторією (тимчасовою послідовністю). Водночас аттрактори не є силами в класичному розуміння цього слова, оскільки їхня дія, яка змінює динамічні

якості системи, поширюється на систему в цілому, а також за межі конкретного положення цієї системи. При виході системи за межі певних величин, вона з одного набору аттракторів переходить на інший, тобто входить у новий динамічний режим. У точці переходу системи від одного динамічного режиму на інший відбувається *біфуркація* (від лат. *Bifurcatio* — роздвоєння, поділ).

Один з найбільших фахівців з даної проблеми, автор книги «Століття біфуркації», *Ервін Ласло* під біфуркацією розуміє певну фундаментальну характеристику в поведінці складних систем, що зазнають високого ступеня тиску і напруги. Під впливом цих чинників системи переходять від динамічного режиму одного набору аттракторів, звичайно більш стійких і простих, до динамічного режиму набору більш складних і «хаотичних» аттракторів.

Процес біфуркації, підкреслює Ервін Ласло, показує, що, «... коли система виштовхується за свій поріг стабільності, вона входить у фазу хаосу — не обов'язково фатального для неї: це може бути і передумовою до нового розвитку. У життєздатних системах хаос відступає перед більш високими формами порядку. Однак відношення між докризовим і післякризовим порядком ніколи не буває лінійним — це не відношення просто причини і наслідків. Розвиток невірноважених систем, оскільки він відбувається через процес біфуркації, є стрибкоподібним і нелінійним».

Розгортаючи далі свою концепцію, Ласло робить важливий висновок про те, що соціальні, економічні і політичні системи сучасності складні, нестабільні і шляхи їхнього розвитку повинні рано чи пізно біфуркувати. До того ж біфуркації більш чітко висловлені, відбуваються частіше і розвиваються драматичніше, коли системи, що їх переживають, близькі до порогових значень своєї стабільності, тобто ведуть «небезпечний спосіб життя». Причин переходу до такого порогового, а потім і нестабільного, хаотичного стану може бути декілька: по-перше, це вплив недостатньо засвоєних чи невдало застосовуваних технічних нововведень, що їх Е. Ласло називає Т-біфуркаціями; по-друге, їх можуть спровокувати внутрішні і зовнішні соціальні конфлікти (війни, завоювання, революції, класові та етнічні колізії) — це С-біфуркації; по-третє, явища нестабільності можуть викликати різкий занепад соціально-економічного порядку в цьому суспільстві під впливом зростаючої кризи, що призводить до Е-біфуркації. У ХХ столітті людство пережило дві найбільші хвилі біфуркації, перша з яких була викликана «деколонізацією» країн Азії, Африки і Латинської Америки, а друга — політикою «гласності» М. Горбачова.

Такі підходи сучасних філософів до динаміки соціальних процесів особливо важливі при розгляді процесів, характерних для перехідних суспільств, до яких належить і Україна.

Висновки

1. Суспільство в широкому розумінні — це відокремлена від природи частина матеріального світу, що являє собою історично розвинену форму життєдіяльності людей, основою якої є людська праця, суспільне виробництво. У вузькому розумінні — це певний період історії людства.

2. Суспільство являє собою найскладнішу з відомих систем об'єктивної реальності, що охоплює сукупність соціальних об'єктів і суб'єктів, їхніх властивостей і відносин, які утворюють цілісний соціальний організм.

3- Як один із елементів об'єктивної дійсності суспільство підлягає всім загальним закономірностям її розвитку. Це з одного боку, а з другого — це особлива, специфічна частина дійсності, що характеризується, крім загальних закономірностей, своїми власними. Таким чином, і пізнання суспільства, суспільних явищ має свою специфіку, і

Контрольні питання і

1. Які є теоретичні моделі суспільства в соціальній філософії й у чому полягають відмінності між ними?
2. Які ви знаєте методологічні принципи пізнання суспільства?
3- Якою є структура суспільства як соціальної системи?
4. Передайте зміст основних понять, що розкривають характер структури суспільства: елемент, відношення, і суб'єкт, об'єкт та ін.
5. У чому полягає різниця між поняттями «діяльність», «праця», «виробництво»?
6. Дайте характеристику основних закономірностей розвитку сучасного суспільства.
7. Розкрийте своєрідність основних сфер громадського життя.
8. Що слід розуміти під статикою суспільства і його динамікою?
- 9- Визначте такі основні поняття, що розкривають динаміку суспільства: процес, функціонування, зміна, розвиток та ін.
10. Розкрийте зміст основних понять, що характеризують соціальні процеси в перехідному суспільстві: дисипативна структура, нестабільність, хаос, аттрактор, біфуркація та ін.

Розділ 12

Людина у вимірах філософського аналізу

Проблема людини належить до числа «вічних» проблем філософії. З різного роду тлумаченнями сутності людини ми зустрічаємось практично в усіх значних філософських творах. Це є переконливим свідченням того, що питання розуміння і вивчення себе і собі подібних з давніх часів були предметом постійної уваги людини. Протягом століть розширювалось коло практичної діяльності людини, все нові сфери об'єктивної дійсності ставали ареною цієї діяльності, все повніше оволодівала вона законами дійсності, вчилась використовувати їх у своїй практиці. І разом з цим перед людиною постійно в тій чи іншій формі виникали питання про сутність її буття, про сенс життя, про цілі існування в цьому світі, про систему життєвих цінностей та багато інших, які вимагали і не знаходили переконливих, беззаперечних відповідей. Але людина наполегливо не припиняла своїх пошуків.

Виходячи з того, що проблема людини надзвичайно широка і складна, зосередимо в цьому розділі увагу на тому, як ставилась і вирішувалась вона в історії філософської думки, з'ясуємо категорію «сутність людини», питання її соціалізації і сенсу життя людини і людства.

§*

Проблема людини в Історії філософії

Один стародавній мудрець сказав: для людини немає більш цікавого об'єкта, ніж сама людина. Що ж таке людина? На перший погляд, це питання здається до смішного простим — хто не знає, що таке людина! Така думка глибоко помилкова. Адже людина є складним творінням природи, суспільства і самої себе. Це і розум, і воля, і характер, і емоції, і праця, і спілкування. Ось чому її вивчають такі науки, як генетика, фізіологія, медицина, психологія, соціологія, антропологія і багато інших. Сьогодні ці науки об'єднуються в систему комплексного людинознавства. Важливе місце в цій системі посідає і філософія. Сформувалась навіть спеціальна дисципліна —

філософська **антропологія**, тобто філософське вчення про людину. Обговоренню проблеми філософського розуміння поняття «людина» був присвячений XVIII Всесвітній філософський конгрес, який відбувся в середині 1988 року в місті Брайтоні (Англія). Майже дві тисячі вчених з 70 країн світу зібралися там, щоб з'ясувати її.

У комплексному людинознавстві філософія виконує: по-перше, світоглядну функцію, тобто обґрунтовує суто філософські проблеми про природу (сутність) людини, про її походження, про сенс життя, долю та призначення, про можливості та межі її свободи і творчості; по-друге, методологічну функцію, тобто створює оптимальну стратегію вивчення і вдосконалення людини.

Історія пізнання людини свідчить про складність та суперечливість даної проблеми. Кожна філософська концепція (попри певні недоліки і історичну обмеженість) додавала до неї нові риси, відкривала нові грані в пізнанні людини.

У **філософії Давньої Греції** панував космологізм у розумінні людини. Філософи *мілетської школи* твердили: людина містить усі основні елементи стихії, космосу. *Демокрит* підкреслював: якою мірою Всесвіт є макрокосмосом, такою ж мірою і людина є мікрокосмосом. У другій половині V століття до н. е. у Греції з'являються *софісти*. Вони зберегли успадкований від давньої філософії цілісний погляд на людину і бачення її як частини природи, але вже почали розглядати її і в умовах соціокультурного буття. Устами Протагора вони проголошують тезу: «Людина — міра всіх речей...» Слідом за софістами проблему людини розробляє і *Сократ*. Він її поставив у центр своєї філософії.

Учень Сократа *Платон* розрізняв у людині безсмертну душу (виявлення світу вічного та ідеального) і тіло (виявлення всього тимчасового та суєтного).

Інакше розумів природу *людини* *Арістотель*. Людину він розглядає як «політичну тварину», вершину світової ієрархії. Вона, з одного боку, внутрішньо пов'язана з природою, а з другого — протистоїть їй, оскільки в неї є душа — причина і початок людського тіла.

Європейська середньовічна філософія, опираючись на християнську традицію, висувала на передній план релігійно-моральні проблеми людського існування, розробляла проблему співвідношення між Богом і людиною. Що ж головне в цьому співвідношенні? Найважливішим для людини є спасіння, котре християнство розуміє як сходження недосконалої особи до найдосконалішої — Бога. Поняття особи було введено *Августином Блаженим*. Він підкреслював, що Бог є сама особа, персона (від лат. — *регзона*). Тому і людина, яку створено за образом і подобою Творця, теж є особою. Щоправда,

внаслідок гріхопадіння вона втратила досконалість і цілісність. Суттєвими складовими або іпостасю особи є воля, інтелект і пам'ять. Через них пролягають шляхи вдосконалення людської душі і єднання її з Богом.

Оригінальність духу **Відродження** полягає у відкиданні будь-яких принципів обмежень земного розвитку людини. Бог зміщується на периферію людського життя. Людина відривається від нього. Вона тепер вірить у себе. На місце Бога вона ставить «людинобога» (Федір Достоєвський). Набуваючи статусу дійсно богоподібної істоти, людина робилася головним предметом духовних пошуків. Вона шукає опори передусім у собі, у своїй душі і у своєму тілі. Вище за все вона ставить своєрідність та унікальність індивідуума. Оригінальність і відмінність від інших стають найважливішими проявами особистості. Отже, смисловим стрижнем Ренесансу є сповнена пафосу ідея про самодостатність і автономність особистості, віра в її безмежні творчі можливості. Ренесанс — це разом узяті теорія і практика гуманізму.

Філософія Нового часу вважала істинно людським в людині те, що робить її представником всього людства, тому зосереджувала увагу на її всезагальній природі, соціальній сутності, універсальності тощо. Так, новоєвропейська філософія XVII століття особливого значення надавала розуму як специфічній особливості людини. Наприклад, *РенеДекарт* пов'язував сутність людини з її мисленням: «Мислю — отже, існую». Раціоналістичний підхід до людини об'єднувався *вДекарта* з натуралістичним: він розглядав людину як реальний зв'язок бездушного і мертвого тілесного механізму з розумною душею, яка має волю і мислить. Багато уваги проблемі людини приділяли і такі філософи Нового часу, як *Бенедикт Спіноза*, *Томас Гоббс*, *ДеніДідро*, *Клод Гельвеци*, *ЖюльєнЛаметрі*.

Для **німецької класичної філософії** визначальним є уявлення про людину як суб'єкта духовної діяльності, що створює світ культури і є носієм загального ідеального начала, духу, розуму. *ІммануїлКант* наголошував на моральному характері природи людини, *Йоганн фіхте* — на ролі діяльності в житті людини, *Георг Гегель* — на духовності, *Людвіг Фейєрбах* — на любові до ближнього. Людвіг Фейєрбах розглядає людину як природну істоту, як вищий щабель природного саморозвитку. Почуття і свідомість людини є теж природними явищами. Тому він говорить про людину як про щось незмінне, абсолютне, а не як про конкретну історичну людину.

Вихідним пунктом **марксистського розуміння людини** є трактування її як похідної від суспільства, як продукту та суб'єкта суспільно-практичної діяльності. Сутністю людини *КарлМаркс* вважав саме сукупність всіх суспільних відносин. Марксизм обґрунтував

принципову незавершеність людини, її відкритість світові, «неза-програмованість» раз і назавжди її сутності. Людина самостворює і саморозвиває себе в процесі історичного і культурного життя. Марксистові належить трудова теорія походження людини, яка аналізує механізм трансформації біологічного в соціальне.

На початку XX століття у філософії здійснюється своєрідний антропологічний поворот — проблема людини стає невід'ємною частиною досліджень практично усіх філософських напрямків, зокрема і тих, що раніше виводили її за свої межі. З'явилося безліч концепцій людини. Залежно від того, що слід вважати суто людським у людині (природне, соціальне, духовне), їх умовно об'єднують в три групи (схема 13.1).

Перша група — біологізаторські концепції. Домінуючою рисою цих концепцій є уявлення про людину як про переважно природну істоту, життя і поведінка, індивідуальні і суспільні якості, духовні властивості якої обумовлені природними (біологічними) чинниками. До таких концепцій належать: психологізм, натуралізм, волюнтаризм, натуралістичний дуалізм.

Психологізм. Тут перебільшується психологічна природа людини. Вона розглядається поза зв'язком з конкретно-історичною системою суспільних відносин. Наприклад, прихильник цього напрямку австрійський філософ *Альфред Шюц* стверджує, що люди за своєю природою різні. їх слід сприймати такими, якими вони є, і

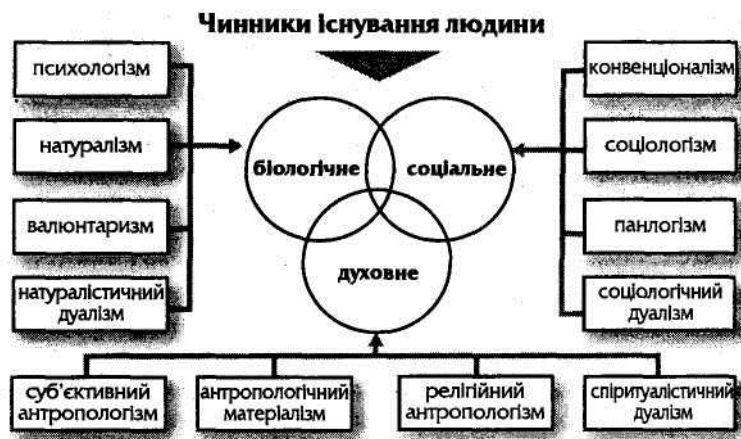

Схема 12.1. Філософські концепції людини не нав'язувати їм один для всіх ідеал.

Натуралізм намагається пояснити сутність людини законами природи (кліматичними умовами, географічним середовищем, біологічними і расовими особливостями). Перебільшення ролі природних чинників притаманне сучасному соціобіологізму. Його сповідують такі відомі вчені, як Нобелівський лауреат *Жан Моно* (Франція), професор Гарвардського університету *Беррес Скіннер*, австрійський фізіолог, лауреат Нобелівської премії *Конрад Лоренц* та багато інших. Удосконалення людини з їх точки зору зводиться до удосконалювання її генетичних основ.

Волюнтаризм. Він проголошує першоосновою людського буття волю. Як філософська концепція волюнтаризм сформувався у *працях Артура Шопенгауера*, який проголошував основою світу ірраціональну волю, недосяжну для пізнання розумом. Його послідовник *Фрідріх Ніцше* твердив, що сутність людини — в нестримній «волі до влади». «Воля до влади» — основа права сильного, найзначніший критерій будь-якого типу поведінки. Саме цим повинна керуватися справжня людина. На цій основі Ніцше обґрунтовує культ надлюдини.

Натуралістичний дуалізм. Сюди відносять релігійні вчення, згідно з якими людина складається з двох рівнів, що забезпечує її існування в різних світах — матеріальному і духовному. Наприклад, у такому вченні як індуїзм душі виступають як самостійні сутності по відношенню до своїх тілесних оболонки. Вони здатні після смерті переходити з однієї оболонки в іншу. Цей перехід (реінкарнація) пов'язується з загальним законом (кармою), який за сукупністю добрих та поганих вчинків визначає майбутню долю людини.

Друга група — соціологізаторські концепції. Вони ігнорують природно-біологічні чинники людського існування, яким відводиться роль лише передумови соціального життя і які не мають ніякого впливу на особливості поведінки, інтелект, творчі здібності, соціальні орієнтації людини. До таких концепцій належать:

Конвенціоналізм. Елементи конвенціоналізму властиві філософії науки, або позитивній філософії. Її прихильники *Карл Поппер*, *Тамас Кун*, *Імре Лакатос*, *Пауль Фейєрабенд* та інші вважають, що вся наука має певний конвенціоналістський характер, тобто характер певного узгодження, договору між вченими. Це стосується і науки про людину. Життя людини і її поведінка обумовлені нормами, які є наслідком конвенції (угоди) між вченими, що довільно приймаються в суспільствах різного типу. Такі норми можна описувати і конструювати, але даремно давати їм порівняльну оцінку.

Соціологізм. Це вульгарно-матеріалістична концепція. Вона, як і попередня, ігнорує природну основу людини. Представники цієї

концепції не помічають її «надсоціальної», духовної сутності. Звідси бере свій початок відома теза про формування «нової людини», згідно з якою за певних соціальних обставин з людини можна «виліпити» будь-що, а вдосконалення людини залежить від вдосконалення суспільства.

Панлогізм. Прихильники цієї концепції вважають, що існує світова логіка, або світовий розум. Закони логіки (мислення) є універсальними закономірностями становлення світу. Людина — це засіб втілення в життя задумів світового розуму. Вища честь для людини — бути свідомим знаряддям для реалізації цієї цілі.

Соціологічний дуалізм. У сучасній антропології варіантом соціологічного дуалізму є вчення *Зигмунда Фрейда*. Людську психіку він розглядає як складне явище, до змісту якого входять несвідоме (сфера витіснених афективних поглядів), передсвідоме (виконує функції «цензури», яка вибірково пропускає у свідомість те, що для неї прийнятне) і свідоме (сфери знань про себе самого і про зовнішнє середовище). Основну ж її «масу» становлять заражені величезною енергією несвідомі психічні імпульси активності людей. Ці динамічні джерела інстинктивного заряду мотиваційної енергії нестримні і аморальні, а також цілком ірраціональні за своєю природою. Саме вони, а не розум, не свідомість є головними стимулами поведінки і діяльності людини в цілому — основний висновок З. Фрейда.

Третя група сучасних концепцій людини — спіритуалізм (лат. від *spiritualis* — духовний). Вона об'єднує погляди, за якими в основі розкриття сутності людини лежить її внутрішній духовний світ (безкорисливий пошук істини, здатність до морального вибору, до переживання прекрасного, до творчості, наявність свободи волі та глибокої самосвідомості), і проголошує первинність індивідуального «Я» як духовного стрижня особистості. До цієї групи належать такі течії

Суб'єктивний антропологізм. Його форми дуже різноманітні. Найбільш впливовим є екзистенціалізм (*Карл Ясперс, Мартін Хайдеггер, Жан-Поль Сартр, Альберт Камю, Габріель Марсель*). Представники екзистенціалізму вважають, що немає заданої людської природи, ніяка зовнішня сила, крім даного індивіда, не може за нього здійснити його перетворення на людину. І саме він несе відповідальність, якщо перетворення на людину реально так і не відбулося. Людина є свого \ роду «проектом», який живе, реалізується або не реалізується, і процес \ набуття людської сутності триває все життя, не втрачаючи гостроти, напруги, драматизму. Вільний вибір індивіда — його доля, відповідальність і його трагедія.

Антропологічний матеріалізм апелює до чуттєвості. Людина -універсальна істота, якій притаманні почуття, розум та воля. І цією

універсальністю вона відрізняється від **інших живих** істот. Важливим для цього вчення є так званий «туїзм», тобто розуміння людини як істоти, пов'язаної з іншою, собі подібною істотою. Людська сутність виражається тільки в спілкуванні, в єдності людини з людиною, в єдності, що лише спирається на реальність відмінності між Я і Ти. Антропологізму бракує історичного погляду на людину. Тому він має абстрактний характер.

Релігійний антропологізм. Його зміст розкривається в таких положеннях. Людина є істота-двійник: вона має в собі і божественний початок, і природне буття, але ні тим, ні другим повністю не визначається. Властивий їй божественний початок звільняє людину від залежності від природи, а природа, у свою чергу, робить людину вільною стосовно божества. Людина дістає свободу тільки ціною повного підкорення Богові. Щастя людини не можливе без віри в Бога. А її призначення — вільне вдосконалення світу на шляху до ідеалу, даного Богом.

Спіритуалістичний дуалізм. Ця концепція трактує людину в космічному розумінні. Людина — засіб космічної еволюції, точка перетину світових струменів. Тільки через космічну еволюцію завдяки низці космічних перетворень людська особистість прилучається до абсолютного буття. Прилучення, на думку прихильників цієї концепції, простежується завдяки наявності в людини особливих надприродних властивостей, завдяки яким стає реальністю спілкування з нібито існуючим світом духів. Космічна еволюція, у свою чергу, функціонує тільки завдяки діянню Бога, і водночас Бог є лише моментом космічної еволюції.

Такий, у цілому, зміст сучасних концепцій людини. Вони містять як позитивні, так і негативні моменти. До *позитивних* слід віднести:

- а) конкретно-наукове спрямування дослідження людини;
- б) об'єктивність наукових досліджень;
- в) доведення принципового значення основних

чинників існування людини.

До *негативних* моментів належать, передусім, однобічність біо-логізаторського, соціологізаторського та спіритуалістичного підходів, які розривають цілісність вивчення людини, що веде до абсо-

г лютизації однієї зі сторін, складових частин людського ества.

Відомо, що людину не можна пізнати, якщо підходити до неї як до автономної складної істоти, яка існує незалежно від природи та суспільства. Вона є і природною, і соціальною, бо є водночас продуктом і природи, і суспільства, їх головною дійовою особою. Завдання полягає в тому, щоб синтезувати позитивний філософський

: досвід дослідження людини.

Як же виникла людина? Звідки вона бере свій початок? Ці питання надзвичайно складні і суперечливі. Незважаючи на досить розгалужену систему досліджень, проблему походження людини, втім, як і виникнення життя на Землі, не можна вважати розв'язаною. Власне кажучи, сьогодні не існує переконливої теорії, що була б підкріплена незаперечними фактами і що могла б пояснити передісторію становлення людства. Міркування з цього приводу можна класифікувати як гіпотези. Найчастіше виокремлюють три гіпотези: релігійну, космічну, еволюційну.

Релігійна (теологічна) гіпотеза походження людини базується на біблійних переказах про створення Богом світу і людини, гріхопадіння Адама і Єви, Всесвітній потоп, про те, що заповідав Бог людям, та регламентацію життєдіяльності людини, яка викладена в заповідях. Звернімо увагу на те, що в Біблії сказано: людина створена «з пороку земного», а це можна прочитати й так вона має земну природу і не занесена на Землю з Космосу.

Космічна гіпотеза походження людини базується на припущенні, що життя принесено на Землю з Космосу, у тому числі в його цивілізованих проявах. Під Космосом мають на увазі Всесвіт, котрий знаходиться за межами нашого планетарного середовища. Різновидом космічної гіпотези є припущення про те, що життя на Землю могло бути занесено космічним пилом через атмосферу, який завдяки сприятливим умовам географії та біології Землі перетворився на сучасні форми живого. Ще є припущення про існування неземних цивілізацій, розвиток яких дозволяє долати космічний простір і час. Вони були на Землі, залишили своїх представників, які згодом перетворились на землян і досягли нинішнього цивілізованого розвитку. Проте всі ці припущення залишаються гіпотезою, бо не мають експериментально-практичного підтвердження.

Еволюційна гіпотеза походження життя та людини з'явилась у другій половині XIX століття. Спочатку *Чарлз Дарвін* (1809 — 1882) зробив опис біологічної передісторії людини, створивши теорію природного відбору. Згідно з цією теорією, під дією природних факторів відбору, внаслідок потреби адаптації до середовища Ношо зарієпз виник як прямий наслідок еволюційного вдосконалення живих істот. *Потім Люїс Морган* (1818—1881) дослідив процес становлення людського суспільства і людини як суспільної істоти. Він дав таку картину поетапного становлення людства:

1) стадія австралопітеків (мавполюдей), здатних до діяльності за допомогою знарядь (2 — 3 млн. років до н. е.);

2) стадія пітекантропів як регулятора початкових виробничих відносин (2 млн. — 200 тис. років до н. е.);

3) стадія неандертальців, яким властиві розвиток мови як засобу обміну інформацією, формування логіко-понятійної форми відображення дійсності (від 200 тис. до 40 тис. років до н. е.);

4) початок стадії людини сучасного типу (кроманьйонця), пов'язаної з розвитком предметної свідомості, родової спільності, приватного господарства.

На основі цих досліджень *Фрідріх Енгельс* (1820 — 1895) обґрунтував теорію походження людини і суспільства. Він довів, що вирішальну роль у цьому процесі відіграла праця як цілеспрямована діяльність. Початкова праця привела до того, що: а) організм предків людини почав пристосовуватися не тільки до умов середовища, а й до трудової діяльності. В процесі тривалого пристосовування організму до виконання трудових операцій у людській істоті з'явилася пряма хода, відбулася диференціація функцій передніх та задніх кінцівок, розвинулися руки, головний мозок; б) праця, яка була спільною діяльністю, обумовила появу та розвиток різних видів спілкування, членороздільної мови як засобу спілкування і передачі трудового та соціального досвіду; в) завдяки трудовій діяльності утворилися виробничі відносини. Люди не можуть виробляти матеріальні блага, не об'єднавшись між собою. На основі виробничих відносин з'являються різноманітні ідеологічні відносини, форми суспільної свідомості і відповідні установи й організації. Це означало, що формувалося людське суспільство. Ця схема задовольняє певною мірою наукову допитливість, хоча, без сумніву, потребує уточнень і є відкритою для нових висновків антропологів, археологів, істориків, інших спеціалістів.

§2 Сутність людини і сенс її життя

Тепер перейдемо до розгляду поняття «сутність людини». Але для того, щоб його розглянути, слід згадати, що таке категорія «сутність» взагалі.

Категорія «сутність» співвідноситься з категорією «явище». Обидві категорії виражають моменти, рівні руху пізнання двох різних, але взаємопов'язаних сторін дійсності. Категорія «явище» відображає зовнішні властивості, процеси, зв'язки предмета, які даються пізнанню безпосередньо у формі живого споглядання. Категорія «сутність» виражає головне, основне, визначальне в предметі, таке, що зумовлено глибинними, необхідними, внутрішніми зв'язками й тенденціями розвитку і пізнається на рівні теоретичного мислення. Сутність завжди виступає як внутрішній зміст явищ, прихований від безпосереднього сприйняття.

Сутність не однозначна. Залежно від глибини пізнання вона може бути першого рівня, другого рівня і т. д. Це положення придатне і для аналізу сутності людини. Процес її пізнання починається з явища, тобто з почуттєвого сприймання конкретних індивідів, реальної життєдіяльності людей. Далі пізнається те загальне, спільне, що обумовлює їх існування й розвиток, тобто сутність.

У людині умовно виокремлюють *сутність п'яти рівнів*. Розглянемо їх. Але перш ніж перейти до характеристики цих рівнів, слід з'ясувати, по-перше, що спільного між людиною як живою істотою і світом, і, по-друге, визначити те головне, що відрізняє людину від тварини.

Спільного між людиною і світом усього живого багато. Але головним є те, що, як для людини, так і для всього живого, вихідним імпульсом їх життєдіяльності є потреба. **Потреба — це становище живого як відкритої складної системи, обумовлене порушенням внутрішньої рівноваги організму, яке спрямовує і збуджує до дій, що відновляють цю рівновагу.** Безумовно, що потреби тварин і людей неоднакові. Потреби тварин, які є суто біологічними, виникають на основі інстинктів і умовних рефлексів і задовольняються предметами, що їх дає природа в готовому вигляді. Потреби генетично обумовлюють активність тварин. Виникнення і задоволення людиною потреб має більш складний характер. Завдяки свідомості людина «висвічує» об'єкт потреби, від емоційного моменту відбувається перехід до раціонального — пошуку шляхів реалізації потягу, розв'язання суперечності між наявними і необхідними умовами життєдіяльності. Ця суперечність розв'язується через цілеспрямовану діяльність.

Слід підкреслити, що людська діяльність не тотожна активності біологічних систем. Активність є відображенням біологічної еволюції і функцією певних нервово-психічних систем організму, тобто біологічна активність однозначно детермінована генами, інстинктами, рефлексами (міграція птахів, полювання хижаків). Діяльності людини притаманний творчий характер, пошук більш могутніх та ефективних шляхів досягнення цілей, задоволення своїх потреб.

Людська діяльність — це:

- 1) принципово новий, властивий тільки людині спосіб взаємодії з природним середовищем, який полягає у створенні людиною умов свого існування у зв'язку з тим, що вона не знаходить їх готувими у природі;
- 2) особливий спосіб існування та розвитку самої людини, її життєвих сил і здібностей;
- 3) це особлива властивість і здатність людини, специфічний вид і форма її життєвої активності, що істотно відрізняється від усіх про⁴

цесів тим, що доцільно змінює й перетворює світ на основі освоєння та розвитку наявних форм культури.

Таким чином, людську діяльність можна визначити так **діяльність — це суттєва визначеність способу буття людини у світі, здатність її вносити в дійсність зміни, опосередковані ідеальним.** Людська діяльність, як і активність тварини, здійснюється заради потреби. Потреба і діяльність — це те, що зближує людину зі світом живого. Саме в цьому полягає сутність людини як сутність першого порядку. Людина, як жива істота, частина природи, задовольняє свої потреби за рахунок природного середовища. Це можна показати наочно. Так Пж. —»Д -»ї — потреба життєва (Пж) задовольняється діяльністю (Д.), що породжує нову потребу (П.) (схема 12.2).

На цій «формулі» базуватимуться наші подальші міркування. Річ у тім, що, хоч би яких висот досягла людина, її життєдіяльність у най-загальнішому вигляді завжди знаходитиме свій вияв у діяльності.

Сутність людини першого рівня не розкриває специфіки її життєдіяльності, її якісної відмінності від життєдіяльності тварин. Нам же необхідно встановити межу, за якою людина стає власне людиною. Початком переходу від тварини до людини деякі вчені вважають виготовлення найпростіших знарядь праці. Але безпосередньо важко погодитися з цією точкою зору, оскільки у тварин можна спостерігати елементи примітивної праці. Де ж тоді це начало? Справжнім людським началом слід вважати перетворення праці на головну умову буття людини, коли праця стає особливою потребою, без задоволення якої неможливе саме життя. Таке розуміння праці характерне для багатьох філософських систем, зокрема для матеріалістичної традиції. Так, Фрідріх Енгельс у своєму творі «Роль праці в процесі перетворення мавпи в людину» зробив висновок у межах теорії антропосоціогенезу про те, що певною мірою «праця створила людину». Пряме ходіння змінило анатомію передлюдини, звільнило від ходіння передні кінцівки, внаслідок чого вона могла з їх допомогою поступово, крок за кроком, виготовляти знаряддя праці, тобто праця для людини стала джерелом і засобом виокремлення з природи. Людина свої потреби почала задовольняти не шляхом пристосування до природи як тварина, а через матеріально-виробничу діяльність. Під впливом нового способу життєдіяльності відбувається зміна, оприлюднення потреб. Навіть біологічні потреби людини (в їжі, воді тощо) докорінно відрізняються за способом задоволення від відповідних потреб тварин.

Отже, можна зробити висновок, що людина — істота діяльна, бо вона виготовляє засоби для існування, а це характеризує її як істоту більш глибокого рівня порівняно з іншими. Таким чином, сутність

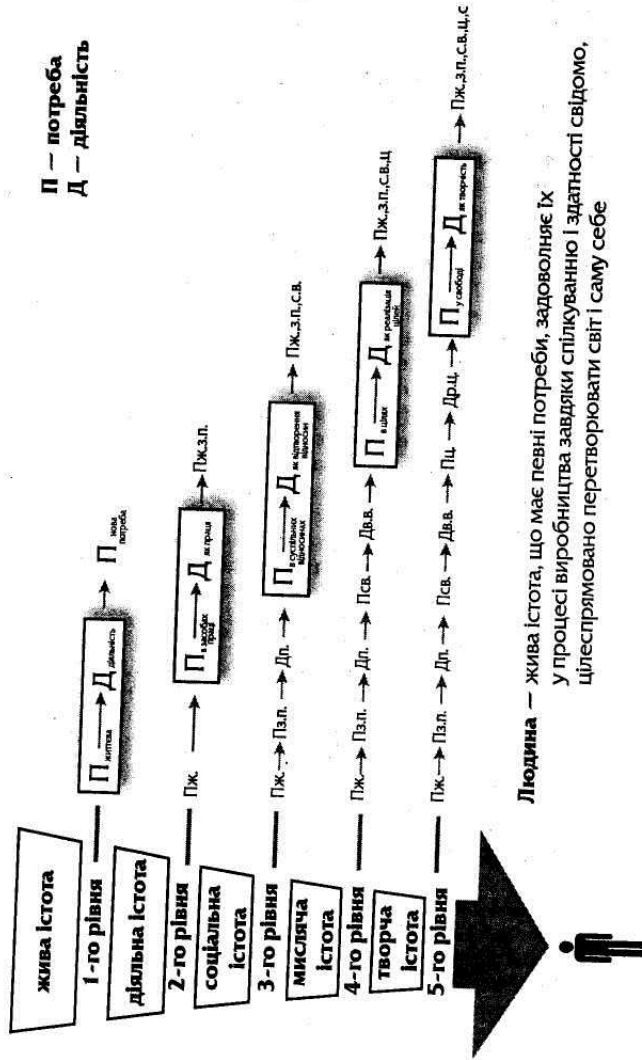
людини другого рівня полягає в тому, що потреба життєва опосередковується потребою в знаряддях праці (Пз. п.), а потребу в знаряддях праці можна задовольнити тільки через діяльність як працю (Дп.). Але праця, що виникла як наслідок та засіб, перетворюється на причину для відтворення нової потреби. А ця нова потреба об'єднує в собі й удосконалює життєву потребу і потребу в новому знарядді праці. (На схемі: Пж. —> Пз.п. -> Дп. —>Пж., з.п.) В сутності людини другого порядку акцентується увага на тому, що людина — діяльна істота, адже вона виготовляє засоби для існування.

Ми встановили, що людина — не тільки жива, а й діяльна істота. Однак сутність людини полягає і в тому, що її праця потребує праці інших людей. Люди можуть здійснювати виробництво тільки спільно, вступаючи в якісно нові, порівняно з тваринним світом, взаємозв'язки і зв'язки з природою. Визначальними в системі суспільних відносин є виробничі відносини. Але крім них до цієї системи входять ще, наприклад, шлюбно-сімейні, побутові, міжособові, між особою і суспільством та багато інших відносин. Через суспільні відносини налагоджуються і осмислюються необхідні для діяльності зв'язки, обмін інформацією, фіксація набутого досвіду, передача його від покоління до покоління. Вступаючи в суспільні відносини, люди, як фізично, так і духовно, творять одне одного, тобто формують і відтворюють якісну своєрідність свого життя як суспільного. Завдяки суспільним відносинам відбувається взаємовплив і взаємодія індивідів, виявляється і формується спільність поглядів, думок, настроїв, досягається взаєморозуміння, здійснюється передача і засвоєння звичок, з'являється згуртованість і солідарність. Без цих відносин людина просто не може існувати. Тому для людини важливо не тільки задовольнити життєві потреби, але й мати систему суспільних відносин. Відтворення цих відносин згодом стає особливою потребою життєдіяльності людей і перетворюється на відносно самостійну сферу життєдіяльності.

Виходячи із сказаного, можна зробити висновок, що виникнення і розвиток суспільних відносин великою мірою впливають на формування людини. А це дає нам право стверджувати, що становлення людини ніби поглиблюється від сутності другого до сутності третього рівня. Умовно цей процес можна сформулювати такою потребою життєвою, опосередкована потребою в знаряддях праці і діяльністю як праця, обумовлює потребу в суспільних відносинах (Псв.) і діяльністю по їх відтворюванню (Дв.в.), а це веде до народження нової потреби, яка включає потреби життєві, потреби в знаряддях праці і суспільних відносинах. (На схемі: Пж. -> Пз.п. -> Дп -> Псв. -> Дв.в. —> Пж., з.п., с.в.) З цього витікає: людина — суспільна істота, яка спілкується з подібними собі істотами.

Сутність людини

Людина – жива істота, що має певні потреби, задовольняє їх у процесі виробництва завдяки спілкуванню і здатності свідомо, цілеспрямовано перетворювати світ і саму себе

Схема 1.2.2. Сутність людини

Отже, ми встановили, що людина — діяльна, суспільна істота. Але і цього мало для розкриття її сутності. Необхідно звернути увагу ще на таку обставину. Поява матеріального виробництва й системи суспільних відносин обумовила потребу в новому типі поведінки. Поведінка — це зовнішній вияв діяльності, система дій біологічного індивіда, спрямована на підтримання свого існування (схема 12.3).

Тваринний тип поведінки характеризується тим, що потреби задовольняються тут шляхом пристосування до природи і збирання продуктів природи, які базуються на системі умовних і безумовних рефлексів, інстинктів. Тварини взаємодіють з природним середовищем прямо, не опосередковано. Для людини такий тип поведінки став недостатнім ось чому. Відносини людини з природою і задоволення її життєдіяльності опосередковані соціальними умовами, тобто процесом виробництва і системою суспільних відносин. За їх допомогою людина не пристосовується до середовища, а перетворює його. Ускладнення взаємозв'язків між суспільством і природою викликало необхідність усвідомлення людиною опосередкування своєї життєдіяльності соціальними умовами життя. З'являється мова як засіб спілкування з іншими людьми.

Залежність життєдіяльності людини від соціальних умов викликала до життя такий феномен, як інтерес (від *лат. рbаїпотепоп* — те, що має значення). **Інтерес** — це спосіб ставлення людини до необхідних умов її існування і розвитку, що виражається

Схема 123- Типові поведінки

в прагненні створювати і використовувати ці умови. Якщо потреби орієнтують людину на об'єкт її задоволення, то інтерес орієнтує її на ті умови, що забезпечують можливість пошуку об'єкта і визначають спосіб задоволення потреби.

Усвідомлення людьми свого ставлення до природи й соціальних умов життя крізь призму інтересів знаходить своє вираження в цілях. **Ціль — це ідеалізована потреба людини, яка знайшла свій предмет; це такий суб'єктивний образ предмета діяльності, в ідеальній формі якого передбачається результат діяльності людини.** Цілі формуються на базі сукупного досвіду людства і підіймаються до вищих форм свого прояву у вигляді соціальних, етичних, естетичних та інших ідеалів. Здатність до цілеспрямування — специфічно людська здатність, яка становить кардинальну характеристику свідомості. Цілепокладання й реалізація цілей набувають відносно самостійної сфери життєдіяльності, сфери, яка, з одного боку, постає як результат попередньої життєдіяльності, а з другого — як його передумова. На цій основі можна зробити висновок, що сутність людини четвертого рівня полягає в тому, що її життєдіяльність є процесом свідомої, доцільної діяльності, спрямованої на усвідомлення індивідом свого ставлення до світу й до себе, на пізнання та перетворення світу, для забезпечення свого існування; процесом, в якому відтворення і виробництво нових цілей стає особливою соціальною потребою. Цей порядок сутності людини проявляє себе в діалектиці потреб, в цілях (Пц.) і діяльності у її реалізації (Др.ц.). А покладена нова потреба включає всі попередні. (На схемі: Пж. -> Пз.п. -> Дп. -> Пс.в. — >>Дв.в. -> Пц. —>> Др.ц. -> Пж., з.п., с.в., ц.) У сутності людини четвертого рівня акцентується увага на тому, що людина — мисляча істота, бо свідомо ставиться до свого буття, пізнає світ.

Але людська думка не тільки відображає безпосередньо існуюче, а може і відриватися від нього. У свідомості людини виникають і вірні, і ймовірні уявлення. Думка рухається як по готових шаблонах, так і прокладає нові шляхи, руйнуючи старі норми. Їй притаманна здатність до новаторства, творчості. Творча активність свідомості тісно пов'язана з такою категорією, як «свобода» — здатність приймати рішення в межах можливого. Творчості не може бути там, де прояви свободи записані. Свідомо вільна діяльність — це спосіб самореалізації людини. Свобода розширює можливості творчого впливу на навколишній світ і на самого себе. Це положення приводить нас до розуміння сутності людини п'ятого рівня. На цьому рівні в людини з'являється нова потреба — потреба у свободі та творчій діяльності.

Отже, сутність людини п'ятого рівня полягає в тому, що її життєдіяльність стає процесом вільного творчого впливу на навколишній

світ і на саму людину для забезпечення свого існування, функціонування і розвитку; процесом, у якому потреба свободи (Пс.) — необхідна умова життєдіяльності. Цей процес реалізується в діалектиці свободи й творчої діяльності (Дт). Попередня діалектика потреб та діяльності обумовлює потреби у свободі і діяльності як творчості. А це веде до народження нової потреби, яка об'єднує в собі всі попередні (На схемі: Пж. —> Пз.п. —> Дп. —> Пс.в. —> Дв.в. —> Пц. —> Др.ц. —> Пс.

—> Дт. —> Пж., з.п., с.в., ц., с).

Таким чином, ми розглянули в людині сутність п'яти рівнів. Вони являють собою різні сторони єдиного пов'язаного між собою процесу. У своїй єдності вони характеризують людину як внутрішню структуровану цілісну систему, яка становить основу її буття й визначає якісні відмінності від усього живого. Отже, **людина — це жива істота, яка має певні потреби, задовольняє їх у процесі виробництва завдяки спілкуванню і здатності свідомо, цілеспрямовано перетворювати світ, саму себе.**

Важливим аспектом філософського осмислення людини є врахування її природного руху по замкненому колу: народження — життя — смерть. З давніх-давен людина намагалась якось досягнути цей вічний кругообіг життя. У чому смисл природного процесу народження, розвитку, зрілості, старіння і смерті як людини, так і будь-якого іншого організму? Це питання виникає як намагання виправдати свою присутність на землі, свою долю й призначення. Знайшовши таке виправдання, людина може змиритися з думкою про скінченність індивідуального буття. Таємниця людського існування полягає не втім, щоб тільки жити (існувати), а й у тім, як і для чого (чи для кого) жити.

Отже: *в чому полягає сенс життя?*

Сенс життя — це поняття, яке відбиває постійне прагнення людини співвідносити свої вчинки з системою суспільних цінностей, з вищим благом, щоб у такий спосіб діставати можливість виправдовувати себе у своїх власних очах, в очах інших людей чи перед якимось авторитетом, Богом. Іншими словами — це пояснення собі й іншим, для чого ти живеш.

Сенс життя кожної людини унікальний і неповторний, як і її життя. Людина завжди вільна у виборі сенсу і в його реалізації. Але свободу не можна ототожнювати зі свавіллям. Її слід сприймати з точки зору відповідальності. Людина відповідає за вірно знайдений і реалізований сенс свого життя, життєвих ситуацій, що в них вона ; потрапляє. Людина повинна йти за своїм покликанням, у якому / життя набуває сенсу. Відчуті і знайти своє покликання їй допома- / гає самопізнання, відповідальність за реалізацію свого призначен- ;

ня, що на землі допомагає узгодити універсальні життєві цінності з конкретними життєвими ситуаціями.

З точки зору змісту вищого блага вирізняють такі типи обґрунтування життя (схема 13-4): гедонізм, аскетизм, евдемонізм, корпоративізм, прагматизм, перфекціоналізм, гуманізм.

Представники *гедонізму* метою життя людини і її вищим благом вважають насолоду. Представники *аскетизму* сенс життя вбачають у крайньому обмеженні потреб людини, самозреченні, у відмові її від життєвих благ і насолод з метою самовдосконалення або досягнення морального чи релігійного ідеалу. В основі *евдемонізму* лежить прагнення людини до щастя, що є головною метою життя. *Корпоративізм* сповідує груповий егоїзм, що вбачає сенс життя в належності до обмеженої спільноти, для якої головне — приватні інтереси. *Прагматизм* виражає прагнення людини до вигоди, блага. *Перфекціоналізм* пов'язує сенс життя з особистим самовдосконаленням, навіть коли воно здійснюється за рахунок інтересів інших людей. Представники *гуманізму* спрямовують свої зусилля на утвердження гідності й розуму людини, її прав на земне щастя, вільний вияв природних людських почуттів і здібностей.

З точки зору здійснення задуму життя виокремлюють: оптимізм, скептицизм, песимізм. І не існує ситуацій, що

Схема 124- Типи обґрунтування сенсу життя були б дійсно позбав-

лені сенсу — навіть самогубець вірить у сенс коли не життя, то смерті. Життя і смерть, любов і егоцентризм, етика і аморальність, осмисленість і абсурд, нігілізм і самопожертва — ці протилежні, але взаємопов'язані «абсолюти» людського буття явно чи опосередковано детермінують вибір людиною самої себе.

Схематично і досить умовно можна окреслити такі *варіанти* вирішення проблеми сенсу життя в історії людської культури.

1. *Сенс життя споконвічно існує в глибинах самого життя.* Для цього варіанта характерне релігійне тлумачення життя. Єдине, що робить осмисленим життя і має для людини абсолютний сенс, є не що інше, як активна співучасть у Боголюдському житті. Не перероблення світу на основах добра, а вирощування в собі субстанціального добра, зусилля жити з Христом і у Христі. Бог створив людину за своїм образом і подобою. І ми своїм життям повинні проявити його, бо емпіричне життя світу, як писав *Семен Франк*, безглузде, як безладно вирвані з книги сторінки.

2. *Сенс життя перебуває за межами життя.* Його можна назвати «життям заради інших людей». Для людини життя стає осмисленим, коли вона служить інтересам родини, нації, суспільства, коли вона живе заради щастя прийдешніх поколінь. Їй небайдуже, що вона залишить після себе. Недаремно прожити життя — це і продовжитися у своїх нащадках, і передати їм результати своєї матеріальної і духовної діяльності. Але на цьому шляху існує небезпека опинитися в ситуації, коли все твоє неповторне життя перетворюється на засіб для створення якоїсь ідеї чи ідеалу (це може бути ідея комунізму, «світлого майбутнього» тощо). Якщо така позиція не пов'язана з духовною еволюцією людської особистості, людина стає на шлях фанатизму (історія знає безліч варіантів і класового, і національного, і релігійного фанатизму).

3- *Сенс життя створюється самим суб'єктом.* Цей варіант можна розуміти як «життя заради життя». Його фундатором був давньогрецький філософ *Епікур*. Жити потрібно так, вважає філософ, щоб насолоджуватися життям, отримувати задоволення від життєвих благ і не думати про смерть. Цінність епікурейської позиції полягає в тому, що вона застерігає нас від ситуації, за якої пошук сенсу життя відсуває на другий план саме життя. Життя саме по собі є цінністю, рідкісним дарунком, і людині до нього слід ставитися з вдячністю і любов'ю. Адже їй дана можливість переживати неповторність власного існування в усіх його проявах -- від радощів, злетів і перемог до падіння, відчаю і страждань. Разом з тим, епікурейське ставлення до життя, якщо воно позбавлене відповідальності за цей дарунок, і

утверджує в людині егоїстичну позицію «життя заради себе» і веде до втрати відчуття його повноцінності.

Об'єктивна логіка розвитку майбутньої цивілізації передбачає подальший соціальний, духовний прогрес людини, утвердження більш гідного людини гуманного смислу буття. Німецько-французький мислитель *Альберт Швейцер* (1875 — 1965) неодноразово наголошував: «Завдання сучасників — досягнути справжньої доброти, жити в згоді з самим собою. Тільки перемога гуманного світогляду над антигуманним дасть нам можливість з надією дивитися в майбутнє».

Висновки

1. Філософське пізнання має гуманістичну спрямованість, тобто головним предметом філософських роздумів є людина і її існування у світі. Усі філософські проблеми, хоч би якими абстрактними вони здавалися, так чи інакше пов'язані з проблемою людини. Не випадково І. Кант питання «що таке людина?» формулює як основне питання філософії.

2. Людина — це біосоціальна єдність, у якій через соціальне, біологічне й духовне реалізується людське, що знаходить свій вияв у психологічному, моральному, релігійному, політичному. Всі ці форми вияву людського ества співіснують у органічній єдності, взаємодії, взаємопроникненні.

3- Людина — це така істота, яка своєю діяльністю створює власну історію, в процесі чого формується, змінюється й розвивається її сутність. Тобто сутність людини не є історично незмінною. Вона розвивається разом з розвитком людини, людства, акумулюючи в собі зміст людського, зміст культури, соціальних цінностей.

4. Людина — єдина істота, яка усвідомлює свою смертність. З цим пов'язане питання про зміст і мету життя, роздуми над яким є для багатьох вихідним пунктом у виробленні «лінії життя».

Контрольні питання

1. Що таке комплексне людинознавство і яка роль філософії в його становленні?
- 2- Які ви знаєте основні риси панівного розуміння людини в епохи античності, середньовіччя і Нового часу?
3. Які сучасні концепції людини вам відомі?
4. Як ви ставитесь до положення Біблії: «І створив Господь Бог людину з праху земного та вдихнув в обличчя її дихання життя, і стала людина душею живою»? Наскільки воно збігається з концепцією антропосоціогенезу?

5. Що таке антропосоціогенез?
6. У чому полягає сутність і призначення людини?
7. Як співвідносяться в людині природне, суспільне і духовне начала?
8. Поясніть відомі положення про те, що людина одночасно об'єкт і суб'єкт історичного процесу.
9. Чому людину слід розглядати як цілісне явище? У чому виражається її цілісність?
10. Чи можливо виробити завершене, вичерпне уявлення про людину?
11. Деякі високоорганізовані тварини використовують предмети як знаряддя праці і в них спостерігаються інстинктивні форми трудової діяльності. В чому ж тоді різниця між тваринами і людиною?
12. У чому знаходить свій вияв роль потреб та інтересів особистості для її діяльності?
- 13- Як співвідносяться поняття «діяльність» та «активність»?
14. Що таке «соціалізація»?
15. У чому полягає значення міркувань про смерть?

Розділ 13

Особистість і суспільство

Складовою частиною філософської проблеми людини є проблема Особистості і її взаємозв'язку із суспільством. Це зумовлено тим, що проблему людини неможливо розглядати у відриві від соціально-політичних, економічних, культурно-інформативних сенсів її існування. Адже без гармонізації відносин у системі людина — суспільство — держава важко говорити про можливість виживання не тільки окремого індивіда, але і суспільства в цілому. Тим більше, що, розглядаючи людину у взаємозв'язку із суспільним середовищем, слід не тільки акцентувати увагу на сутності людини як такої, а й виходити із взаємовпливу суспільства на особистість і особистості на суспільство. Важливою проблемою є і діалектика волі й відповідальності особистості в суспільному розвитку, їхня взаємна обумовленість. Така постановка питання дозволить розкрити природу людини ще під одним кутом зору.

Поняття «людина», «індивід», «індивідуальність», «особистість» і їхній взаємозв'язок

Для того щоб визначити місце людини в сучасному світі, а також з'ясувати обумовленість у системі «особистість — суспільство», необхідно зупинитися на деяких загальних визначеннях, що характеризують людину з різних боків.

Людина, як про те вже йшлося в попередньому розділі, має біо-соціальну природу. З одного боку, це жива істота з притаманними їй загальними рисами, що властиві людському роду. З другого боку, в онтологічному аспекті, людина — істота соціальна, яка розкриває свої сутнісні риси саме в колективі, у процесі спілкування. За допомогою цілеспрямованої діяльності (праця), комунікації (мова), системи оцінки (критика) і самооцінки (самокритика) людина стає «суспільною твариною», унікальним представником біосфери, що створила, на думку Володимира Вернадського, своє власне середовище існування — ноосферу. Таким чином, **людина — жива істота, яка має певні потреби, задовольняє їх у процесі вироб-**

ництва завдяки спілкуванню і здатності свідомо, цілеспрямовано перетворювати світ і саму себе.

Однак, з'ясувавши багатоаспектність природи людини, не можна відповісти на запитання, чому люди, які належать до єдиної етнічної спільноти, відрізняються один від одного, чому одні люди — відомі всій країні, а про існування інших знає тільки обмежене коло. Інакше кажучи, для відображення всіх аспектів людської особистості, виходячи з того, що вона є багатогранною, використовуються різні якісні характеристики. Це такі поняття, як індивід, індивідуальність, особистість (схема 13-1).

Розглянемо ці поняття більш детально. Значенням містком від біологічного (людина) до соціального (особистість, індивідуальність) є поняття **індивід** (від. лат. *individuum* — неподільне). Під поняттям «індивід», як правило, мають на увазі конкретну людину. Поряд із загальними рисами, які притаманні всьому людському роду, «індивід» має свої особисті якості, завдяки яким він відрізняється від інших. Тут і фізичні дані (зріст, колір очей, шкіри, волосся, особливості будови тіла), і природні задатки, і особливості його мислення і психіки (властивості пам'яті, уяви, темпераменту, характеру), а також специфічні потреби й інтереси. У цьому розумінні ми

говоримо про індивідуальність людини. Отже, **індивід — це окремо взятий представник людського роду із властивими йому неповторними індивідуальними рисами.**

Поняття «індивід» тісно пов'язане з поняттям індивідуальність. Воно, як правило, **означає сукупність властивостей, здібностей, особливостей і досвіду особистості, що відрізняють даного індивіда від багатьох інших.** Ця неповторність впливає із сукупності відносин конкретної людини із світом природи, суспільством, іншими людьми і залежить від її життєвої позиції, характеру діяльності і рівня оригінальності. Індивідуальні відтінки має усвідомлена діяльність людини, зокрема її судження, вчинки, культурні потреби.

І хоча вони не дуже відрізняються від тих, що притаманні й іншим людям, представникам однієї і тієї ж соціальної групи, однак в індивідуальності є щось своє, притаманне тільки їй. Наприклад, одна людина сприймає звістку про певну подію в суспільстві спокійно, друга—з посмішкою, а третя — з цинізмом. Таким чином, на відміну від індивіда, який характеризується одиничністю, індивідуальність відрізняється своєю особливістю.

Наступний, більш високий ступінь характеристики суспільних властивостей людини, — поняття «особистість». **Особистість — це найвищий ступінь духовного розвитку людини, що являє собою стійку сукупність соціально вагомих якостей, які характеризують індивіда як унікальну суб'єктивність, здатну освоювати і змінювати світ.** Інакше кажучи, кожна особистість — людина, але не кожна людина є особистістю. Людським індивідом народжуються, а особистістю стають. Нічого образливого для людей у цьому висловлюванні немає і використовується воно лише для того, щоб у дуже короткій формі розкрити ступінь суспільної різниці між людиною й особистістю. На відміну від індивіда й індивідуальності, сутність яких формується переважно на основі біологічної природи людини, сутність особистості спирається головним чином на її соціальні якості. Поняття «особистість» містить сукупність усіх соціальних ролей даної людини, усіх суспільних відносин, найважливішими серед яких є ставлення до громадського обов'язку, а також до установок суспільної моралі.

Особистість, таким чином, являє собою системну якість. Її індивід набуває у своїй практичній діяльності, зокрема в роботі й у спілкуванні з іншими людьми. Індивід тільки тоді стає особистістю, коли він задіяний у суспільних відносинах, у спілкуванні з людьми. Тому поняття «особистість» слід розкривати через практичну діяльність, бо саме вона є основою формування і розвитку особистості. Що повніше ми вивчаємо

спілкування між людьми, міжособистісні відносини, то глибше пізнаємо суть і структуру кожного, хто вступає в ці відносини. Отже, основу особистості становить стійка система суспільно-вагомих рис, що знаходять свій вияв в активній участі в суспільно-економічному і культурному житті суспільства і можливості певного впливу на події, які відбуваються в суспільстві, а іноді й у світі.

Таке розуміння особистості свідчить про складну внутрішню структуру цього феномена, що має в собі фізичну, соціальну і духовну складові (схема 13.2).

Фізична складова особистості — це тіло або тілесна організація людини, найбільш стійкий компонент особистості, заснований на тілесних властивостях і самовідчуттях. До фізичної складової особистості також часто відносять одяг і домашнє вогнище, що є важливою характеристикою сутності особистості. Недаремно з цього приводу говориться в прислів'ї, що «людину зустрічають по одягу». До компонентів фізичної складової особистості можна також віднести все те, що зроблено її руками, а також інтелектом — побутові прикраси, колекції, рукописи, листи і т. д.

Соціальна структура особистості формується в процесі спілкування людей, починаючи з первинних форм спілкування матері і дитини. По суті, вона являє собою систему соціальних ролей людини в різних групах, частиною яких вона є. Існує теорія соціальних ролей американського соціолога *Толкотта Парсонса*. Відповідно до цієї теорії кожна особистість у системі відносин відіграє певну роль: батька, керівника, підлеглого, сина, чоловіка і т. д. Усі форми самоутвердження в професійній, суспільній діяльності, дружбі, любові, суперництві формують соціальну структуру особистості.

Духовна складова особистості являє собою той невидимий стрижень, ядро нашого «Я», на якому базується вся структура особистості людини. Це внутрішні, духовні стани, що відбивають спрямованість особистості до певних цінностей і ідеалів. Духовність людини не є чимось зовнішнім, її не можна придбати шляхом освіти чи наслідуван

як інтенсивне духовне життя (мудреців, учених, діячів літератури і мистецтва) ставало запорукою не тільки фізичного виживання, але й активного довголіття.

Названі компоненти особистості утворюють цілісну систему, і кожен з цих компонентів на різних етапах життя людини набуває домінуючого значення.

Людина не народжується особистістю, вона нею стає в ході свого індивідуального розвитку шляхом засвоєння досвіду і ціннісних орієнтацій суспільства, у якому вона живе, і це становлення і розвиток є для неї найважливішою проблемою.

Процес становлення особистості обумовлений як біологічними особливостями людини, так і соціальним середовищем. На думку деяких вчених, розумові здібності людини на 70 — 80 відсотків детерміновані *біологічними особливостями людини*, тобто генетично. Так, у роду Баха було 16 композиторів і 29 професійних музикантів, а Олександр Пушкін і Лев Толстой є родичами. Дослідниками встановлено, що прабабуся Пушкіна і прапрабабуся Толстого були рідними сестрами. Таких прикладів генетичного впливу на формування особистості можна навести безліч. При цьому важливе місце в процесі соціалізації відіграє виховання, приклад батьків, а також власна наполегливість у розвитку природних задатків. Водночас важливою умовою для реалізації людиною своїх здібностей і якостей особистості є її потрібність суспільству. На жаль, в історії ми часто спостерігаємо ефект незадіяності, коли рівень розвитку особистості значно вищий за рівень розвитку суспільства в цілому.

Ще одним важливим фактором, що має істотний вплив на формування особистості, є *соціальне середовище*. Соціальне середовище — це сукупність економічних, політичних, духовних, інформаційних умов, у яких відбувається життєдіяльність людини. Це не тільки саме суспільство, його соціальна структура, але й родина, колективи, групи спілкування (сусіди, друзі), які впливають на розвиток особистості і формують своєрідність її духовного світу.

Важливим компонентом соціального середовища є тип політичної системи суспільства, у якому формується особистість. Відомо, що відкрите, демократичне суспільство, у якому відносини між особистістю і суспільством відбуваються на засадах соціального партнерства і взаємоповаги, більш придатне для розвитку особистості і розкриття всіх її здібностей, ніж закриті, тоталітарне (авторитарне), у якому відносини в системі «особистість — суспільство» деформовані. Так, наприклад, якщо в США роблять ставку на ініціативних людей і практикують модель інтересу у взаєминах влади й особистості, то в СРСР цінувалися насамперед виконавські якості,

слухняність і відпрацьовувалася модель примусу на рівні влада -особистість. Тому не дивно, що в змаганні цих двох протилежних соціальних систем більш життєздатною виявилася демократична модель США. Таким чином, особистість формується під впливом середовища на основі своїх індивідуальних біологічних задатків.

Важливим питанням для розуміння проблеми особистості є питання про **типологію особистостей**. Існує ціла низка типологій, що беруть за основу певний критерій, серед яких: налаштованість особистості на соціальні ролі, соціальні фактори, психоенергетичні якості особистості, цивілізаційні особливості суспільства і ряд інших (схема 13-3).

Німецький філософ, психолог *Едуард Шпрангер* (1882 — 1963) залежно від **налаштованості особистості на соціально-рольові відносини** виокремив кілька типів особистості, що простежуються на всьому історичному шляху розвитку людства: теоретичний, економічний (прагматичний), естетичний, соціальний, політичний,

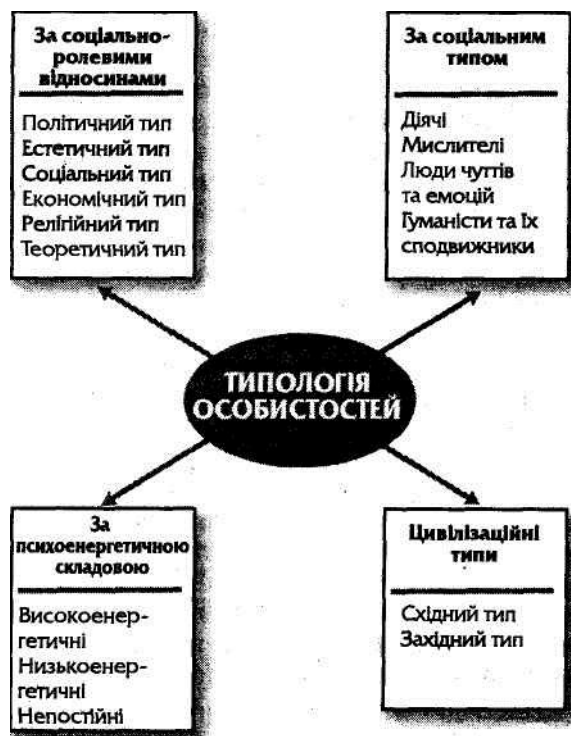

Схема 133- Типологія особистостей

релігійний.

Політичний тип особистості — вбирає в себе прагнення до панування, до розподілу соціальних ролей, здійснюваного через пряме нав'язування свого нормативного поля чи думки іншим особистостям.

Естетичний тип тяжіє до нерольової діяльності. Спілкування для нього — засіб самовираження. Однак індивідуалізм естетичної особистості може часом призвести до закріплення власного світовідчуття в знаково-рольовій формі.

Соціальний тип особистості ґрунтується на установці, відповідно до якої спілкування є формою самовіддачі, розчинення себе в іншому. Любов — основна форма життя соціальної людини. Цей тип не визнає нормативних рамок власної активності, однак, залежно від об'єкта любові (окрема людина, родина, група, людство), може бути схильний до патріархально-рольової або анархічної поведінки, оскільки входження в об'єкт любові для соціальної особистості означає безумовне прийняття усіх форм її життєдіяльності.

Основою для виокремлення *економічного типу* особистості є її прагматична орієнтація, оскільки рольова поведінка для економічної особистості є необхідною умовою досягнення користі.

Для *релігійного типу* особистості головне є спілкування з Абсолютом, Богом, у якому зливаються два типи особистісної активності, два типи спілкування, роль перетворюється на покликання.

Теоретичний тип особистості втілює всепоглинаючу пристрасть до пізнання, йому не властива умовнорольова діяльність. Теоретичний тип особистості далекий від входження, трансцендування, що характерно для екзистенціальної форми особистісної активності. Теоретична особистість може лише перетворити обидва способи на об'єкт дослідження.

На думку російського дослідника *Леоніда Жарова*, можна виокремити кілька великих **соціальних типів особистості**—діячі, мислителі, люди почуттів і емоцій, гуманісти і сподвижники.

До першого соціального типу особистості — *діячів* — він відносить: мисливців і рибалок, воїнів і ремісників, робітників і інженерів, педагогів і медиків, менеджерів і т. д. Для таких особистостей головне — активна дія, зміна світу і себе самого разом з ним.

До другого соціального типу особистості

належать мислителі.

Мислителі — це люди, які, за словами Піфагора, приходять у світ не для того, щоб змагатися і торгувати, а для того, щоб дивитися і міркувати. Образ мудреця, мислителя, що втілював традиції роду і його історичну пам'ять, завжди мав у народі авторитет.

До третього соціального типу особистостей належать люди *почуттів і емоцій*. Це, насамперед, діячі літератури і мистецтва, гені-

альні прозріння яких найчастіше випереджають найсміливіші прогнози і пророкування мудреців.

Четвертий соціальний тип, за даною класифікацією,—*гуманісти і сподвижники*, для яких характерне загострене почуття жалю, вони здатні полегшувати душевні і тілесні страждання інших людей, їхня сила — у вірі у своє призначення, у любові до людей і до усього живого, в активному творенні добра.

Особистостей типологізують і за таким критерієм як **психо-енергетична складова**. Відповідно до цієї типології, запропонованої *Петром Ганнушкіним* (1875—1933), виокремлюються такі особистісні психотипи.

1. Високоенергетичні (агресивні):

епілептоїдний (домінує прагнення до порядку);

паранойяльний (гранично виражена

цілеспрямованість);

гіпертимний (переважає підвищений настрій,

товариськість);

істероїдний (має виражену демонстративність поведінки).

2. Низькоенергетичні:

шизоцний (зануреність у свій внутрішній світ,

нетовариськість);

психостеноїдний (явно виражена невпевненість у собі);

гіпотимний (переважає знижений настрій);

сензитивний (характерна підвищена чутливість).

3-Непостійні типи:

циклоїдний (характеризується періодичною зміною настрою);

конформний (домінує залежність від соціального оточення, прагнення пристосуватися до нього).

Таким чином, ця класифікація бере за основу певні психічні конструкції, енергетичний потенціал людини, які активно впливають на поведінку особистості, її настрій і особливості духовного світу.

Розглядаючи типи особистості, не можна не враховувати **ментальні особливості «західної» і «східної» людини**, що, у свою чергу, можуть стати основою для типології особистості. У *європейській моделі* особистість у різних ситуаціях зберігає свій «стрижень», бо це певна цілісність. Для *східної моделі* особистості ключовими поняттями є обов'язок і повага до традицій. Європеєць наділений схильністю стати помітним і завоювати навколишній світ, а східна людина прагне злитися з природою, усвідомлює себе її невід'ємною частиною.

Роблячи висновки, слід зазначити, що в реальному житті поняття «індивід», «індивідуальність» і «особистість» взаємозалежні, внутрішньо єдині. Тому, коли ми говоримо про особистість, маємо на увазі особу-індивідуальність, тобто таку структуру поведінки одиничного учасника, для якої водночас характерні самостійність і самотність, відповідальність і обдарованість, свідомість і різнобічність.

На сучасному етапі Україна здійснює перехід до демократичного суспільства і відповідно до Конституції нашої держави людина є найвищою цінністю і метою розвитку. Тож виникає необхідність зрозуміти і проаналізувати типи взаємозв'язку в системі людина — суспільство.

Історичні типи взаємин людини і суспільства

Багатство і складність соціального змісту особистості обумовлені різноманітними її зв'язками із суспільним цілим, ступенем перетворення в її свідомості і діяльності різних сфер життя суспільства. Ось чому рівень розвитку особистості є показником рівня розвитку суспільства і навпаки. Але особистість не розчиняється в суспільстві. Вона зберігає значення неповторної і самостійної індивідуальності, що формує суспільне ціле.

У кожному історичному епоху формується сукупність умов — матеріальних, соціальних, духовних, — які визначають соціальний тип людини і характер її взаємин із суспільством, що в соціальній філософії називається *історичним типом соціальності*. Основи вчення про історичні типи соціальності були закладені ще Карлом Марксом, який на основі формаційного підходу до історії виділив три основних типи соціальності: *відносини особистої залежності, відносини речової залежності при особистій незалежності і відносини вільних індивідуальностей*. Пізніше ідеї Маркса розвинули і доповнили у своїх роботах соціологи Чейз Рейч, Еріх Фромм, Джон Рісмен.

Так, на думку американського соціолога Чейза Рісмена (1909 — 1950), можна виокремити такі соціальні характери особистості на різних історичних етапах розвитку суспільства:

- 1) особистість *«традиційно орієнтована»* (архаїчне суспільство);
- 2) особистість, *«орієнтована зсередини»* (активний суб'єкт конкурентної боротьби епохи вільного підприємництва);
- 3) особистість, *«орієнтована ззовні»* (суб'єкт підлеглий бюрократичній організації, пов'язаний з ускладненням промислового виробництва й урбанізацією суспільства);
- 4) *автономна* особистість, (суб'єкт відкидає конформізм в ім'я незалежності своїх суджень, свого покликання й усвідомлення своєї відповідальності перед суспільством).

За основу своєї типології відносин між особистістю і суспільством Еріх Фромм (1900 — 1980) бере різні історичні типи само-відчуження людини. Відповідно до цього підходу він вирізняє чотири типи соціального характеру: *накопичувальний, експлуаторський, «рецептивний» (пасивний), ринковий*.

Розглянемо більш докладно **типи відносин** між особистістю і суспільством, Грунтуючись на *формаційному підході до історії* (схема 134)-

Першим історичним типом відносин між особистістю і суспільством є відносини особистої залежності. Такий тип характерний для всіх доіндустріальних видів суспільств, як докласових, так і класових. Для індивідів цього типу притаманна повна залежність від жорстко регламентованої системи суспільних зв'язків, що може приймати вид роду, громади, стану, касти і т. д. Розходження ж між докласовими і класовими суспільствами знаходять свій вияв у тому, що в докласових суспільствах ще відсутні експлуатація людини людиною, а особиста залежність виявляється як безпосередня залежність людини від первісного роду, який був у ті часи єдиним суб'єктом права. Через скупченість суспільних функцій інтереси особисті ще не були відокремлені від інтересів колективу. Людина, становлячи одне ціле з родом, не вирізняє себе з нього. Усі її права й обов'язки є не особистими, а родовими.

Отже, особистості в архаїчному суспільстві не існувало.

У процесі розвитку праці і збагачення на її основі суспільних відносин відбувається диференціація соціальних функцій людей. Здобуваючи особисті права й обов'язки, усвідомлюючи певну ступінь особистої відповідальності, людина все більше починає відокремлюватися від роду і розвиває в собі якості суб'єкта.

Схема 134- Історичні типи взаємин людини і суспільства
Так поступово людина стає особистістю.

Другий історичний тип відносин між особистістю і суспільством пов'язаний з розвитком капіталістичного товарного виробництва і ліквідацією системи позаекономічного примусу до праці (цей період у сучасному суспільствознавстві називають індустріальним суспільством). Наслідком цього стала руйнація відсталих соціальних структур, станових та інших перешкод між людьми. Це, у свою чергу, приводить до своєрідної атомізації суспільства, тобто його поділу на безліч незалежних індивідів, вже не пов'язаних відносинами особистої залежності. Формальна рівність між людьми, у яких різний майновий статок, приводить до того, що одні з них змушені продавати, а другі зацікавлені купувати робочу силу. У зв'язку з цим відносини між людьми у своїй основі стають відносинами товаровиробників, приватних власників, тобто речовими відносинами. Виникає зовсім новий тип соціальних відносин, у яких головною формою соціальних зв'язків виступає мінова вартість і капітал. Це відносини речової залежності людей при їхній особистій незалежності.

Розвиток особистості і її відносини із суспільством у цей період являють собою суперечливий процес. З одного боку, індустріалізація суспільства сприяє подоланню містечкової замкнутості, людина звільняється від станових зв'язків і перед нею відкриваються небачені раніше можливості спілкування і саморозвитку. З другого боку, усі ці можливості визначає приватна власність, що робить людей нерівними, різні форми відчуження особистостей від суспільства і один від одного.

Перехід розвинених країн у стадію постіндустріального суспільства створив умови для формування *третього* типу відносин між особистістю і суспільством. Це — відносини вільної особистості.

Характерними рисами постіндустріального суспільства є те, що в ньому визначальними стають знання й інформація, класовий розподіл поступається місцем професійній диференціації, сфера послуг Поступово починає переважати над сферою виробництва. Розвиваючи могутні продуктивні сили і всевітні суспільні зв'язки, ця епоха формує матеріальні і духовні передумови для використання всіх надбань культури, набутих людством упродовж усієї історії, в інтересах розвитку особистості. Таке відкрите, вільне суспільство вперше в історії створює умови для появи справді вільної особистості, яка має право і, головне, економічні і правові можливості вільно вибирати відповідно до своїх здібностей і покликання професію, місце і спосіб життя.

Отже, особистість може бути вільною тільки у вільному суспільстві. Тільки високоорганізоване суспільство) створює умови для формування активної, всебічно розвиненої, самостійної особи-

стості, і саме ці якості робить мірою оцінки людських чеснот. Прикладом такого суспільства є правове суспільство, де кожна людина являє собою самоціль і вищу цінність. Саме в такому суспільстві переборюється відчуження людини від власності і влади, повною мірою реалізуються принципи демократизації і гуманізму у взаєминах між його суб'єктами, забезпечується чіткий баланс між волею і відповідальністю особистості.

Проблема свободи і відповідальності людини

Аналіз історичних типів відносин між особистістю і суспільством переконливо свідчить про те, що в умовах розвинутого цивілізації роль особистості в суспільстві, рівень її свободи істотно зростають, у зв'язку з чим стає все більш актуальною проблема співвідношення свободи особи і її відповідальності перед іншими людьми і суспільством у цілому.

Яке ж значення навантаження мають категорії «свобода» і «відповідальність» і яке співвідношення існує між ними?

Свобода — це одна з основних, найскладніших філософських категорій, яка визначає сутність людини, що складається з її здатності мислити і діяти відповідно до своїх намірів, бажань та інтересів, а не внаслідок якогось примусу. З часів античності і аж до наших днів ідея свободи була притаманною практично всім розвиненим філософським системам. Тож у певному розумінні філософія — це вчення про свободу.

Слід зазначити, що в історії філософської думки існували різні підходи до визначення свободи, шляхів і засобів її досягнення. Так, наприклад, для більшості представників *античної філософії*—*Со-крата, Діогена, Епікура і Сенеки* — свобода є змістом і метою людського існування. Для представників середньовічної схоластики—*Ансельма Кентерберійського, Альберта Великого і Фоми Аквінського* — свобода розуму і вчинків можливі тільки в межах церковних догматів, за межами ж їхня свобода являє собою ересь, тяжкий гріх. У Новий час панівною стає точка зору на свободу як на природний стан людини, шлях до соціальної рівності і справедливості (*Томас Гоббс, Поль Анрі Гольбах, П'єр Сімон Лаплас*). Велику увагу проблемі свободи приділяли і представники *німецької класичної філософії*. *Іммануїл Кант*, наприклад, під свободою розумів інтелектуальну (тобто недоступну чуттєвому пізнанню) сутність людини; для *Йоганна Готліба Фіхте* свобода — єдина абсолютна реальність; а *Георг Вільгельм Фрідріх Гегель* розумів під свободою багатопланову-

ву реальність, що у всіх своїх проявах являє форму об'єктивації абсолютного духу.

Значний внесок у розвиток даної категорії зробили *Бенедикт Спіноза, Жан-Жак Руссо, Вальтер, Карл Маркс, Фрідріх Енгельс, Артур Шопенгауер, Фрідріх Ніцше, Жан-Поль Сартр, Карл Ясперс, Микола Бердяєв, Володимир Соловйов, Григорій Сковорода, Пантелеймон Куліш* і багато інших філософів і мислителів. Як бачимо, підходів до поняття «свобода» дійсно багато, і це ще раз доводить, що свобода надзвичайно складний, багатоаспектний феномен. Який же з цих підходів міг би стати стрижневим при аналізі категорії «свобода»?

На думку багатьох дослідників, однією з найбільш розроблених концепцій свободи є концепція *марксизму*. Для того щоб краще усвідомити особливості марксистського розуміння свободи в її діалектичній взаємодії з необхідністю, слід розглянути трактування свободи з позиції волонтаризму і фаталізму.

Волонтаризм (вщ лат. *voluntas* — воля) — це ідеалістичний напрям-моку філософії, що розглядає волю як вищий принцип буття. Передумовою сучасного волонтаризму є *ідеї Августина й Іоана Дунса Скот-та* про перевагу волі над інтелектом, а також вчення Канта й Фіхте про примат практичного розуму. Як самостійний напрямок волонтаризм був розроблений *Шопенгауером*, для якого воля — це лиш сліпа, нерозумна першооснова, що диктує свої закони людині.

У соціально-політичній практиці волонтаризм знаходить вираження в діяльності, що не ґрунтується на об'єктивних законах історичного розвитку, а керується суб'єктивними бажаннями суб'єктів, які її здійснюють. Діяти в дусі волонтаризму — значить не рахуватися з історичною необхідністю, із законами природи і суспільства і видавати своє свавілля, свободу за вищу мудрість. Отже, волонтаризм абсолютизує свободу і відкидає необхідність в історії суспільства і житті окремої людини. Прикладом волонтаризму може бути політична практика з життя як нашої, так і інших країн, наприклад, проведена керівництвом маоїстського Китаю політика «великого стрибка» (1958 — 1960) і «культурної революції» (1966 — 1976), що принесли багато страждань китайському народу.

На думку ж прихильників *фаталізму* (від *пал./аіак* — фатальний), історія людства і життя кожної людини накреслені долею (міфологія і повсякденний фаталізм), Божою волею (теологія) або ж невблаганним поєднанням причинно-наслідкових зв'язків усередині замкнутої каузальної системи (раціоналізм *Гоббса, Спінози*). Таким чином, фаталізм абсолютизує необхідність у соціальних процесах і відкидає свободу вибору. Ця позиція відбиває уявлення про безаль-

тернативність соціальних процесів, а отже, неможливість будь-що змінити зусиллями людей. Фаталізм неминуче призводить до смирення людини перед своєю долею і тим самим прирікає її на пасивність і покірність, на відмову від діяльності по удосконаленню суспільства. З історії відомо, що найбільшого поширення фаталізм у вигляді різних окультних доктрин (астрології, спіритуалізму тощо) набуває в кризові чи перехідні періоди розвитку суспільства.

Марксистське розуміння свободи в його діалектичній взаємодії з необхідністю відкидає як волюнтаризм, з його ідеєю довільності людських вчинків, так і фаталізм, що розглядає їх як наперед визначені. Відомо, що в повсякденному житті люди зіштовхуються не з абстрактною необхідністю, а з її конкретно-історичним втіленням у вигляді реально існуючих умов, соціальних відносин, а також наявних засобів для досягнення поставленої мети.

Люди не в змозі змінити умови свого життя, однак вони мають певну свободу волі у виборі цілей і шляхів їх досягнення, оскільки в кожен момент звичайно існує не одна, а кілька реальних можливостей для їхніх дій. Крім того, вони певною мірою вільні у виборі засобів для досягнення обраної мети. Свобода, отже, не абсолютна, а відносна і перетворюється на життя шляхом вибору того чи іншого плану дій. Що чіткіше усвідомлюють люди свої реальні можливості, що більше засобів для досягнення поставленої мети вони мають, то більшою є свобода. У цьому і полягає об'єктивна підстава свободи як феномена людського життя.

Таким чином, вибір варіанта діяльності поєднується з великою моральною і соціальною відповідальністю за наслідки цього вибору. Тому справжній вибір відрізняється від свавілля тим, що він є результатом складного синтезу об'єктивних можливостей зовнішньої дійсності і суб'єктивного багатства внутрішнього світу людини, накопиченого нею соціального досвіду. У процесі вибору розкривається справжній зміст, духовне і моральне багатство особистості. Саме вільний вибір є випробуванням на міцність таких компонентів особистості, як совість, гідність, честь, відповідальність тощо.

Отже, що ж являє собою відповідальність з позиції соціальної філософії? **Відповідальність — це соціально-філософське поняття, що відбиває об'єктивно-історичний характер взаємин між особистістю і суспільством, особистістю і соціальною групою, які сформувалися в ході задоволення взаємних вимог.** Як правило, залежно від сфери діяльності розрізняють політичну, правову (юридичну), моральну відповідальність, а залежно від суб'єкта відповідних дій — індивідуальну, групову, колективну тощо. Відповідальність формується внаслідок тих вимог, що їх ставить до особистості суспільство, соціальна група) колектив. Засвоєнні особин

тістю, вони стають основою мотивації її поведінки. Формування особистості припускає виховання в неї почуття відповідальності, яке стає її головною рисою. Особливого значення набуває відповідальність за певну діяльність у перехідних суспільствах, що перебувають у стані максимальної нестійкості, коли бодай найменші флуктуації (ними в даному разі можуть бути дії однієї особистості) можуть призвести до небажаних соціальних біфуркацій.

Важливим питанням для розуміння співвідношення свободи і відповідальності є визначення межі свободи діяльності людини.

Свобода є фундаментальною цінністю для людини, але вона повинна мати свої кордони, межі, щоб не стати свавіллям, насильством над іншими людьми, тобто не перетворитися на неволю. Таким чином, **межами свободи є інтереси іншої людини, соціальних груп і суспільства в цілому, а також природи як природної основи існування суспільства.**

У суспільстві свобода особи обмежується інтересами суспільства. Однак бажання й інтереси людини не завжди збігаються з інтересами суспільства. У даному разі особистість під впливом законів суспільства змушують до вчинків, що не порушують інтересів суспільства. При збігу інтересів особистості і суспільства у стані свободи поняття «свобода» слід доповнити ідеєю врегулювання діяльності людей.

Зростання ступеня свободи особи може правити за критерій суспільного прогресу. На різних етапах історії людства можливість вільного вибору особистості була неоднаковою. У міру розвитку суспільства, з кожною новою епохою відкриваються нові можливості зростання ступеня свободи особи. Це положення в сучасному суспільствознавстві як на Заході, так і на Сході стало загальноновизнаним. Тому сьогодні основним критерієм суспільного прогресу є рівень гуманізації суспільства, становища в ньому особистості — рівень її економічної, політичної, соціальної і духовної свободи. Кожна суспільна формація чи цивілізація прогресивні настільки, наскільки вони розширюють коло прав і свобод особи, створюють умови для її самореалізації. Однак не слід забувати, що свобода лише тоді може бути критерієм суспільного прогресу, коли її зростання відбувається в розумних межах. Коли цими межами на будь-якому етапі розвитку суспільства є відповідальність особистості перед суспільством і вона виходить за ці межі, у суспільстві неминуче починається анархія, що з поняттям «свобода» аж ніяк не сумісна.

Висновки

1. Особистість і суспільство — це дві взаємозалежні, взаємодоповнюючі сторони способу засвоєння дійсності людиною. Немає особистості без суспільства, і немає суспільства без особистості.

2. У кожному історичному епоху існує свій тип відносин між особистістю і суспільством. Міра свободи, яку вкладають люди в кожен конкретний епоху, залежить від рівня розвитку економіки, від соціальних відносин і політичного ладу тієї чи іншої держави.

3- Свобода і відповідальність — нероздільні поняття. Свобода неможлива без відповідальності і обов'язку людини перед світом, у якому вона існує. Відповідальність — це неминуха ціна свободи, плата за неї.

Контрольні питання

1. Розкрийте зміст понять «людина», «індивід», «індивідуальність», «особистість» і покажіть їхній взаємозв'язок
2. Яка на ваш погляд, роль особистості в суспільних процесах? Проілюструйте відповідь прикладами.
- 3- Охарактеризуйте типи особистості за різними підставами. Дайте порівняльну характеристику.
4. Проаналізуйте внутрішню структуру особистості.
5. Які історичні типи взаємин людини і суспільства ви знаєте? Розкрийте кожен з них.
6. У чому виявляється вплив суспільства на людину і людини на суспільство?
7. Яка роль держави в подоланні відчуження особистості від влади, забезпеченні свободи особи?
8. Розкрийте зміст категорій «свобода», «відповідальність», «необхідність», «вибір». Покажіть їхній взаємозв'язок.
- 9- Які різновиди свободи відповідальності ви знаєте?
10. Прокоментуйте вислів «свобода однієї людини закінчується там, де починаються права іншої людини».
11. Які особливості реалізації прав і свобод громадянина в демократичному і перехідному суспільствах?

Розділ 14 Духовне життя суспільства і культура

У будь-яких суспільних явищах тією чи іншою мірою бере участь духовність, яка представлена різними сторонами, видами тощо. Тому визначення місця й ролі духовного чинника у громадських явищах та процесах стає необхідним моментом пізнання закономірностей суспільного життя. Теоретична розробка проблем духовного життя суспільства і його культури передусім важлива для тих сфер практичної діяльності, в яких духовні елементи відіграють помітну, інколи вирішальну роль. Методологічне значення цих понять обумовлюється їх приналежністю до системи фундаментальних категорій соціальної філософії, які відображають головні явища суспільства в цілому і розкривають відносини між ними. Ця роль виявляється як при вивченні історичного процесу загалом, так і в конкретному дослідженні окремих суспільних явищ, коли треба з'ясувати співвідношення між суб'єктивною і об'єктивною сторонами.

Який же зміст духовного життя суспільства та його культури? Про це йтиметься в даному розділі.

Сутність духовного життя суспільства. Суспільна свідомість

Життя суспільства — це реальний життєвий процес соціального суб'єкта (особи, соціальної групи, класу, суспільства в цілому), що відбувається в конкретно-історичних умовах і характеризується певною системою видів і форм діяльності як способу засвоєння дійсності людиною. У реальному житті суспільства поєднані й однаково необхідні як матеріальне, речове, так і ідеальне, духовне. Для характеристики духовного в сучасній літературі користуються категоріями «духовне життя суспільства», «духовне виробництво», «суспільна свідомість», «духовна культура». Ці категорії дуже близькі за змістом, але між ними існує і певна відмінність.

Духовне життя суспільства — найширше поняття за всі вище згадані. Воно охоплює багатогранні процеси, явища, пов'язані з духовною сферою життєдіяльності людей, сукупність їх по-

глядів, почуттів, уявлень, а також процеси виробництва суспільних та індивідуальних ідей і їх засвоєння. Духовне життя -це не тільки ідеальні явища, але і його суб'єкти; у яких є певні потреби, інтереси, ідеали і які мають соціальні інститути, що займаються виробництвом, розподілом і зберіганням духовних цінностей (клуби, бібліотеки, театри, музеї, навчальні заклади, релігійні та суспільні організації тощо).

Духовне виробництво — це вид трудової діяльності, сутністю якої є творення предметів для духовних потреб людей. Духовне виробництво розвивається на основі матеріального виробництва і має з ним спільні риси. Проте для духовного виробництва властиві специфічні риси. Основними є такі:

а) якщо результатом матеріального виробництва є матеріальні цінності, світ речей, то результат духовного виробництва — духовні цінності, світ ідей;

б) якщо матеріальне виробництво спрямоване на створення безпо середньо значущих цінностей, то виробництво духовне — це цінності, що тільки в кінцевому результаті стають суспільно корисними;

в) якщо в матеріальному виробництві предмет використовується як речовинна форма — поглинається або додається до чогось, тобто зникає як самостійний, — то в процесі духовного виробництва відбувається інформаційне використання предмета безвіднос но до його матеріальної форми, тобто предмет не тільки не зникає, а може набувати більшого обсягу.

Як важливий складник суспільного виробництва, духовне виробництво постає як виробництво суспільної свідомості, в якій зосереджений основний зміст духовного життя суспільства. Це ядро, квінтесенція духовного життя.

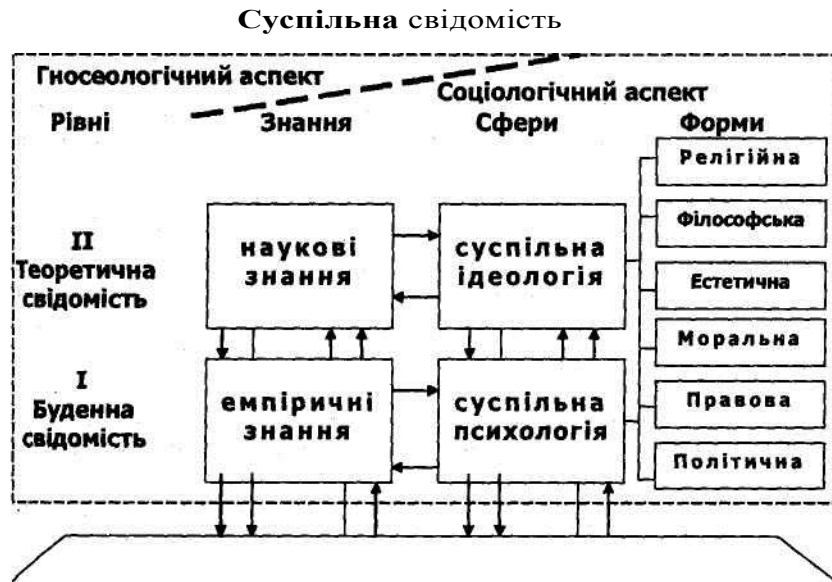
Суспільна свідомість являє собою сукупність ідеальних образів, а саме: понять, ідей, поглядів, уявлень, почуттів, переживань, настроїв, що виникають у процесі відображення соціальним суб'єктом навколишнього світу, зокрема і суспільної свідомості. Іншими словами, це розуміння дійсності відповідними соціальними групами або суспільством у цілому на даному етапі їх розвитку (Франція епохи Наполеона I; радянське суспільство 20-х років або періоду Великої Вітчизняної війни; суспільство в Україні після 1991 року). Суспільна свідомість є самостійним духовним утворенням, що існує не емпірично, а як філософська категорія, що позначає особливість соціальних суб'єктів відображати суспільне буття як реальний процес життя людей. Суспільна свідомість і суспільне буття — найбільш загальні категорії, які використовують для виявлення того, що є переважно визначальним, таким, яке визначається в су- :

спільному житті, за цими межами їх протиставлення не має смислу. Ідеальні, духовні компоненти невідривно вплетені, пронизують суспільне життя. Суспільна свідомість — частка суспільного буття, а саме буття є суспільним, оскільки в ньому функціонує суспільна свідомість.

Суспільна свідомість має надзвичайно складну динамічну структуру, яка зумовлюється структурою суспільного буття. Аналіз цієї структури здійснюється у двох аспектах: *гносеологічному* (пізнавальному) і *соціологічному*. За гносеологічними (пізнавальними) можливостями і особливостями відображення суспільного буття вирізняють два рівні суспільної свідомості: буденний і теоретичний.

Соціологічний аспект суспільної свідомості — це момент її діяльності, який невідокремлений від тієї системи відношень, у якій ця діяльність здійснюється. У цьому аспекті суспільна свідомість диференціюється за сферами і представлена *соціальною психологією* і *ідеологією*. Крім цих елементів, виокремлюють форми суспільної свідомості, які є формами пізнання дійсності і, разом з тим, духовно-практичними формами усвідомлення світу і людини (схема Н. 1)

Розглянемо ці елементи суспільної свідомості детальніше. *Буденний рівень* суспільної свідомості являє собою відображення дійсності в межах повсякденного життя. Часто буденну свідомість називають здоровим глуздом. Буденна свідомість формується стихійно, в процесі безпосереднього життя. Вона включає накопичені впродовж віків ем-

С у с п і л ь н е б у т т я
Схема 14.1. Структура суспільної свідомості

піричні знання, норми й зразки поведінки, уявлення, традиції. Це є розрізнені і несистематизовані уявлення і знання про явища, що лежать на поверхні життя і тому не потребують обґрунтування і доведення. *Теоретичний жерівень* суспільної свідомості виходить за межі емпіричних умов буття людей і виступає у вигляді певної системи поглядів. Він прагне проникнути в суть явищ об'єктивної дійсності, розкрити закономірності їхнього розвитку функціонування. Тільки теоретична свідомість може виявляти закономірні тенденції і складну діалектику розвитку суспільного життя у всій його складності і багатогранності. Творцем теоретичних знань є відносно незначна професійно підготовлена частина суспільства — наукова інтелігенція.

Чи потрібна буденна свідомість при наявності теоретичної? Так, потрібна. Теоретична свідомість здатна видозмінювати, модифікувати, окультурювати повсякденну свідомість. Але хоч як би розвивалися знання, наука, буденна свідомість завжди буде необхідна. Проте абсолютизація буденної свідомості веде до виникнення ілюзій і помилок у суспільній свідомості. Важливо, щоб науки, у тому числі і суспільні, залишалися на теоретичному рівні, щоб наукові поняття не підмінювались буденними поняттями і уявленнями, оскільки в цьому разі система знань втрачає свій науковий статус.

Розглянемо тепер соціологічний аспект структури суспільної свідомості. За цим аспектом у структурі суспільної свідомості визначають дві сфери — суспільну психологію і ідеологію. **Суспільна психологія — це сукупність соціальних настроїв і почуттів, звичаїв, традицій і громадської думки, які складаються стихійно, в процесі повсякденного життя суспільства.** Суспільна психологія і емпіричні знання перебувають на одному рівні суспільної свідомості. Але в суспільній психології домінуючим є не саме по собі знання про дійсність, а ставлення до цього знання, оцінка дійсності. Суспільна психологія здійснює регулятивну функцію безпосереднього життя людей. У ній відбиваються психологічні риси і почуттєві стани соціальних груп і суспільства взагалі. Можна говорити про особливості національної, класової психології, психології релігійних груп тощо.

Суспільна психологія з її емоційною забарвленістю відіграє важливу роль у суспільних рухах, спонукаючи їх до різноманітного роду дій. Тому державним діячам, політичним партіям, політикам важливо вивчати настрої людей, прогнозувати їхню реакцію на ті чи інші події.

Ідеологія — це система поглядів, ідей, теорій, принципів, що відображають суспільне буття крізь призму інтересів, ідеалів, мети соціальних груп, класів, націй, суспільства. Ідеологія так само, як і суспільна психологія, спрямована на регулювання су-

спільних відносин. Між ними існує єдність і взаємодоповнення. Проте ці сфери суспільної свідомості мають і певні *відмінності*, а саме:

1) суспільна психологія є безпосереднім і стихійно сформованим виразом інтересів певного класу або соціальної спільноти, ідеологія ж створюється цілеспрямовано, певними групами людей, зайнятих у сфері духовного виробництва;

2) на відміну від суспільної психології, ідеологія є упорядкованою і теоретично оформленою системою, тобто в пізнавальному плані виступає на рівні теоретичної свідомості;

3) суспільна психологія охоплює всю сукупність поглядів людей, які мають гомогенний, тобто нерозчленований характер. Ідеологія ж розпадається на окремі види — політичні, правові, естетичні, релігійні та інші переконання людей;

4) суспільна психологія знаходить свій вияв при розв'язанні практичних завдань буденного життя, ідеологія ж направлена на рішення глобальних соціальних проблем.

Слід розрізнити ідеологію прогресивну й консервативну, реакційну і наукову, відносно істинну й ненаукову, ілюзорну. Характер ідеології залежить від того, чиїм соціальним інтересам вона повинна відповідати і як співвідноситься з потребами суспільного розвитку.

Ніяка ідеологія не повинна набувати характеру державної, офіційної, примусової, мати монополістичний характер. Вона повинна виходити з ідеологічного плюралізму, суперництва різних ідеологій. Практика свідчить, що сподівання на повну «деідеологізацію» суспільства, тобто позбавлення ідеології взагалі, не виправдалися.

У структурі суспільної свідомості провідне місце належить її формам. **Форми суспільної свідомості — це відносно самостійні, більш або менш систематизовані за рівнем духовні утворення, що відображають певні сторони об'єктивного світу та суспільного буття.** Кожна форма суспільної свідомості відображає світ у всій його цілісності, але відповідно до своєї специфіки і свого призначення. Визначають такі форми суспільної свідомості, як: політична, правова, моральна, естетична, релігійна, філософська, наукова тощо.

Якоїсь однієї ознаки, що за нею можна було б відрізнити одні форми суспільної свідомості від інших, не існує. Дослідники, які займаються вивченням форм суспільної свідомості, виокремлюють чотири основних принципи, що в сукупності могли б бути таким критерієм. Вони вважають, що форми суспільної свідомості відрізняються (схема 14.2).-

а) *за предметом відображення*. Їхнім предметом виступають так звані ідеологічні або надбудовні суспільні відносини, які складають-

Схема 142. Основні ознаки розрізнення форм суспільної свідомості

ся за безпосередньої участі свідомості. У політичних поглядах, наприклад, відображаються відносини суб'єктів політичних процесів, в моралі — ставлення людини до людини, до колективу, суспільства;

б) *за формами відображення*. Вони можуть бути теоретико-понятійними, нормативно-оцінювальними, художньо-образними. Наука й філософія відображають буття у формі абстрактних логічних понять: матерія, свідомість, рух, маса, тяжіння, інерція, прискорення, валентність і т. д. Моральні поняття і частково релігія користуються нормативними оцінювальними поняттями: добро, зло, справедливість, совість та інші. Мистецтво відображає дійсність у художніх образах;

в) *за особливостями свого походження і розвитку*. Виникнення і розвиток кожної із форм пов'язані з певними суспільними умовами і потребами. Першою нерозчленованою формою свідомості була міфологія. Вона виникла і була єдиною формою духовності на початкових стадіях розвитку суспільства. Міфологія містила зародок всіх майбутніх форм і способів духовного освоєння світу. З розподілом праці на матеріальну і духовну сталася диференціація міфологічної свідомості. Виникає система моралі, релігія, мистецтво, філософія, політична і правова свідомість, наука;

г) *за виконуваними ними соціальними функціями*. Різні форми свідомості обслуговують різні форми соціальної діяльності, задовольняють різні соціальні потреби і тому виконують різні функції. Наука і філософія мають пізнавальне та світоглядне навантаження. Політична і правова свідомість виражає і захищає передусім інтереси певних соціальних груп в питанні про владу, державу і праве. Мораль виступає в ролі неофіційного регулятора відносин між людьми в нематеріальній сфері, спираючись при цьому не на силу

закону, а на авторитет громадської думки. Мистецтво задовольняє високі духовні та культурні потреби, властиві тільки людині.

Формам суспільної свідомості властиві не тільки відмінності, їм притаманні і спільні риси. Всі форми мають один об'єкт відображення — матеріальне життя суспільства, суспільне буття; всі вони виступають як окремі види єдиного духовного комплексу — суспільної свідомості; всі складаються і функціонують на обох рівнях (за винятком наукової свідомості): і буденному і теоретичному (на теоретичному рівні вони виявляються більш виразно). Всі форми перебувають у взаємозв'язку, взаємопроникають і взаємозбагачуються.

У кожному сучасному суспільстві надзвичайно важливою формою суспільної свідомості є **політична свідомість**. Політична свідомість — це сукупність ідей, поглядів, вчень, політичних установок, що відображають соціально-групові, класові відносини в суспільстві, центром яких є певне ставлення до влади. Саме поняття влади є ключовим для політичної свідомості. Політична свідомість включає ідеологічний та психологічний аспекти. Ідеологічний аспект пов'язаний з ідеологією як системою поглядів, ідей, що відображають корінні інтереси певних соціальних спільностей, верств, груп, страт тощо. Психологічний аспект пов'язаний з психологією, що ґрунтується на несистематизованих поглядах, почуттях, настроях певних суб'єктів політичних відносин.

З політичною свідомістю тісно взаємопов'язана **правова свідомість**. Правосвідомість — це сукупність ідей і поглядів відносно правомірності чи неправомірності дій, прав і обов'язків членів суспільства, справедливості чи несправедливості юридичних законів. Правова свідомість забезпечує громадський порядок, регулює суспільні відносини, виходячи із сформульованих і утверджених правовими установами і закладами вимог належної, з точки зору закону, поведінки. Правосвідомість на рівні індивіда є усвідомленням і відстоюванням своїх прав шляхом визначення і дотримання відповідних обов'язків.

Право не може регулювати всі без винятку суспільні відносини, воно регулює лише найважливіші, з точки зору держави, стосунки.¹ Решта суспільних відносин регулюється **мораллю** (а також звичка-, ми, традиціями, ритуалами, громадською думкою, які частково входять у мораль). Моральна свідомість є сумою правил суспільно схваленої поведінки індивідів. Вона охоплює дійсність у формі моральних норм — вимог, яких повинна дотримуватися людина згідно з суспільством і власним уявленням добра і зла. Вимоги моралі не мають підтвердження в певних установах чи закладах. Вони підтримуються громадською думкою, владою звичаїв, установленими нормами, оцінками суспільства і соціальних груп. Моральна свідомість

на рівні суспільства — це ті вимоги, які приписуються індивіду і які він повинен виконувати в силу соціального обов'язку. Таким чином, суспільна мораль є способом адаптування до суспільного середовища, сферою суспільної необхідності.

Потреби людей у сприйнятті і створенні досконалого, піднесеного, що давало б їм духовну насолоду, викликали до життя **мистецтво і естетичну свідомість**. Вони виникли, як і інші відносини та форми свідомості, що їм відповідають, на основі суспільно-історичної, передусім виробничої практики людей. Специфіка естетичної свідомості визначається її предметом, художньо-образним способом відображення дійсності і функціями. Естетична свідомість включає смаки, уявлення, думки, ідеали, погляди і теорії, які відображають естетичну цінність предметів і явищ об'єктивної дійсності, а також предметів і явищ, створених самою людиною. Відображення дійсності в естетичній свідомості здійснюється через поняття прекрасного і потворного, піднесеного і підлого, комічного і трагічного. Це відображення здійснюється на ідеологічному і буденно-психологічному рівнях.

Важливу роль у духовному житті суспільства відіграє релігія і **релігійна свідомість**. Вона охоплює релігійну ідеологію і релігійну психологію. Релігійна ідеологія являє собою більш чи менш струнку систему релігійних ідей, поглядів на світ. Релігійна ідеологія, як правило, розробляється і розвивається теологами. Релігійна психологія, складаючись головним чином стихійно, безпосередньо в процесі відображення повсякденних умов життя людей, включає несистематизовані релігійні почуття, настрої, звичаї, уявлення, пов'язані головним чином з вірою в надприродне. Суттєве місце в побутовій релігійній свідомості посідає процес релігійного поклоніння або культ, що являє собою найбільш консервативний елемент будь-якої релігії. В процесі здійснення такого поклоніння людина піддається значному і різнобічному духовно-емоційному, психологічному впливу.

Між релігійною і **філософською свідомістю** є дещо спільне. І релігія, і філософія спрямовані на усвідомлення граничних смислів людського буття, на пошук глибинної єдності і зв'язку людини із світовим універсумом. Але це усвідомлення здійснюється різни* ми способами, різними шляхами. Так, філософія — це теоретичні, поняттєві роздуми над проблемами сенсу людського існування. Це наближує її до науки. Але, на відміну від науки, філософія служить не тільки цілям теоретичного пізнання, а й цілям, і це в першу чергу, людського самовизначення у світі, цілям злагоди між людиною і світом її буття. Тому вищою цінністю філософського пізнання є мудрість, як переживання і усвідомлення істини, як особисте осяг-

нення смислів і знань усього, що існує, шляхів творчого саморозвитку людини. Релігія, спираючись не на знання, а на релігійну віру, вказує на духовно-практичний шлях осягнення сенсу життя. Вона дає людині духовні орієнтири для досягнення безсмертя, маючи специфічні форми усвідомлення єдності людини і світу.

Наука як форма суспільної свідомості спрямована на відображення об'єктивних закономірностей і зв'язків природного і соціального світу. Вона систематизує об'єктивні знання про дійсність інтелектуально-понятійним (раціональним) способом. Результатом і основною її цінністю є істина. Наука має теоретичний і емпіричний (експериментально-дослідний) рівні дослідження і організації знання, спирається на спеціально розроблену систему наукових методів пізнання і доведення знань для людей. Як соціальний інститут наука оформилася в XVII-XVIII століттях. За своїми видами наука поділяється на гуманітарні, технічні науки і природознавство.

Важливе місце в структурі суспільної свідомості належить її носіям: масовій, колективній та індивідуальній свідомості. **Масова свідомість** — це рівень суспільної свідомості, суб'єктами якої виступають великі людські спільноти, що становлять більшість населення. Масова свідомість виникає на ґрунті єдності соціально-економічних, ідейно-політичних і культурно-етнічних умов життя багатьох людей і включає найпоширеніші, типові уявлення, погляди, прагнення, ідеали, настрої та емоції, звичаї і традиції, що формуються в процесі духовно-практичного освоєння світу і безпосередньо вплетені в повсякденну практичну діяльність. Масова свідомість є інтегруючим виявом взаємодії індивідуального і групового рівнів суспільної свідомості. Вона формується під впливом науково-теоретичної і буденної свідомості, ідеології й соціальної психології. Масова свідомість виступає безпосередньо спонукальною силою соціальних дій мас, їхньої соціально-перетворюючої діяльності.

Індивідуальна свідомість—це духовний світ кожної особистості.

Людина як суспільна істота бачить світ скрізь призму певного соціуму — суспільства, нації, класу, епохи в цілому. В індивідуальній свідомості відбиваються суспільні ідеї, цілі, ідеали, знання, вірування, що народжуються й існують у соціальному середовищі. Свідомість є відображенням суспільного буття індивідів, вона завжди знаходить свій вияв у суспільній формі. В одному випадку людина відображає світ і усвідомлює своє буття у формі міфологічної свідомості, в другому — філософської, наукової свідомості, у третьому — художньої, релігійної тощо. Свідомості як такої, незалежно від конкретної суспільної форми, просто не існує. Суспільна свідомість і є існуванням свідомості в суспільній формі у вигляді певного сукуп-

ного результату людської діяльності, у формі спільного надбання,

надбань суспільства (схема 143)-

Суспільна свідомість не є простою сукупністю індивідуальних свідомостей. Особливістю суспільної свідомості є те, що вона, пронизуючи індивідуальну свідомість, оформлюючи її, набуває об'єктивної, незалежно від індивідів їх свідомості, форми існування. Вона втілюється в різноманітних об'єктивних формах духовної культури людства — в мові, в науці, філософії, в мистецтві, в політиці і праві, моралі, релігії і міфах, в народній мудрості, в соціальних нормах та уявленнях соціальних груп, націй, людства в цілому. Всі ці елементи існують відносно незалежно від індивідуальної свідомості і суспільного буття, вони відносно самостійні, мають власні особливості розвитку, успадковуються, передаються від покоління до покоління. Кожний індивід формує свою свідомість через освоєння суспільної свідомості

Але індивідуальна свідомість так само, як і суспільна, є відносно самостійною системою, вона не є абсолютно визначеною лише суспільною свідомістю. Духовний світ людини має індивідуально-неповторну форму. Індивідуальні риси свідомості індивіда пов'язані не тільки з конкретними особливостями його життєдіяльності. Вони залежать від його нейрофізіологічних структур, особливостей психіки, генетичної організації, від рівня його власних сил і здібностей.

У своєму розвитку індивідуальна і суспільна свідомість опосередковують одна одну: кожний індивід

Схема 143- Співвідношення суспільної та індивідуальної свідомості розвиває свою свідомість

через творче осягнення духовних надбань минулих поколінь і сучасності, а розвиток духовності людства здійснюється через індивідуальні досягнення, духовні відкриття окремих особистостей.

Висновки

1. Духовне життя суспільства є надзвичайно важливим елементом його життєдіяльності, від оптимального процесу розвитку якого залежить його загальний процес.

2. В основі розвитку духовного життя суспільства лежить духовне виробництво, яке здійснюється в нерозривному взаємозв'язку з іншими видами суспільного виробництва, тобто духовне виробництво є насамперед формуванням духовних потреб людей поряд із їхніми потребами, є виробництвом суспільної свідомості.

3- Суспільна свідомість — це сукупність ідеальних форм, які охоплюють і відтворюють суспільне буття і які вироблені людством у процесі освоєння природи й історії.

Культура як специфічна соціальна реальність

Термін «культура» є одним із найпоширеніших філософських понять. Він вживається в політичному лексиконі та публіцистиці, в галузі духовного життя і в побуті, при аналізі художніх явищ і у філософських дослідженнях. Фахівці займають різні, нерідко протилежні позиції щодо визначення змісту цього терміна. Перші його визначення відносять до 1871 року і пов'язують з ім'ям англійського вченого *Едуарда Тейлора*. Нині таких визначень існує багато. У 50-і роки ХХ століття американські культурологи Анрі Кребер і Антоні Клакхем називали 164 визначення поняття культури і близько 100 спроб теоретичного обґрунтування культури. Згодом, через двадцять років, французький культуролог Анрі Моль наводить вже 250 варіантів визначення культури. У сучасній філософії їх є близько 500. Ця обставина свідчить про пильну увагу дослідників до проблем, пов'язаних з культурою, а водночас і про відсутність у них згоди стосовно трактування проблем культури.

Етимологічно термін «культура» походить від латинського слова *cultus* — обробляти, опрацьовувати, вдосконалювати, поліпшувати. І спочатку воно означало «оброблення ґрунту, його культивування». Звідси — «агрокультура». Пізніше слово «культура» дістало більш узагальнене визначення. Культура — це все те, що створене людством, тобто «друга природа», надбудована над природою натуральною. У цьому плані культуру і все розмаїття, що до неї належить, протиставляють природі, всі складові якої мають натуральне поход-

ження, тобто те, що людиною не створене і не може бути нею створеним, як от: моря і ріки, гори і ґрунти, повітря та вода тощо. Отже, слово «культура» формувалось у прямій опозиції до слова «натура». І таке розуміння культури на буденному рівні свідомості залишається і сьогодні. Але воно потребує істотних уточнень.

По-перше, недолік наведеного визначення культури полягає в тому, що далеко не все, що створено людиною, можна віднести до культури. Заміна стріли вогнепальною зброєю, винахід газових камер для знищення людей — не може бути культурою. Тож у понятті «культура» повинен бути присутнім ціннісний критерій. Що це за критерій? Що таке цінність? Етимологічно зміст цього слова дуже простий і цілком відповідає самому терміну: цінність — це все те, що люди цінують. Але таке розуміння слід уточнити. І зробити це кра- , ще за все через поняття «значущість». Значущість більш широке по- | няття, ніж цінність. Воно включає не тільки цінність, але й шкоду. | Війни, злочинства, хвороби дуже значущі для суспільства і особистості, але ніхто ці явища не називає цінностями. Цінність є позитивна значущість. Таким чином, культура — це сукупність створених людиною цінностей. Світ культури — це світ цінностей. Світ анти-культури — це світ антицінностей.

По-друге, наведене трактування культури не придатне для філософського аналізу, оскільки культура при цьому ототожнюється з суспільством в цілому і не виявляє власної специфіки. Річ у тім, що суспільство є також тим, що створено людиною. Його в готовому вигляді в природі не існує. Ось чому поняття «культура» обмежують до сукупності матеріальних та духовних цінностей, які створені внаслідок людської діяльності. Розуміння культури як системи матеріальних та духовних цінностей відмежовує культуру від природи і водночас не дозволяє ототожнювати її з суспільством. При такому підході культура виступає як певний аспект суспільства.

По-третє, розуміння культури як того, що створено людиною, сприймається однобічно, лише як щось зовнішнє щодо людини. Але ж сама людина, сума її знань, навичок — це також елемент культури. Один бік людської діяльності — це обробка природи людьми, другий бік — обробка людей людьми. Ще видатний римський філософ Марк Туллій Цицерон висловив думку про те, що дух, розум треба обробляти так само, як селянин обробляє землю. Культурна людина на відміну від дикуна — це людина, у якої внутрішнє життя, поведінку манери і зовнішність «обтесані», «оброблені». Тому не буде перебільшенням сказати, що культура є мірою людського в людині, характеристикою розвитку людини як суспільної істоти.

По-четверте, недолік визначення культури як всього створено^ го людиною полягає і в тому, що науковці випускають з уваги **ДІЯ**!

льність людини. Відомо, що людська діяльність відмінна від способів тваринної життєдіяльності. Вона включає складну й багатоманітну систему механізмів, вироблених поза біологічними формами, їх у природі не існує. Вони «оброблені» людиною. Ось чому «предметне» розуміння культури необхідно доповнити «процесуальним». У такому разі культура розглядатиметься як спосіб організації й розвитку людської життєдіяльності, представлений у предметах матеріальної й духовної праці. Проте такий підхід розгляду культури як способу діяльності породжує питання: чи всяка дія людини є культурною? Історія людства знає чимало жахливих дій, що виконувались людиною, але які неможливо віднести до культурних. Наприклад, сталінський геноцид проти малих народів, фашистська політика і практика Гітлера, політичний геноцид і різні форми расизму. Минуле й сучасне містить чимало актів некультурного змісту. Нині все настійніше постає необхідність розмежування діяльності на таку, що є культурною, і їй протилежну.

Отже, культуру можна визначити як сукупність усіх видів творчої діяльності людини й суспільства, а також результатів цієї діяльності, втілених у матеріальних і духовних цінностях.

Оскільки до сфери культури належать результати людської діяльності (тобто певні матеріальні цінності, надзвичайно різноманітні за своєю матеріальною формою) та способи, засоби, методи самої людської діяльності, також дуже різноманітні, проте вже такі, що мають не матеріальну, а духовну форму, то розрізняють культуру матеріальну й культуру духовну (схема 14.4).

Матеріальна культура охоплює дуже різноманітне коло речей, у середовищі яких, власне, й протікає все життя як кожної окремої людини, так і суспільства в цілому. Під матеріальною культурою розуміють сукупність будь-яких матеріальних цінностей, створених людством протягом історії, що збереглися донині. До матеріальної культури відносять: знаряддя і засоби виробництва, техніку, технологію; культуру праці й виробництва; матеріальний бік побуту; матеріальний бік навколишнього середовища.

До *духовної культури* належить сфера виробництва, розподілу й вжитку найрізноманітніших духовних цінностей. Галузь духовної культури включає всі результати духовної діяльності людства: науку, філософію, мистецтво, мораль, політику, право, освіту, релігію, сферу керівництва суспільством і управління ним. До духовної культури разом з цим належать також і відповідні установи, організації, заклади (як от — наукові інститути, ВУЗи, школи, театри, музеї, бібліотеки, концертні зали тощо), які у своїй сукупності забезпечують функціонування духовної культури.

Схема 14-4- Структура культури

Поділ культури на духовну і матеріальну є відносним. Дуже часто неможливо однозначно віднести ті чи інші явища до галузі матеріальної чи духовної культури. Одними своїми гранями вони належать до культури матеріальної, іншими — до культури духовної. Так, зокрема, виготовлення знарядь праці чи будь-яких предметів, що задовольняють матеріальні потреби людей і суспільства (а це елементи матеріальної культури), неможливі без участі людської думки, і, таким чином, цей процес належить до сфери духовної культури, одночасно належачи й до матеріальної культури. З другого боку: продукти духовного життя — ідеї, художні твори, суспільні норми — знаходять своє вираження в певній речовій матеріалізованій формі, тобто в рукописах, книгах, картинах, нотах, кресленнях тощо. Вже через це їх включають у коло елементів матеріальної культури.

Духовна культура — важливий чинник суспільного прогресу. Її рівень визначає ступінь інтелектуального, естетичного, художнього та морального розвитку суспільства. З поняттям «культура» пов'язаний процес набуття знань та досвіду в тій чи іншій галузі діяльності, засвоєння людиною певної системи цінностей, визначення власної лінії поведінки.

Кожна людина вже з дитинства перебуває під впливом певної культури, а точніше — певного культурного середовища з тим або

іншим (високим чи низьким) рівнем культури, опредмеченої у відповідних цінностях чи антицінностях. Виховання і навчання людини полягає в її прилученні до культури, у засвоєнні нею накопичених суспільством знань, умінь, навичок, а також духовних цінностей і норм поведінки тієї країни, в якій вона живе. Характер виховання й освіти, що притаманні суспільству на певному щаблі його розвитку, є показником рівня культури даного суспільства.

Існує певна **типологія культур**. Так, зокрема, виокремлюють культуру: національну (українську, російську, французьку, тощо); регіональну (слов'янську, американську, африканську і т. д.); культуру певних соціальних суб'єктів. Virізняють також певні культурні епохи: культура античної епохи, культура середньовіччя, культура епохи Відродження; певні форми культури: політична, соціальна, правова, економічна, екологічна, етнічна, фізична, моральна і т. ін. культури. В літературі називають також такі специфічні культурні пласти й культурні підрозділи, як масова, елітарна, молодіжна культура тощо, а також офіційна культура.

Культура як суспільне явище виконує певні *функції*. Серед основних такі: перетворювальна, пізнавальна (гносеологічна), комунікативна, регулятивна, або нормативна, функція емоційного регулювання життєдіяльності людини, ціннісно-орієнтаційна, які органічно взаємопов'язані. Але, на думку багатьох культурологів, інтегруючою функцією культури є

Схема 145- Функції культури
люднотворча функція (схема 14.5).

Перетворювальна функція. Культура є зряддям

творчої діяльності людей з метою задоволення їхніх різноманітних потреб і потреб суспільства. Ця функція здійснюється людьми за допомогою різних засобів виробництва, наукових досліджень тощо;

Пізнавальна, або гносеологічна функція. Культура, яка концентрує в собі кращий суспільний досвід багатьох поколінь людей, іманентно накопичує знання про світ, таким чином сприяючи його пізнанню і освоєнню;

Комунікативна функція. Культура — це єдиний механізм передавання суспільного досвіду від одного покоління до другого, від епохи до епохи, від однієї держави до другої. Через це не випадково культуру вважають суспільною пам'яттю людства. Спадкоємність культурної традиції не повинна перериватися, бо це призводить до втрати суспільної пам'яті.

Регулятивна, або нормативна функція. У сфері праці, побуту, міжособових відносин культура так чи інакше впливає на поведінку людей і регулює їх вчинки, дії і навіть вибір матеріальних і духовних цінностей. Регулятивна функція культури спирається на такі нормативні системи, як мораль і право.

Функція емоційного регулювання життєдіяльності людини. Вона знаходить свій вияв у виробленні і застосуванні різноманітних форм емоційного настрою і знімання психологічних напруг, які виникають у процесі розумової та фізичної праці, побутових відносин людей. Засобами емоційного регулювання є співи, танці, ігри, кіно, телебачення тощо.

Ціннісно-орієнтаційна функція. Культура як система цінностей формує в людини певні ціннісні потреби й орієнтації. За рівнем і якість знань, а також за моральними якостями оцінюють рівень її культури. Моральний та інтелектуальний зміст, як правило, виступає критерієм відповідної оцінки.

Людинотворча, або гуманістична функція. Це інтегруюча функція. Культура є способом і засобом саморозвитку індивіда, його матеріального і духовного світу. Вона є мірою «олюднення» самої людини, мірою людяності її ставлення до природи, суспільства, інших людей, до самої себе. Культура є тим виміром людського буття, який відповідає за розвиток людини як людини. Усе, що створене, будь-який предмет цивілізації зберігає в собі здібності і властивості людини, відображує її історичний досвід, потреби, цінності. Саме в процесі предметної діяльності, в історичному процесі соціального життя створюється тіло цивілізації і культури — світ людини, світ її сил, можливостей.

Отже, культура невіддільна від людини як соціальної істоти. Те повсякденне розуміння, з яким ми зустрічаємося, говорячи «це — некультурна людина», — невірне з філософської точки зору. Тут пра-

БІЛЬНО було б сказати, що людина погано вихована або недостатньо освічена. З філософської точки зору, людина завжди культурна, тому що вона є соціальна істота, а суспільства без культури не існує. Ступінь же розвиненості культури може бути різним залежно від умов, у яких розвивається людство, від можливостей, які воно має. Таким чином, культура служить мірою розвитку людини.

Висновки

1. Культура — це сфера специфічної діяльності людини, те, що відрізняє олюднений, гуманізований світ від усього іншого..

2. Хоч би з яких позицій підходити до визначення шляхів розвитку суспільства: економіки, соціальної, політичної і духовної сфер — вирішальним фактором завжди буде сама людина і, в першу чергу, її культурний розвиток.

3. Культура — це історично розвинена система створених людиною матеріальних і духовних цінностей, соціокультурних норм, способів організації поведінки і спілкування, а також обумовлений способом матеріального виробництва процес розвитку суттєвих сил людини.

Контрольні питання

1. Які основні складові духовного життя суспільства?
2. Що таке суспільна свідомість і як вона співвідноситься з суспільним буттям?
3. Яка структура суспільної свідомості?
4. Що таке буденна і теоретична свідомість?
5. Що таке ідеологія і суспільна психологія? Як вони співвідносяться між собою?
6. Які є критерії розмежування форм суспільної свідомості?
7. Які форми суспільної свідомості були домінуючими в різні історичні епохи?
8. У чому полягають гносеологічні і психологічні причини існування релігії?
- 9- Яку роль у житті суспільства і людини відіграє мистецтво?
10. У чому полягає специфіка масової свідомості?
11. У якому співвідношенні перебувають індивідуальна і суспільна свідомість?
12. Визначте культуру як філософську категорію.
13. Що таке духовна культура, який її основний зміст?
14. Як категорії «освіченість», «інтелігентність» і «духовність» співвідносяться з поняттям «культура»?
- 15- У чому знаходять свій вияв соціальні функції культури?

Розділ 15 СENS і спрямованість історії

Відомо, що сутність і місце будь-якого соціального явища в розвитку суспільства можна зрозуміти тільки тоді, коли розглядати його в єдності з розвитком усього суспільства в цілому, тобто в межах загального історичного процесу. Звідси неминуче виникають питання, що стосуються всієї історії людства: чи існує якась мета історичного розвитку; у якому напрямку рухається всесвітня історія; чи має історія якийсь певний зміст. На ці питання дає відповідь розділ філософії, що дістав назву «філософія історії». З огляду на те, що в сучасних підручниках недостатньо уваги приділяється розкриттю предмета філософії історії, її структури і функцій, пропонуємо цю тему почати з розгляду саме цих проблем.

§ 1

Предмет, структура і функції філософії історії

Що таке «філософія історії» і в чому полягає предмет її вивчення? Відповідаючи на це питання, можна привести визначення філософії історії, що дається авторами «Философского энциклопедического словаря»¹: «Філософія історії — розділ філософії, пов'язаний з інтерпретацією історичного процесу й історичного пізнання». Звідси випливає, що філософія історії являє собою складову частину філософії. Предметом же філософії історії є інтерпретація, розкриття змісту історичного процесу й історичного пізнання. Однак такий підхід до визначення філософії історії є не єдиним, оскільки впродовж історичного розвитку предмет, проблематика філософії історії істотно змінювалися і сьогодні сприймаються різними напрямками філософії історії по-різному.

Так, наприклад, предметом дослідження істориків і філософів **античного періоду** (*Геродот, Платон, Фукидід, Арістотель, Плу-тарх* та ін.) була взаємодія природи і людини, опис і розгляд «сирих» **ІСТОРИЧНИХ фАКТІВ без ІХНЬОГО ТеОРЕТИЧНОГО ОСМИСЛЕННЯ І ЗВЄДЕННЯ** в єдину філософсько-історичну систему.

¹ Философский энциклопедический словарь. - М.: Сов. энциклопедия. -1989.-С. 700.

Предметом філософії історії **середньовіччя** (*Августин* і ін.) була проблема взаємодії Бога і людини, визначення змісту історичного процесу, рушійною силою якого вважалося Боже провидіння, дослідження призначення і завдань історичних праць.

В епоху **Відродження і Нового часу** (*Нікколо Макіавеллі, Джамбатіста Віко, Френсіс Бекон, Томас Гоббс* і ін.) предметом філософії історії стає спрямованість історії, а також роль людини, класів в історичному процесі (*Огюстен Террі, Франсуа Гізо, Огюст Міньє*). В епоху Нового часу виникає і сам термін «філософія історії», що вперше вживу 1765 році французький просвітитель *Воль-тер* (1694-1778), який доводив, що історик повинен не просто описувати історичні події, а філософськи осмислювати історичний процес. Пізніше, для *Гегеля* (1790-1840) і засновників діалектичного матеріалізму (*Карл Маркс і Фрідріх Зенгельс*) основним предметом філософії історії став пошук загальних закономірностей і діалектики історичного прогресу.

Наприкінці XIX — початку XX століття виникло багато нових напрямків філософії історії, кожний з яких, у свою чергу, мав свій власний предмет дослідження. Так, наприклад, представники *теорії історичного кругообігу* (*Микола Данилевський, Освальд Шпенглер, Арнольд Тойнбі*), як і їхні попередники, ставили за мету виявлення закономірностей історичного процесу. Представники численних напрямків християнської філософії історії: *неотомізму* (*Жак Марі-тен, Етьєн Анрі Жільсон* та ін.), *неоавгустизму* (*Моріс Блонд, Габрі-ель Марсель, Жан-Лакруа*), *тейярдизму* (*П'єр Тейяр де Шарден*), а також *екзистенціалізму* (*Карл Ясперс*) центральну проблему вбачали в проблемі змісту історії. Прибічники *гносеологічної теорії і критики історичного пізнання* (*Вільгельм Дільтей, Бенедетто Кроче*) не обмежуються історіографією, а аналізують ще й історичне пізнання в широкому розумінні цього слова. Свій специфічний предмет мають і *неокантіанська філософія історії* (*Вільгельм Віндельбанд, Генріх Ріккерт*), «аналітична» *філософія історії* (*Ернест Нагель, Карл Гем-пель* та ін.). Важливою особливістю багатьох сучасних напрямків філософії історії XX століття є те, що їх предметом стають глобальні проблеми світової історії, сучасної цивілізації тощо.

Отже, як бачимо, різні філософсько-історичні школи не мали єдиного підходу до проблеми предмета дослідження, у зв'язку з чим філософи-дослідники по-різному інтерпретували історичний процес. Проте, узагальнивши їхні підходи, можна зробити висновок, що **філософія історії — це розділ філософії, який пояснює зміст, закономірності, основні напрямки історичного процесу, а також обґрунтовує методи його пізнання.**

Перейдемо до розгляду структури і функцій філософії історії.

Структура філософії історії. Спроба визначити структуру філософії історії дозволяє зробити висновок, що цей компонент також залежить від методологічних установок послідовників того чи іншого напрямку філософії історії. Водночас, якщо не звертати уваги на несуттєві розбіжності, можна виокремити основні проблеми, що їх розглядає більшість напрямків філософії історії.

Назвемо і коротко розглянемо основні складові частини філософії історії (схема 15-1).

Онтологія філософії історії — це складова частина філософії історії, що займається розглядом проблем власне історичного буття: змісту і напрямку історії, соціального прогресу, соціального детермінізму, становлення єдиного історичного простору, визначення основ єдності всесвітньої історії, місця людини у світобудові, питання історичного часу і т. ін. Важливе місце в цьому розділі посідає вивчення логіки розвитку суспільства, взаємозв'язку і взаємозалежності його різних сторін тощо.

Гносеологія філософії історії головну увагу приділяє проблемам історичного пізнання, а саме: вивченню, аналізу і поясненню історичних фактів і подій, визначенню специфіки історичного знання, пошуку істини в історичному пізнанні і т. д.

Історія філософії історії досліджує проблеми виникнення і розвитку філософії історії, формування її предмета, процес внутрішньої диференціації філософії історії, у ході якого виникли різні напрямки і течії філософії історії. Важливими проблемами цього розділу філософії історії є також питання періодизації історичного процесу, визначення місця філософії історії серед інших суспільних наук тощо.

Антропологія філософії історії вивчає місце людини в історичному процесі, роль у цьому процесі суб'єктів історії і відповідає на питання «Хто робить історію?». Як правило, представники різних напрямків філософії історії

Схема 15.1. Структура філософії історії до суб'єктів історичного процесу відно-

сять народ, націю, масу, натовп, соціальні класи і видатних особистостей і по-різному відповідають на поставлене питання.

Функції філософії історії. Предмет і специфіку філософії історії неможливо повністю розкрити, не розглянувши питання про її функції. Грунтуючись на вже зробленому висновку про те, що філософія історії є складовою частиною філософії, можна припустити, що функції філософії історії в основному такі ж самі, як і функції філософії в цілому. Проте слід пам'ятати, що філософія історії має свої специфічні об'єкт, предмет, методи, мету і завдання дослідження, що дозволяє нам говорити про наявність у функцій філософії історії певних особливостей. Розглянемо їх (схема 15.2).

Світоглядна функція філософії історії полягає в тому, що вона формує в людини загальний погляд на історію, тобто на існування і розвиток суспільства, єдність і різноманітність історичного процесу, на його зміст і напрямки, на місце і роль у ньому людини і т. ін.

Теоретична функція філософії історії полягає в тому, що вона дає можливість проникнути всередину історичного процесу і розглядати його на рівні теорії, тобто на рівні системи поглядів про його сутність, зміст, напрямки розвитку. Вона дає можливість здійснити теоретичну реконструкцію історичного минулого, встановити істинність історичних фактів і подій.

Методологічна функція філософії історії полягає в можливості застосування її положень при дослідженні окремих явищ і подій історичного минулого, досліджуваних тими чи іншими суспільними науками. У цьому разі положення і висновки філософії історії відіграють роль могутнього методологічного інструмента в дослідженнях, здійснюваних в царині історії, соціології, економіки, політології, філософії права, психології та інших наук.

Прогностична функція філософії історії полягає в тому, що пізнання закономірностей історичного процесу сприяє передба-

Схема 15-2. Функції філософії історії

ченню тенденцій розвитку суспільства, його окремих підсистем, найближчих і більш віддалених наслідків подій історії, діяльності людей. На основі такого передбачення здійснюється прогнозування розвитку тих чи інших соціальних явищ і суспільства в цілому. Необхідно зазначити, що всі розглянуті функції філософії історії пов'язані одна з одною. Кожна з них так чи інакше включає їх у свій зміст.

Сучасні концепції філософії історії

Хоч термін «філософія історії» з'явився порівняно недавно, перші філософсько-історичні ідеї виникли ще в *античні часи*.

Проблема осмислення шляхів історичного руху, тенденцій і напрямків історичного процесу привертала увагу *Геродота, Фукі-діда, Арістотеля, Теофраста, Плінія Старшого* та інших. У роботах цих істориків і філософів містилися певні уявлення про минуле і майбутнє людства, роздуми про людські діяння, про хід і зміст історичних подій (що пізніше дістало назву «філософії історії»), проте вони ще не становили системи поглядів. Крім того, більшість античних філософів і істориків дотримувалася **релігійно-міфологічного світогляду**, відповідно до якого в суспільстві, як і в природі, панує кругообіг, вчинками людей керує доля і вони підвладні волі богів. Вирішальним же фактором людської поведінки є незмінні за своєю природою пристрасті і воля, властиві видатним особистостям — вождям, політичним діячам, героям.

В *епоху середньовіччя* представники християнської філософської думки (*Аврелій Августин, Фома Аквінський та ін.*), синтезуючи біблійну і греко-римську філософсько-історичну думку, створили **теологічну концепцію історії**, висунули нові теорії про зміст історичних подій, про призначення і завдання історичних праць. Відповідно до цієї концепції християнські автори, прагнучи через історію зрозуміти Божий задум, відкинули ідею кругообігу. Вони уявляли історичний процес як лінійний рух від минулого до майбутнього (майбутнього порятунку, приходу Месії).

Криза феодалізму, розвиток капіталістичних відносин, ріст вільнодумства сприяли звільненню суспільної свідомості від теологічного погляду на історію, що позитивно позначилося на розвитку науки. Мислителі *епохи Відродження* (XIV-XVI ст.) прагнули, на противагу християнським історикам, пояснити історичний процес, виходячи з земних умов, із природи людини. Наприклад, *Нікколо Макіавеллі* (1469-1527), який у своїх працях обґрунтовував ідею

циклічного розвитку, доводив, що рушійною силою розвитку суспільства є матеріальний інтерес, прагнення до збереження і збільшення приватної власності. Він також висловлював думки про закономірність суспільних явищ, однак чітко їх не сформулював.

У XVII — XVIII столітті в Європі настає епоха промислових і соціально-політичних революцій, що привела до затвердження буржуазної індустріальної цивілізації і прискорення суспільного розвитку. Величезну роль у формуванні поглядів мислителів *Нового часу* стали відігравати природничі науки. Вплив природознавства на розвиток суспільних наук тоді був таким великим, що історію вони також намагалися пояснити з природничонаукових позицій.

Саме в цей період і виникають **натуралістичні концепції філософії історії**, що дістали цю назву від латинського слова *naturalis* — природний. Їх прибічники розглядали природу як універсальний принцип пояснення всього суцього, у тому числі й історичного процесу. Оскільки поняття «натуралізм» вони тлумачили по-різному, то і напрямки, в руслі яких вони йшли, називалися по-різному: *географічний натуралізм* (*Шарль Луї Монтеस्क'є*, *Йоганн Гердер* та ін. суспільні явища розуміли як вплив природного середовища); *демографічний* (*Томас Мальтус* історичні процеси пояснював дією «природного закону народонаселення»); *ідеалістичний* (*Ююд Гельвецій*, *Жан-Жак Руссо* зміни в суспільстві пов'язували, насамперед, з волею, розумом людини).

Великий вплив на розвиток історичної самосвідомості мали також роботи *Вольтера* (1694-1778), який у своїх дослідженнях наголошував на філософському осмисленні історії як особливої предметної реальності, пов'язаної з еволюцією і розвитком розумної природи людини, *Марі Жана Кондорсе* (1743-1794), який одним з перших обґрунтував ідею історичного прогресу, та інших філософів.

Новий крок в осмисленні своєрідності суспільного розвитку з позиції **об'єктивного ідеалізму** був зроблений *Г. В. Ф. Гегелем* (1770-1831). Він розглядав історію як єдиний закономірний процес, у якому кожна епоха є неповторно різноманітною, але водночас — це наступний щабель у розвитку людства. Цей розвиток має дещо інший характер, ніж той, який має сфера природної закономірності. Історичні закони тут реалізуються за допомогою свідомої діяльності людей, але разом з тим в історії здійснюється певна об'єктивна логіка, тому історичний процес — лише нескінченний саморозвиток, саморозгортання світового розуму, абсолютної ідеї.

Значний внесок у розвиток філософії історії цього періоду внесли німецькі мислителі *Карл Маркс* (1818-1883) і *Фрідріх Енгельс* (1820-1895), які створили **діалектико-матеріалістичне вчення**.

В ньому були розвинені раціоналістичні і діалектичні ідеї Гегеля. Однак марксистська філософія історії істотно відрізняється від філософії історії Гегеля. Зокрема, К. Маркс значно розширює сферу дії матеріалізму і поширює його на сферу суспільних явищ.

У другій половині XIX — на початку XX століття історичне знання піднімається на якісно новий щабель. Завдяки удосконаленню методів історичного і лінгвістичного аналізу різних текстів, розвитку археології, більш критичному ставленню до фактів минулого воно набуло статусу науки. Разом з тим виникло і усвідомлення того, що історичні і природничонаукові знання належать не тільки до якісно різних об'єктів, але вони самі якісно розрізняються.

Цей невеликий огляд еволюції історичної самосвідомості дозволяє розглянути **сучасні напрямки філософії історії**, серед яких найбільш впливовими є: гносеологічний (критична філософія історії), онтологічний, аксіологічний, технократичний і деякі інші. Розглянемо їх більш докладно (схема 15.3).

Гносеологічний напрямок філософії історії виокремлюється як самостійний з другої половини XIX століття. Представники цього напрямку (*Вільгельм Дільтей, Бенедетто Іфоче, Георг Зиммель, Робін Коллінгвуд, Раймон Арон* та ін.) доводять, що основний предмет філософії історії — логіко-теоретичні і методологічні проблеми дослідження історичного

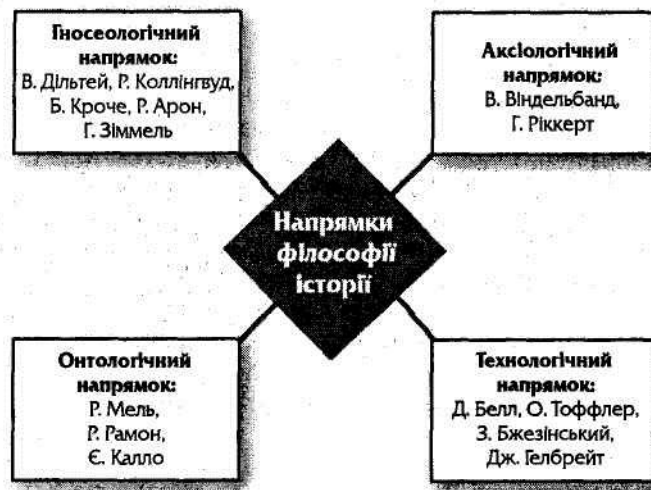

Схема 15.3 > Основні напрямки сучасної філософії історії минулого, його теоретична реконструкція і пошук істинності історичних фактів.

Засновником цього напрямку філософії історії по праву вважається німецький філософ культури *Вільгельм Дільтей* (1833-1911). Головним у вченні Дільтея є його розуміння життя як способу буття людини, культурно-історичної реальності (тому часто позицію Дільтея називають «історичистським» варіантом «філософії життя»). Людина, на думку Дільтея, не має своєї історії, але вона сама є історія, і саме це розкриває її сутність. Іншими словами, життя й історія для Дільтея тотожні.

Для філософії історії Дільтея характерне різке протиставлення соціальних і природничих наук. Природу, вважав він, ми пояснюємо, а громадське життя тільки розуміємо. Це розуміння, на його думку, може бути різним, бо кожна людина до історичних подій підходить з власними оцінками й судженнями. Іншими словами, пошук наукової істини, об'єктивне наукове пізнання історичного процесу неможливе. А на думку послідовника Дільтея Коллінгвуда, філософія історії одночасно вивчає думки історика й об'єкт думок історика. Тому з завдань філософії історії виключається розгляд історичного процесу самого по собі: історичний процес стосується філософа тією мірою, якою мова йде про ті характеристики явищ, що визначають сутність історичного знання.

Гносеологічний напрямок, як уже зазначалося, ще називають *критичною філософією історії*. Це пов'язано з тим, що його представники наполягають на ідеї про те, що тільки критичний розгляд історії дає можливість створити модель людської історії, оцінити ступінь істинності історичних фактів і теоретично відтворити картину історичної дійсності. Джерела цього підходу починаються з баденської школи неокантіанства, що займалася методологічними проблемами історичного пізнання, вивченням специфіки історії людства, а її засновником більшість дослідників називають французького філософа *Раймона Арона* (1905-1983), відомого своєю роботою «Критична філософія історії».

Представники **онтологічної концепції** предметом філософії історії вважають сукупність досліджень, спрямованих на виявлення специфічних особливостей соціальних явищ, процесів. Ці дослідження пов'язані з такими загальнофілософськими онтологічними проблемами, при вирішенні яких необхідно враховувати відмінності історії суспільства від інших соціальних явищ. Представники цього підходу (*Роберт Мель, Роже Рамон, Енне Калло* й ін.) стверджують, що в центрі уваги філософії історії повинні знаходитися, насамперед, онтологічні проблеми, такі як зміст і становлення історії людства, сутність історичного процесу, можливості передбачення майбутнього, роль і місце людини в історичному процесі

тощо. Наприклад, при розгляді питання про рушійні сили суспільного розвитку виникає питання про роль свідомості, волі людини в історичному процесі. Але оскільки науці невідомі інші істоти з розвинутою свідомістю, крім людей, то питання про роль свідомості в розвитку суспільства є питаннями про суспільство, історичні процеси.

Аксіологічна концепція філософії історії особливу увагу приділяє проблемі цінності історії, а також з'ясуванню раціональних основ суджень, за якими одні явища історичного знання є цінними, а другі — нецінними.

Значний внесок у розвиток цієї концепції внесли німецькі філософи, представники баденської школи неокантіанства *Вільгельм Віндельбанд* (1848-1915) і *Генріх Ріккерт* (1863-1936). Ці дослідники визначали філософію як загальну науку про цінності, що, як писав Ріккерт, утворюють «...зовсім самостійне царство, що лежить по той бік суб'єкта й об'єкта». Виходячи з кантівського розрізнення теоретичного і практичного розуму, Віндельбанд і Ріккерт протиставляли філософію історії як нормативне вчення, засноване на ціннісних судженнях і пізнанні належного, дослідним наукам, що спираються на теоретичні судження й емпіричні дані про «сутнє». Відкидаючи закономірність як керівний принцип історичного пізнання, вони заміняли його процедурою «віднесення до цінностей». На думку Віндельбанда і Ріккерта, цінності мають надісторичний характер і, зрештою, утворюють ідеальний, незалежний від людей трансцендентальний (тобто потойбічний) світ. З цього світу виходять відповідні ідеї, насамперед — ідея трансцендентального обов'язку. Вона вказує на безумовне, необмежене часом і простором абсолютне значення цих цінностей. У міру усвідомлення їх значення люди виробляють відповідні ціннісні установки і вимоги, якими вони керуються у своєму житті, поведінці, повсякденній та історичній діяльності.

Розглядаючи співвідношення суспільного буття і духовного життя, Віндельбанд і Ріккерт роблять висновки про провідну роль духовного життя в історії суспільства стосовно буття. Вони критично поставилися до створеного К. Марксом матеріалістичного розуміння історії, у якому обґрунтовувалося основне значення економічного-фактора (тобто буття) в розвитку суспільства. Такий підхід, на думку Ріккерта, є ненауковим, оскільки він визначається політичною програмою марксизму, у якій перемога пролетаріату є «абсолютною цінністю».

Виходячи з цих міркувань, філософія історії виступає як вчення про цінності, що розкриває їхню природу і сутність, а також їхнє значення і втілення в життя і діяльність людей.

Технократичні концепції в сучасній західній соціальній філософії і філософії історії являють собою один з напрямків суспільної думки, що надає техніці вирішальну роль у суспільному житті, прогресі суспільства і стверджує, що лише індустріалізація здатна раціональним чином регулювати й удосконалювати життя суспільства й особистості. До цих концепцій можна віднести: *концепцію постіндустріального чи інформаційного суспільства (Даніел Белл, Олвін Тоффлер), концепцію технотронного суспільства (Збігнев Бжезінський), концепцію нового індустріального суспільства (Джон Гелбрейт)* та ряд інших.

Подібний технологічний детермінізм до основних факторів розвитку суспільства передусім відносить рівень розвитку продуктивних сил, техніки, науки й інформатики. Наприклад, концепція постіндустріалізма виходить з того, що в сучасному суспільстві переважає не первинна сфера економіки (сільське господарство), не вторинна (промисловість), а третинна (сфера послуг), у якій визначальну роль відіграє інформація. Стверджується, що мікроелектрон-на революція, яка розгортається в постіндустріальному суспільстві, лежить в основі розвитку суспільства і робить саме інформацію, а не працю фундаментальним соціальним фактором.

§3 Проблеми змісту та спрямованості історичного процесу

Однією з найважливіших проблем філософії історії є проблема змісту та спрямованості історичного процесу. Її суть полягає в одержанні відповіді на питання: чи змінюється людське суспільство, а якщо «так», то в якому напрямку і яка періодизація цих змін?

Ця проблема цікавила ще античних мислителів. Вони виокремлювали три найважливіших **напрямки лінійної філософії історії**: прогресивний, регресивний і циклічний. Наприкінці XIX — початку XX століття була обґрунтована так звана **нелінійна концепція історичного розвитку**. Розглянемо ці напрямки більш докладно (схема 15.4).

Більшість античних мислителів, у тому числі *Протагор, Де-мокріт*, дотримувалися точки зору, що суспільство розвивається в основному за висхідною, від дикості до «золотого століття». Їх можна вважати засновниками *прогресивного напрямку*. *Гесіод, Сенека*, навпаки, стверджували, що розвиток суспільства має *регресивний напрямок* від «золотого» століття до залізного століття, для якого характерні повна деградація суспільства, падіння його моральності і т. ін. *Плаггон, Арістотель, Полівій* та інші вважали, що суспільство

рухається за висхідною, але по замкнутому колу з постійним поверненням назад, до вихідного етапу.

Філософи середньовіччя, не відкидаючи ідею, що історія є направленим процесом, вважали, що її спрямування задане Богом.

Одним з перших дослідників, який у своїх роботах найповніше охопив проблеми спрямування, а також співвідношення єдності і різноманітності в історичному процесі, був італійський філософ *Джамбаттіста Віко* (1668- 1744). У своєму трактаті «Підстави нової науки про загальну природу націй» він показав світську концепцію всесвітньої історії як *історичного кругообігу*, єдиного для всіх народів. На думку Віко, усі народи у своєму розвитку проходять однакові стадії — від первісного варварства («століття богів») через феодалізм («століття героїв») до епохи демократичної республіки чи представницької монархії («століття цивілізації»). Кожний цикл завершується загальною кризою і розпадом даного суспільства. По завершенні циклу розвиток відновлюється і проходить ті самі стадії, але на більш високому рівні. Таким чином, ідеї Віко лежать в основі теорій циклічності в розвитку культур і цивілізацій (*Данилевський, Шпенглер, Тойнбі*).

У сучасній філософії історії співіснують два основних підходи до пояснення логіки і спрямованості історичного процесу: формаційний і цивілізаційний підходи.

Формаційний підхід ґрунтується на моністичному розумінні історії. Він трактує всесвітню історію як єдиний лінійно-поступальний, природно-історичний процес послідовної зміни суспільно-економічних формацій.

Вчення про суспільно-економічні формації було розроблене *Карлом Марксом* у його роботах «Капітал», «До критики політичної економії» і ряді інших. Суть його вчення така:

1) суспільно-економічна формація — це якісно визначена цілісна соціальна система, найважливішим елементом якої є матеріальні (економічні), духовні (ідеологічні) та інші зв'язки й відносини, що встановлюються між людьми в процесі їхньої життєдіяльності. У взаємозв'язку матеріальних і духовних відносин головна роль належить матеріальним відносинам, стрижень яких — виробничі відносини. Саме виробничі відносини, на думку К Маркса, і є тією основою, на базі якої функціонує соціальна система;

2) суспільно-економічна формація відображає те загальне, що характеризує громадське життя в різних країнах на певному етапі їхнього розвитку. Досліджуючи капіталізм і порівнюючи матеріальні та духовні відносини різних країн, К Маркс помітив повторюваність багатьох сторін цих відносин і зробив висновок, що ці країни перебувають на одній стадії соціального розвитку — капіталістичній;

3) суспільно-економічна формація являє собою етап у розвитку суспільства. Виокремивши виробничі відносини з усіх інших соціальних зв'язків, Маркс виявив їхні основні типи. Таким чином з'ясувалося, що різні соціальні організми можуть мати як однакову соціально-економічну структуру, так і різну (тобто виробничі відносини різних типів). Отже, був зроблений висновок про те, що кожен тип виробничих відносин визначає етап, період історії, а розвиток і зміна цих типів — суть історії суспільства.

Виходячи з цих положень, зазначимо, що **суспільно-економічна формація — це конкретний історичний тип суспільства, цілісна соціальна система, що ґрунтується на певному способі виробництва і виступає як ступінь суспільного прогресу.**

Обґрунтування категорії суспільно-економічна формація дозволило К. Марксові провести періодизацію історичного процесу. Усього він *вирізнив п'ять типів формацій*: первісно-общинна, рабовласницька, феодальна, капіталістична, комуністична, кожна з яких має специфічні закони виникнення і розвитку, світовий же процес він розумів як лінійне сходження від однієї формації до іншої. У свою чергу в кожній історичній формації діють і загальні закони, що зв'язують їх у єдиний процес світової історії.

Розглядаючи поняття «суспільно-історична формація», слід мати на увазі, що воно, як абстракція найвищого рівня, відбиває головні риси об'єктивної дійсності й абстрагується від окремих явищ і випадків. Проте деякі дослідники, використовуючи поняття «формація» в чистому виді, накладають його на реальний історичний процес і, коли не знаходять повної тотожності понять «формація» і «дійсність», оголошують вчення про формацію фікцією. Історич-

на практика також показала, що не всі країни і народи обов'язково проходять у своєму розвитку всі формації чи їх фази. Деякі з них (наприклад, древні германці і слов'яни) минали рабовласницьку формацію. Також варто звернути увагу на так звані міжформаційні періоди в розвитку конкретних країн і на можливість їхнього повернення до попередніх формацій.

У формаційного підходу, розробленого Марксом, багато позитивних рис, і сьогодні він має велику кількість прихильників. Це пов'язане з тим, що даний підхід і матеріалістичне розуміння історії в цілому дозволили не тільки сформулювати сам принцип історичного розвитку суспільства, але і відповісти на ті принципові питання, що були поставлені історією розвитку суспільства, створити теорію суспільного прогресу.

Однак у формаційного підходу є і певні *недоліки*. Помилковим був не сам підхід Маркса до пояснення історичного розвитку, а його догматизація й абсолютизація. Ряд дослідників, аналізуючи формаційний підхід, називають такі його слабкі місця. *По-перше*, неправомірно стверджувати, що на будь-якому етапі історії тільки соціально-економічні відносини визначають життя суспільства в цілому. *По-друге*, моністичне уявлення про закономірне сходження від однієї формації до другої не залишає місця для волі людини, для вибору альтернативних шляхів розвитку людства. *По-третьє*, реальну історію народів, суспільств, держав не можна вкласти в межі формаційного розвитку за висхідною. При такому підході втрачається своєрідність і самобутність кожного народу і цивілізації, що в даному разі є лише передумовою для досконалого суспільства майбутнього.

Таким чином, у сучасних умовах *однобічність* тлумачення історичного процесу як лінійної схеми, що складається з п'яти суспільно-економічних формацій, стає все більш очевидною. Всесвітньо-історичний процес багатший за таку теоретичну модель. Тож на часі доповнити це тлумачення іншим, нелінійним підходом до розуміння історії, яким є так званий цивілізаційний підхід.

Цивілізаційний, або культурологічний підхід до розуміння філософії історії склався в XIX — XX століттях. Його головною рисою є ствердження ідеї про існування безлічі культур і цивілізацій, їхньої локальності і різноякісності, заперечення твердої однолінійної схеми суспільного прогресу. Поняття цивілізація (від лат. *сШНз* — цивільний, державний) — надзвичайно ємне поняття, що застосовується широким спектром наук і тому вживається на різних рівнях абстракції. Дуже часто це поняття використовується як синонім культури. У соціально-філософському Контексті під цивіліза-

цією як правило, розуміють рівень, ступінь суспільного розвитку, матеріальної і духовної культури.

Одним з засновників такого підходу був російський соціолог і натураліст *Микола Данилевський* (1822-1885), який висунув концепцію окремо існуючих культурно-історичних типів (цивілізацій), що знаходять свій вияв через чотири найважливіші форми діяльності, чи «основи» (самопрояву) цивілізацій — релігійну, культурну, політичну, соціально-економічну. Подібно біологічним організмам, культурно-історичні типи перебувають у процесі невпинної боротьби з зовнішнім середовищем і один з одним і проходять стадії зародження, змужніння, старіння і загибелі (вимирання, чи деградації до рівня аморфної етнографічної сировини — для інших культурно-історичних типів). Зміст всесвітньої історії Данилевський вбачав у виявленні особливостей самопрояву культурно-історичних типів народів, що розвиваються за своїми особливими законами.

Данилевський визначив деякі *закони розвитку культурно-історичних типів*: 1) народи, які говорять однією чи близькими мовами, становлять один культурно-історичний тип; 2) для виникнення і розвитку культурно-історичного типу необхідна певна політична незалежність; 3) успіхи цивілізації залежать від різноманітних елементів культурно-історичного типу; 4) процес формування цивілізації тривалий, а період їхнього розквіту — короткий; 5) цивілізації розвиваються замкнуто й ізольовано, але це аж ніяк не означає, що вони не впливають одна на одну.

Виокремивши тринадцять культурно-історичних типів, Данилевський найбільшу увагу приділяє слов'янському типу — молодому і якісно новому, покликаному наповнити справжнім змістом майбутню історію людства.

Продовжив і розвинув погляди Данилевського німецький мислитель *Освальд Шпенглер* (1880-1936), який також критично ставився до європоцентристської однолінійної схеми суспільного прогресу. Основною категорією у філософії Шпенглера є культура, яку він розуміє як особливий «організм», відособлений від інших, подібних йому «організмів». Звідси випливає, що єдиної загальнолюдської культури немає і бути не може. Тому Шпенглер заперечує цілісність і єдність всесвітньої історії, наявність у ній «постійного і загального». Шпенглер виокремлює в історії людства вісім культур: єгипетську, індійську, вавилонську, китайську, греко-римську, візантійсько-арабську, західноєвропейську і культуру народу майя. Очікує він появи і російсько-сибірської культури. Кожен культурний організм, за Шпенглером, існує протягом певного життєвого терміну (близько тисячі років), після чого він перероджується в цивіліза-

цію і гине. Кожна з культур має свій глибокий зміст і однакове значення в історичному процесі. Зміст же історії він розуміє як з'ясування долі, душі і мови культур.

Ще одним представником локальних цивілізацій є англійський історик і соціолог *Арнольд Тойнбі* (1889-1975), який, розвиваючи думки ДаНилевського і Шпенглера про циклічність історії, розглядає її як сукупність історій окремих своєрідних і відносно замкнених цивілізацій (у первісному варіанті він нараховує їх 23, а потім скорочує до 13). Розглядаючи цивілізації як «динамічні утворення еволюційного типу», Тойнбі виокремлює в кожній з них основні стадії історичного існування: виникнення, зростання, надлом і розкладання. Після проходження цих основних фаз цивілізація, як правило, гине, поступаючись місцем іншій цивілізації.

Вважаючи соціальні процеси, що послідовно відбуваються в цих цивілізаціях аналогічними, Тойнбі намагався вивести на цій підставі деякі формальні емпіричні закони повторюваності суспільного розвитку, що дозволяють передбачати глобальні події в доступному для огляду майбутньому. Зміст же всесвітньої історії Тойнбі вбачає в релігійній еволюції і духовному удосконаленні людства.

Цивілізація, на думку історика, виникає з примітивних суспільств внаслідок «життєвого виклику», породжуваного винятковими обставинами різного характеру й успішної відповіді на цей виклик. Виклики можуть бути як природними, так і людськими. Рушійною ж силою розвитку цивілізацій є творча меншість, яка, вдало відповідаючи на виклики, що виникають, веде за собою «інертну меншість».

Таким чином, з позиції цивілізаційного підходу історичний розвиток постає як послідовно нелінійний процес, поступальний характер якого визначається не характеристиками «вище — нижче», а тим, що кожна цивілізація у своєму процесі саморозвитку і самовизначення проходить всі основні щаблі філогенетичного шляху людства і розглядається як унікальне соціальне утворення зі своєю історією і неповторною індивідуальністю.

Порівнявши формаційний і цивілізаційний підходи, можна зробити такі *висновки*:

1) формаційний підхід прагне в процесі аналізу охопити все суспільство й акцентує увагу на його динаміці, цивілізаційний — досліджує частину суспільства (окрему цивілізацію), а суспільство в цілому сприймає як статичне;

2) формаційний підхід особливу увагу приділяє економічним факторам життя суспільства, цивілізаційний же — акцентує увагу на духовних факторах.

На сучасному етапі розвитку філософії історії утверджується таке розуміння історії, у якому робиться спроба використовувати

позитивні ідеї цих альтернативних підходів і компенсувати їхні недоліки. Такий підхід дістав назву **монадного**.

Характерною рисою монадного підходу є розгляд ^з всесвітньо-історичного процесу як єдності, яка, У свою чергу, складається з безлічі історичних індивідів (соціумів). Причому ^{скла} формаційна дова монадного підходу зосереджує, увагу на тому загальному ^{для} різних країн, що проходять ту саму ступінь історичного розвитку, а цивілізаційна складова акцентує увагу на особливостях соціальних організацій, їхньої неповторності. Таким чином, у монадному підході враховуються і реалізуються ^{фор} узагальнюючі можливості маційного підходу і індивідуалізуючі можливості цивілізаційного підходу не на основі їхнього протиставлення, а на основі ^і єдності і взаємодоповнюваності.

Як уже зазначалося вище, **проблема змісту історії** посідає одне з головних місць у більшості напрямків філософії історії. Водночас ряд філософів створили концепції, у яких проблема змісту історії є центральною.

У концепції провідного німецького філософа *Карла Ясперса* (1883-1969) стверджується, що зміст історії перебуває за межами самої історії. Змістом і основою історії є віра, загальна для всього людства, яка його не роз'єднує, а з'єднує. Таку віру людству не може запропонувати жодна світова чи національна релігія.

Ясперс стверджує, що такою спільною для людства вірою може стати тільки філософська віра, яка виникла у так званий «вісьовий час» світової історії. «Вісьовий час», що виявив універсальний зміст історії, він пропонує вбачати в періоді між 800 і 200 до н. е., коли одночасно діяли давньогрецькі філософи, пророки єврейського народу, засновники зороастризму в Ірані, конфуціанства і даосизму в Китаї, буддизму і джайнізму в Індії. Епоха «вісьового часу» — це час народження світових релігій, що прийшли на зміну язичництву, і виникнення філософії, яка прийшла на зміну міфологічному світогляду; це час, коли на планеті майже одночасно виникло кілька могутніх духовних центрів, внутрішньо близьких один одному. Епоха «вісьового часу» допомогла людині відчутти себе людиною, пробудила його дух, залучила до основ культури і моральності, поставила перед ним питання про зміст людського існування і зміст буття. Самоусвідомлення людиною самої себе, пробудження її духовності, вважає Ясперс, стало початком загальної історії людства, що досі було розділено на локальні, не пов'язані між собою культури. Відтоді людство приречене на спільність долі і єдину віру, бо інакше історія людства може закінчитися катастрофічно. Для об'єднання людей на загальних духовних засадах, встановлення між ними згоди і

взаєморозуміння величезну роль, за Ясперсом, відіграє комунікація, тож його філософію історії часто називають *комунікативною*.

Проблему змісту і спрямованості історичного процесу розглядав і американський філософ *Френсіс Фукуяма*. Він запропонував свою *теорію «кінця історії»**. «Кінець історії» він вбачає в тому, що людство зрештою знайде оптимальну форму суспільства і держави, а загальнолюдський ідеал — у ліберальних ідеях і поглядах, на основі яких повинні бути задоволені всі потреби людини і вирішені основні суперечності суспільства. Лібералізм, на його думку, являє собою раціональну форму організації суспільства, яке не має альтернативи, тому людству нічого не залишається робити, як поширювати цю ідеологію на інші країни створюючи, таким чином, загальнолюдську державу — ліберальну демократію в політичній сфері. У цьому, вважає, Фукуяма, — сенс історії людства.

Існують ще й інші точки зору на зміст історії. Одні філософи, наприклад, вважають, що історія позбавлена всякого змісту, є загадкою для людей і песимістично оцінюють майбутнє людства (*Артур Шопенгауер, Яків Бурхардт*), другі — що історія є ірраціональним потоком подій, які не підлягають раціональному поясненню (*Фрід-ріх Ніцше, Едуард Гартман*) та ін.

Важливе місце у філософії історії посідає й **ідея історичного прогресу**.

Прогрес (від лат. *progrēssus* — рух уперед, успіх) — це **напрямок розвитку, що характеризується переходом від нижчого до вищого, від менш досконалого до більш досконалого**. Про прогрес можна говорити стосовно суспільства в цілому, і тоді ми маємо на увазі соціальний прогрес, або ж стосовно окремих його елементів, структури чи інших параметрів суспільства, і тоді ми маємо науково-технічний прогрес, прогрес у духовній сфері, у сфері освіти, охорони здоров'я, у сфері захисту навколишнього середовища і т. ін. Прогрес за своєю суттю суперечливий, бо його зворотний бік — **регрес, тобто перехід від вищого до нижчого, від більш досконалого до менш досконалого**. І якщо людство що-небудь здобуває, то неминуче втрачає. Кожен крок уперед є і певним кроком назад. І тому тільки в найзагальніших рисах можна говорити про рух людства в напрямку прогресу або регресу.

Аналізуючи історію суспільства, можна зробити висновок, що досі воно рухалося в цілому шляхом прогресу, і з цим твердженням погоджується більшість філософів історії. Проте всі філософи вірять в ідею суспільного прогресу — деякі з них говорять про згубний вплив прогресу на розвиток цивілізації. Так, *Ауреліо Печчеї* наголошує на небезпеці прогресу — цього анархічного, за його сло-

вами, процесу, що не піддається ніякому зовнішньому регулюванню і здійснює нові кроки вперед без будь-якого реального зв'язку з потребами суспільства, ніяк не зважаючи на можливі згубні наслідки для розвитку життя на планеті. У цьому переконаний і *Олвін Тоффлер*, який попереджає, що прогрес несе потік змін, які руйнують інститути, змінюють цінності і висушують наші життєві корені.

Дискусійним питанням теорії соціального прогресу є з'ясування його **критеріїв**. Просвітителі XVII століття критерієм прогресу вважали людський розум. Пізніше таким критерієм став вважатися рівень розвитку продуктивних сил і виробничих відносин. Сьогодні критеріями прогресу вважають соціально-політичний критерій, ідеологічний, гуманістичний тощо. З їх допомогою можна визначити прогресивність тих чи інших соціальних систем, політичних режимів, суспільних рухів.

Разом з тим усі названі критерії характеризують лише окремі сторони громадського життя і не дають повного уявлення про прогрес суспільства в цілому. Загальним чи загальнофілософським критерієм розвитку суспільства, очевидно, можна вважати рівень гуманізації суспільства, місце в ньому особистості, рівень її духовної і соціальної волі, якість задоволення її матеріальних і духовних потреб. Цей критерій показує, якою мірою людина в тому чи іншому суспільстві має можливості для розвитку. З позиції цього критерію кожне суспільство прогресивне, тією мірою, якою воно розширює коло прав і свобод особи, створює умови для її самореалізації, розвитку її потреб і їх задоволення.

Висновки

1. Філософія історії — це розділ філософії, що займається поясненням змісту, закономірностей, основних напрямків історичного процесу, а також обґрунтовує методи його пізнання. Її складовими частинами є: онтологія філософії історії, гносеологія філософії історії, історія філософії історії й антропологія філософії історії, а функціями: світоглядна, теоретична, методологічна і прогностична функції.

2. Серед сучасних концепцій філософії історії найвпливовішими є: гносеологічний напрямок (критична філософія історії), онтологічна концепція, аксіологічна концепція, технократичні концепції історії та деякі інші.

3- Найповніше і найглибше спрямованість історичного процесу розкривають формаційний і цивілізаційний підходи, на підставі яких деякі дослідники виокремлюють монадний підхід.

Контрольні запитання

- Що є предметом філософії історії?
2. Назвіть основні напрямки формування філософського осмислення історії. У чому полягає своєрідність кожного з них?
  3. Хто і коли запровадив поняття «суспільно-економічна формація» і заклав підвалини формаційної теорії історичного процесу?
  - 4- У яких основних значеннях вживається термін «формація»?
  5. У чому виявляється неконкретність формаційного редукціонізму і формаційного нігілізму?
  6. Що таке цивілізація?
  7. Які зміни відбуваються в цивілізаційному підході до історії на некласичному етапі розвитку?
  8. Дайте характеристику особливостей монадологічного розуміння цивілізацій.
  9. Які соціально-філософські моделі суспільства існують у сучасному теоретичному знанні?
  10. У чому полягає сутність суспільного прогресу? Які ви токи, рушійні сили, чинники суспільного прогресу?
  11. У чому полягає сенс історії?

Рекомендована література

- Андрущенко В. П., Михальченко М. І. Сучасна соціальна філософія: Курс лекцій. - К, 1996.
- Алексеев П. В., Панин А. В. Философия: Учебное пособие. - М., 1997.
- Барулин В. С. Социальная философия: Учебник. - 2-е изд. - М., 2000.
- Бичко А. К., Бичко І. В., Табачковський В. Г. Історія філософії: Підручник. - К., 2001.
- Бобров В. В. Введение в философию. - М., 2000.
- Волинка Г. І., Іусєв В. І, Огородник І. В., Федів Ю. О. Вступ до філософії. - К., 1999.
- Всемирная энциклопедия. Философия / Главн. науч. ред. и сост. А. А. Гри-цанов. - М., 2001.
- Горак Г. І. Філософія: Курс лекцій. - К., 1997.
- Горський В. С. Історія української філософії: Курс лекцій. - К., 1996.
- Данильян О. Г, Тараненко В. М. История развития философской мысли: общая характеристика: Курс лекций. - Х., 1995.
- Данильян О. Г, Тараненко В. М. Развитие философской мысли в Украина Учебное пособие. - Х., 1994.
- Зотов А. Ф., Мельвиль Ю. К. Западная философия XX века: Учебное пособие. - М., 1998.
- Канке В. А. Философия. Исторический и систематический курс. - 2-е изд. - М., 1998.
- Лешкевич Т. Г. Философия: Курс лекций. - М., 2000.
- Мамардашвили М. К. Как я понимаю философию. - М., 1992.
- Новейший философский словарь. - 2-е изд., перераб. и доп. - Минск, 2001.
- Петрущенко В. Л. Філософія: Курс лекцій: Навчальний посібник для студентів. 2-е вид., випр. і доп. - К, 2000.
- Скирбек К. Г, Гилье Н. История философии: Пер. с англ. - М., 2000.
- Современная западная философия: Словарь / Сост. В. С. Малахов, В. П. Фи-латов. - М., 1991.
- Современная философия: Словарь и хрестоматия. - Ростов-на-Дону, 1995.
- Социальная философия: Учебник / Под общей ред. В. П. Андрущенко, Н. И. Гор-лача. - Киев-Харьков, 2002.
- Спиркин А. Г. Философия: Учебник. - М, 2001.
- Татаркевич В. Історія філософії: У 3 т. - Львів, 1997.
- Філософія: Підручник / За заг. ред. М. І. Горлача, В. Г. Кременя, В. К. Рибалка. - Харків, 2000.
- Філософія: Підручник / І. В. Бичко, І. В. Бойченко, В. Г. Табачковський. - К., 2001.
- Філософія: Навчальний посібник / І. Ф. Надольний, В. П. Андрущенко, І. В. Бойченко та ін. - К., 1997.
- Философия: Справочник студента / Г. Г. Кириленко, Е. В. Швецов. - М., 1999-
- Философия: Учебник для вузов / Под ред. проф. В. Н. Лавриненко, проф. В. П. Ратникова. - М., 1998.
- Философия: Учебник для вузов / Под ред. В. П. Кохановского. - Ростов -на-Дону, 1995.
- Философский энциклопедический словарь. - М., 1997.
- Философский энциклопедический словарь. - М., 2002
- Читанка з історії філософії: У 6 кн. / Під ред. Г. І. Волинки. - К., Довіра, 1993. - Кн. 6: Зарубіжна філософія ХХ ст.

Зміст

Передмова	3
Частина перша СУТНІСТЬ ФІЛОСОФІИ, ОСНОВНІ ЕТАПИ ТА НАПРЯМКИ ЇЇ РОЗВИТКУ	
Розділ 1. Філософія, коло її проблем і роль у суспільстві	5
§ 1. Світогляд людини, його суть, структура та історичні типи	5
§ 2. Предмет філософії і коло її основних проблем	13
Розділ 2. Історія розвитку філософської думки: загальна характеристика	26
§ 1. Антична філософія	26
§ 2. Філософія середньовічної Європи	40
§ 3. Філософія західноєвропейського Ренесансу	48
§ 4. Філософія Нового часу	54
§ 5. Німецька класична філософія	62
§ 6. Російська філософія XIX — початку XX століття	72
Розділ 3. Сучасна світова філософія	79
§ 1. Загальна характеристика сучасної філософської парадигми	79
§ 2. Ірраціоналістично-гуманістичний напрямок у сучасній філософії	82
§ 3. Позитивістська тенденція в сучасній світовій філософії	90
§ 4. Сучасна релігійна філософія	95
З	95
% 5. Марксистська філософія: класичний і сучасний етапи	102
Розділ 4. Українська філософія: традиції та особливості	109
§ 1. Філософська думка доби Київської Русі	109
§ 2. Філософія українського Відродження та Просвітництва	113
§ 3. Українська філософія XIX — початку XX століття	121
§ 4. Сучасна філософсько-світоглядна ситуація в Україні	126
Частина друга БУТТЯ, СВІДОМІСТЬ, ПІЗНАННЯ	
Розділ 5. Буття, матерія як вихідні поняття філософії	132
§ 1. Філософський зміст категорії буття	132
§ 2. Формування і розвиток науково-філософського поняття матерії	136
§ 3. Спосіб та форми існування матерії	142
Розділ 6. Свідомість: онтологічний статус	149
§ 1. Проблема свідомості у філософії. Генезис свідомості її сутність	149
% 2. Структура та функції свідомості	162
Розділ 7. Діалектика як вчення про розвиток та її альтернативи	171
% 1. Історичні форми і особливості діалектики	171
§ 2. Діалектичні принципи загального взаємозв'язку та розвитку	175
§ 3. Загальні закони розвитку	188
§ 4. Різноманітність діалектики	188
§ 5. Альтернативи діалектики	197
Розділ 8. Пізнання як відображення і діяльність	207
§ 1. Пізнання як предмет філософського аналізу	207
§ 2. Діалектика пізнання. Проблема Істини	215
Розділ 9. Наукове пізнання, його форми та методи	225
% 1. Специфіка, рівні і форми наукового пізнання	225
§ 2. Поняття методу. Класифікація методів наукового пізнання та їх характеристика	232

**СОЦІАЛЬН
А
ФІЛОСОФІ
Я**

Розділ 10. Природа як основа людського буття	241
§ 1. Поняття природи. Суспільство як частина природи	241
§ 2. Взаємодія природи та суспільства.....	248
Розділ 11. Філософський аналіз суспільства	257
§ 1. Основні підходи до розуміння суспільства	257
§ 2. Суспільство як саморозвинена система	263
§ 3. Розвиток суспільства і динаміка соціальних процесів.....	270
Розділ 12. Людина у вимірах філософського аналізу.....	277
§ 1. Проблема людини в Історії філософії	277
§ 2. Сутність людини і сенс її життя	285
Розділ 13. Особистість і суспільство.....	297
§ 1. Поняття «людина», «індивід», «індивідуальність», «особистість» і їхній взаємозв'язок.....	297
§ 2. Історичні типи взаємин людини і суспільства	305
§ 3. Проблема свободи і відповідальності людини	308
Розділ 14. Духовне життя суспільства і культура.....	313
§ 1. Сутність духовного життя суспільства. Суспільна свідомість	313
§ 2. Культура як специфічна соціальна реальність	323
Розділ 15. Сенс і спрямованість Історії.....	331
§ 1. Предмет, структура і функції філософії Історії.....	331
§ 2. Сучасні концепції філософії історії	335
§ 3. Проблеми змісту та спрямованості історичного процесу	340
Рекомендована література.....	349

Навчальне видання

ДАНИЛЬЛН
Олег
Геннадійрович

ТАРАНЕНКО
Володимир
Максимович

Основи філософії

Навчальний посібник

Редактор *О. М. Уліщенко*
Комп'ютерна верстка
і дизайн *В. М. Зеленька*

Підписано до друку з оригінал-макета 27.02.2003.
Формат 60x90/16. Папір офсетний. Гарнітура Сагаіопа¹.
Ум. друк. арк. 22. Обл.-вид. арк. 20,5. Вид. № 133.
Тираж 5000 прим. Зам. № 3-172.

Видавництво «Право»
Академії правових наук України
Україна, 61002, Харків, вул. Мироносицька, 29
(Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготовників і
розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 559 від 09.08.2001 р.)

Віддруковано з готових діапозитивів
у ВАТ «Харківська книжкова фабрика "Глобус"»
Україна, 61012, Харків, вул. Енгельса, 1